

СТАТТІ

Питання української медієвістики

О. В. РУСІНА (Київ)

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У XIV—XVI ст.

Питання про політичні симпатії православного населення Литовської Русі, безумовно, належить до числа тих наукових проблем, що їм до останнього часу бракувало серйозного дослідницького інтересу. Як наслідок, і нині залишається чимале поле для дискусій щодо того, яким було ставлення православної більшості Литовської держави до її політичної верхівки: чи то мешканці руських земель були щиро віддані своїм володарям-іновірцям, чи потайки симпатизували їхнім антагоністам — великим князям московським, чи ж у їх середовищі панував той індиферентизм, що його виразником став пушкінський Варлаам:

Литва ли, Русь ли, Что
гудок, что гусли...
(*"Борис Годунов"*)

У новітній літературі для окреслення ставлення до Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) населення, котре вважало себе руським¹, подеколи пропонується термін "державний патріотизм"². Однак, на наш погляд, для опису середньовічних реалій він є куди менш придатним, ніж термін "політична лояльність" — передусім через брак виразних маніфестацій того, що, власне, розуміло під "батьківщиною" населення Литовської Русі. З огляду на розміри ВКЛ та на низьку рухливість тогочасної людності є всі підстави вважати, що в їхній свідомості превалювало відчуття належності до певної "малої батьківщини". На доказ цього можна було б навести згадку про "Дольною Русь", що вийшла з-під пера автора "Сказання о исхождении Святого Духа" (1511 р.)³ — писаря литовської великокняжої канцелярії Василя Никольського, чиї предки походили з Чернігівщини; однак слід мати на увазі, що появі цього твору, написаного у Сербії на замовлення воєводи Стефана Якшича, передувала участь Никольського у повстанні Михайла Глинського (1508 р.) та вимушена еміграція до Московщини⁴. Відтак, згадка Никольського про його "нижньоруське" походження була доволі природною для людини, котра розірвала зв'язки зі своєю "політичною батьківщиною" й ще не цілком при звичайлася до ролі "московита". Це, відповідно, означає, що даний випадок аж ніяк не є характерним; очевидно, тільки докладне опрацювання наявних історичних даних може дати у перспективі розуміння того, що в XIV—XVI ст. населення ВКЛ сприймало його як свою вітчизну.

З другого боку, оперуючи терміном "патріотизм", навряд чи можливо утриматися від його осучаснення, а ці модерні коннотації не наближають нас до розуміння історичних реалій — інакше ми б не сприймали як парадокс готовність Богдана Хмельницького перейти під турецьку "протекцію", згоду князя Пожарського підтримати шведського кандидата на московський престол або ж хизування Івана Грозного тим, що він є нібито німцем, а не росіянином. Зворотним боком осучасненого патріотизму постають анахронічні уявлення про якийсь давній різновид колабораціонізму, що його прояви потребують, залежно від контексту, засудження чи виправдання.

Очевидно, що саме такою є логіка тих науковців, котрі пояснюють швидке просування литовців на українські землі (тобто Південно-Західну Русь) і їхню "співпрацю" з місцевим боярством певними "національними інтересами", що їх обстоювали останні — безумовно, так само примарними, як і гадані "політичні програми" литовських володарів. Дослідники наголошують на умілому використанні правителями ВКЛ у своїх інтересах "тенденцій до подолання феодальної роздробленості й політичного об'єднання", що все більше визначали наприкінці XIII — у першій половині XIV ст. розвиток східнослов'янського суспільства, а також його прагнення до ліквідації залежності від Золотої Орди⁵.

При цьому голосливими залишаються твердження про наявність у XIV ст. у Південній Русі проявів "тенденції до об'єднання земель на основі загальноруської політичної програми" чи то "ідеї загальноруської єдності", що її (тенденції) реалізація була ускладнена утвердженням влади Литви, хоча самі литовські князі нібито керувалися "запозиченою у феодальних кіл давньоруських земель політичною програмою відновлення колишньої єдності Русі"⁶.

Автори таких тверджень, як правило, спираються на авторитет Генріха Ловмянського, який вважав за можливе "привласнення" Ольгердом великоруської програми державного об'єднання всіх руських земель⁷, покликаючись тільки на відому вимогу, висунуту представниками Ольгерда під час переговорів із Орденем, — аби "вся Русь прямо належала Литві" (1358 р.). Однак сам Г. Ловмянський наполягав на тому, що "ці слова слід розглядати в їх загальному контексті...". Слова "вся Русь" тут можна розуміти не в загальному, а у вузькому значенні всіх тих руських земель, що пролягали між Литвою та чорноморським степом⁸.

На користь наявності у литовських князів "певної політичної програми щодо руського питання" не можуть свідчити й літописні оповідання про битву на Ворсклі: згаданий у них Вітовтів проект сісти "на княженъ на великом на Москве на всей Русской земле"⁹ самим Г. Ловмянським визнається за фантастичний¹⁰; що ж стосується популярної серед дослідників версії Никонівського літопису¹¹, то, як слушно відзначалося в літературі, всеосяжний "великий задум", приписаний Вітовту укладачами цього зводу, був віддзеркаленням їх власних політичних ідей і мав підкріпити традицією тогочасні московські змагання¹².

Крім того, при аналізі згаданої програми "відновлення колишньої єдності Русі" залишається незрозумілим те, до яких саме часів апелювали у своєму прагненні до єдності славнозвісні "феодальні кола", якщо вже у ХІТ—ХІІІ ст. зверхність київського князя над руськими землями була вже суто номінальною, що, до речі, й пояснює ту легкість, з якою розклалася Давньоруська держава після монгольського нашествия; подальші ж часи характеризувалися поглибленням регіонального партикуляризму, адміністративно-правовим відчуженням поодиноких земель, що у свідомості їх-

нього населення територіальна приналежність подеколи навіть превалювала над етноконфесійною "руськістю". Подолання цієї окремішності було справою набагато пізніших часів — і годі навіть сподіватися на "прагнення широких верств населення цих земель" у XIV ст. "об'єднатися навколо загальноруського центру" — Москви¹³.

Повертаючись на ґрунт фактів, слід зауважити, що джерела не містять певну інформацію щодо ставлення населення Південно-Західної Русі до утвердження в регіоні литовців, і це давно вже стало підставою для тверджень, що "українські землі переходили під литовську зверхність або добровільно, або, щонайменше, при пасивності людності"¹⁴. Щоправда, у деяких містах мали місце неокреслені конфлікти, які знову-таки доволіно тлумачаться як боротьба промосковських та пролитовських угруповань¹⁵.

Так само доволіно трактуються й наслідки династичної кризи у Вільно. Спочатку, після конфлікту з Ягайлом, котрий по смерті батька (1377 р.), всупереч принципам родового старшинства, успадкував великокнязівський віленський стіл, покинув Литву й присягнув Дмитру Івановичу Московському. У грудні 1379 р. Андрій Ольгердович Полоцький разом із князями Дмитром Михайловичем Волинським і Володимиром Андрійовичем Серпуховським здійснив рейд углиб сіверських територій, внаслідок якого на службу до великого князя московського перейшов однокровний брат Андрія, Дмитро Ольгердович Трубчевський, пожалуваний "Переяславлем и со всеми его пошлинами"¹⁶.

Оцінюючи позицію Дмитра Ольгердовича у подіях 1379—1380 рр., слід передусім враховувати гостроту внутрішньородових суперечностей між старшими Ольгердовичами та Ягайлом. Гадаємо, що немає джерельних підстав для того, аби розцінювати Дмитра Трубчевського як одну з "перших жертв нової політики Ягайла, котрий ... став, очевидно, обмежувати автономію земель-анексів", або ж убачати в ньому "таємного прихильника" Москви, врятованого походом московського війська від Ягайлової розправи¹⁷; безпідставними є й твердження, що Дмитро Ольгердович відмовився визнати зверхність Ягайла, "маючи на меті визволити свої володіння від сплати ординської данини й верховної влади литовських феодалів (? - О.Р.)"¹⁸.

Паралельно із цим документально засвідчено переконаність старших Ольгердовичів в узурпації їхніх прав Ягайлом — переконаність, яку поділяли не тільки безпосередні учасники історичних подій останньої чверті XIV ст.¹⁹, а й їх далекі нащадки. Красномовним свідченням цього є лист до Сигізмунда-Августа нащадка Володимира Ольгердовича, князя Бельського (1567 р.), в якому, нагадуючи про факти двохсотрічної давнини, він відзначає: "Ино наша была отчизна Великое княжество Литовское, занъ же (оскільки. — О.Р.) прапрадед наш, князь Володимер — великого князя сын Ольгердов, и как князь великий Ольгерд понял другую жену, тверянку (дочку князя Олександра Тверського Юліану. — О.Р.), и тое для другой своей жены прадеда нашего отставил и дал тот столец, Великое княжество Литовское, другой своей жены детем — сыну Ягайлу"²⁰.

У фаховій літературі висловлювалася думка, що саме ці внутрішньородові суперечності спровокували так звану "змову князів" 1481 р.²¹, що ж до Ягайлових часів, то вповні зрозуміло, що в той період реакція на його вокняжіння мала значно бурхливіший та гостріший характер. Щоправда, й тоді ці суперечності не були непереборними, а спричинена ними політична конфронтація — послідовною. Близько 1388 р. Дмитро Ольгердович, присягнувши на вірність Ягайлу та Ядвізі, повернувся до Литви, а в 1399 р. разом із Андрієм Ольгердовичем загинув у битві на Ворсклі²². Та й

взагалі слід мати на увазі, що факт виїзду Дмитра Ольгердовича не був чимось екстраординарним: протягом XIV—XVI ст. Московське князівство активно "вбирало" в себе "відходи" внутрішньополітичної боротьби у сусідній Литовській державі²³; та перебіжчики, як правило, не вкорінювалися на території Московщини.

Так, у 1406 р. на службу до великого князя московського перейшов син київського князя Івана Ольгимонтовича Гольшанського Олександр Нелюб із своїм численним почтом; прийнятий при дворі Василя I він, як раніше Дмитро Ольгердович, отримав від нього Переяславль²⁴. Однак перебування Олександра Гольшанського на службі у Василя I тривало недовго, судячи з того, що вже влітку 1408 р. Переяславль, разом із іншими заліськими містами, був переданий у держання Свидригайлу Ольгердовичу, що з ним до великого князя московського перейшли деякі сіверські та верховські князі, чернігово-брянський єпископ Ісакій, а також "боаре черниговские и дебрянские, и любутские, и рославские"²⁵.

У літературі останніх десятиліть цей факт подеколи інтерпретувався як "найвизначніший виступ українського та білоруського населення проти влади литовських феодалів" та прояв "його тяжіння до Російської держави"²⁶, хоч фахівцями давно вже доведено, що події 1408 р. не були навіть "еміграцією невдоволених" (як вважав М. Грушевський²⁷), а являли собою "втечу змовників"²⁸. Про існування цієї змови ще в березні 1408 р. був поінформований Орден²⁹. Імовірно, готувалася масштабна політична акція під проводом Свидригайла, пов'язана, з одного боку, із московсько-литовською війною, котра почалася у 1406 р., а з другого — із "усобицею великою" у Литві, про яку під 1407 р. повідомляє тверський літописець³⁰. Певно, далось взнаки широке незадоволення політикою Вітовта, зростанням його залежності від Ягайла, свідченням чого став акт відновлення унії з Польщею у 1401 р.

Змову, однак, було викрито, що й змусило її учасників шукати порятунку у Москві. Тут на них чекав нечувано щедрий прийом: Василь I пожалував Свидригайлу Володимир на Клязьмі, Переяславль, Юр'їв, Волок, Ржев і половину Коломни³¹. Але всупереч цьому, лише деякі з перебіжчиків (Наримунтовичі, Звенигородські) назавжди осіли у володіннях великого князя московського, давши початок деяким з так званих старомосковських княжат³²; більшість невдовзі повернулася до Литви із Свидригайлом, адже очевидно, то він, як і раніше, розпоряджався значними воєнними силами, якщо, покинувши у 1409 р. Велике князівство Московське, по дорозі додому "пограбив град Серпухов, и опустошил, и отыде восвояси со многим богатством"³³. Навіть чернігово-брянський єпископ Ісакій, який у 1408 р. утік до Москви разом із Свидригайлом, у 1415 р. взяв участь у поставленні в литовські митрополити Григорія Цамблака³⁴.

Не слід, певно, нагадувати, що у XV—XVI ст. рух емігрантів мав двосторонній напрям, хоча, зрозуміло, виїзди великоруських князів та бояр до ВКЛ ніколи не тлумачилися в літературі як прояв тяжіння населення Північно-Східної Русі до Вільна. Проте час від часу й тут мали місце масові виїзди, як, наприклад, в роки феодальної війни другої чверті XV ст., коли після захоплення влади Шем'якою (1446 р.) до Литви втік серпуховський і боровський князь Василь Ярославич, до якого невдовзі приєдналися князь Семен Оболенський та Федір Басенок "со многими людьми", а також князі Ряполовські, князь Іван Стрига-Оболенський "и прочие многие дети боарские"³⁵. Та хоча Казимир і пожалував Василю Ярославич; "в отчину" значні земельні володіння, він і його супутники не затрималися на території ВКЛ, що зближує ці події із виступом Свидригайла: в обо;

випадках виїзд до сусідньої держави був лише коротким епізодом у політичній біографії осіб, втягнутих у гостру боротьбу різних феодалних угруповань.

Злам XV—XVI ст. закарбувався із історії східнослов'янських земель як період помітних воєнно-політичних успіхів Московської держави в боротьбі з ВКЛ: Іван III поширив свою владу на "верховські" (верхньоокські) землі й Сіверщину, його син Василь III — на Смоленщину.

У фаховій літературі упродовж тривалого часу ці події, відповідно до ідеологічних настанов, які тяжіли над дослідниками, розглядалися двояко: або як органічний прояв агресивного зовнішньополітичного курсу Московщини, або як початковий етап возз'єднання братніх слов'янських народів. При цьому в першому випадку населенню тих земель, які стали тереном боротьби між Москвою та Вільно, відводилася роль спостерігача, нездатного на енергійний опір московській експансії, у другому — в ньому вбачали надійного союзника Москви в її об'єднавчих змаганнях, а сам цей "стихийний" альянс розглядали як "найміцнішу з антиягеллонських коаліцій"³⁶.

Співіснування цих двох протилежних точок зору було значною мірою зумовлене специфікою синхронних джерел, у яких позиція місцевого населення є мало акцентованою — зі сторінок літописів і посольських реляцій воно переважно постає лише як досить невиразне тло воєнно-політичної історії. Звідси — і численні наукові праці, де події кінця XV—початку XVI ст. побачено ніби очима московських або, навпаки, литовських воевод і дипломатів, крізь призму уявлень "наші" або "не наші", що, зрозуміло, невимірно збіднює уявлення про минуле.

За цих умов доволі позитивним явищем стала поява у середині 90-х рр. праці Санкт-Петербурзького дослідника М. Крома "Між Руссю й Литвою"³⁷, що в її назві {не зовсім коректній з волі видавців}, здається, відгукнулася назва книги попередника М. Крома Х. Яблоновського — "Західна Русь між Вільно та Москвою"³⁸, в якій проблема політичної орієнтації руського населення Великого князівства Литовського уперше стала об'єктом наукового дослідження (правда, вона так і не була розв'язана). За слушним спостереженням М. Крома, головним недоліком цієї праці (як і дослідження О. Бакуса, присвяченого мотивації тих західноруських феодалів, які упродовж 1377—1514 рр. емігрували до Московщини³⁹), був недиференційований підхід до маси східнослов'янського населення Литовської держави, передусім його князівської верхівки, представники якої подекуди істотно відрізнялися один від одного за своїм суспільно-політичним статусом. На думку дослідника, саме з'ясування останнього дає можливість не тільки пояснити, але й в окремих випадках "спрогнозувати" поведінку різних князівських родин в ситуації XV — початку XVI ст.

Це ж справедливо і щодо інших соціальних верств — міщанства, боярства, духовенства, які трактуються М. Кромом як різні категорії міського населення, що його позицію розглянуто в книзі окремо. Таким чином, два розділи, з яких складається праця — "Князья и княжества Западной Руси в русско-литовских отношениях конца XV — первой трети XVI в." і "Города Западной Руси в русско-литовских отношениях конца XV — первой трети XVI в.", — репрезентують дві точки зору на один ряд подій, що відбувалися на литовсько-московському порубіжжі.

Загальновідомо, що першим здобутком московської дипломатії у Литві став пас "верховських" князівств, котрі сформувались у XIII ст. внаслідок міграції на Оку синів Михайла Всеволодовича Чернігівського. "Верховці" XV ст. неодноразово потрапляли в поле зору істориків, які одно-

стайно моделювали взаємини між ними та віденським великокняжим двором на підставі угод — "докончаних" князів Новосильських із Казимиром Ягеллончиком. М. Кром вказав на безпідставність такої генералізації, наголошуючи на винятковості статусу Новосильських, які єдині з-поміж "верховських" родин зберегли *plenum ius ducale* на "отчинні" землі, будуючи свої відносини з володарем Литви на договірних засадах, із застереженням можливості змінити сюзерена у разі недотримання останнім узятих на себе зобов'язань.

Тож коли вони нарешті скористалися цим правом, ініціювавши серію "виїздів"¹ у межі Московської держави наприкінці 80-х рр. XV ст., великий князь литовський, висловлюючи свій протест, жодного разу не назвав їх "зрадниками". І, навпаки, пізніше за аналогічних обставин цей епітет міцно "приріс" до молодших ліній "верховців" (Мосальських і Мезецьких), котрі, за спостереженнями М. Крома, хоч і були "отчинами" власних земель, володіли ними на правах "вислуги".

Що ж підштовхнуло Новосильських до переходів на московську службу? Аналізуючи це питання, М. Кром вказав не тільки на воєнно-політичний тиск з боку Москви, а й насамперед на показну роль захисника удільних порядків, яку намагався грати Іван III, коли йшлося про прикордонні литовські території, що мало для Новосильських особливу вагу за умов наступу на їхні князівські прерогативи {права "виїзду" й служби на договірних засадах) у Великому князівстві Литовському. Щоправда, остання теза дослідника, на наш погляд, потребує ґрунтовнішої аргументації. І водночас на більшу увагу заслуговують внутрішньородові стосунки у середовищі Новосильських, регулятором яких виступали архаїчні норми міжкнязівських взаємин (адже "большее княжение", за яке вони сперечалися наприкінці XV ст., відоме ще за "Словом по князів" (XII ст.), де у цій якості фігурує Чернігів⁴⁰). Цілком очевидно, що відсутність родинної солідарності серед Новосильських, їх взаємна відчуженість, ворожнеча й постійні конфлікти становили сприятливий ґрунт для втручання московської дипломатії: вихід з-під юрисдикції Казимира був для князів доволі легким способом розв'язання внутрішньородових суперечок і давав шанс на округлення своїх володінь за рахунок земель, захоплених при "виїзді".

Пасивність, виявлена Вільно у цих випадках, з одного боку, стимулювала подальшу активність Москви, з другого — підштовхувала в її обійми тих "українних" князів, чия вірність пройшла випробування часом. У цьому, а також у відсутності в регіоні розвинутих міських общин, які могли б протиставити волі князів власну позицію, на думку М. Крома, слід шукати причини успіхів Івана III у московсько-литовській війні 1492—1493 рр., що в ній важливу роль відіграли різні гілки "верховців", а також їхні сусіди — князі сіверської "україни" Великого князівства Литовського — Шем'ячичі та Можайські.

Останні належали до московської правлячої династії й на початок 90-х рр. XV ст. мали лише 40-річний "стаж" перебування на окреслених теренах. Перехід Семена Можайського та Василя Шем'ячича на службу до Івана III у 1500 р. призвів у кінцевому рахунку до переходу всієї Сіверщини (де були й великокнязівські міста — Путивль, Брянськ, Радогощ) до складу Московської держави. Аналізуючи причини їх "виїзду", М. Кром слушно зазначив, що немає вагомих підстав вірити офіційній версії московської сторони щодо утисків православних у Великому князівстві Литовському, де на зламі XV—XVI ст. йшлося хіба що про проунійну орієнтацію митрополита Йосифа. Найімовірніше, ці московські князата прагнули перетворити на безумовно свої сіверські володіння: адже їх батьки

отримали ці вотчини "на поживенье", і вони при нагоді могли легко їх втратити (як це й сталося з Брянськом, відібраним у Можайських). Не менш вірогідно й те, що Можайський з Шем'ячичем сподівалися на збільшення власних князівств за рахунок земель, відвойованих у Литви.

До речі, ці сподівання не були марними, хоч, на жаль, у книзі не проаналізовано літописної звістки про те, що Іван III "придал" Семену Можайському Почеп, Мглин, Дроків і Попову гору⁴¹. Але князівські амбіції не збігалися з інтересами решти населення Сіверщини, й Іванові III довелося застосовувати силу щодо міст, які перебували під контролем великокняжих намісників. Те, що вони чинили збройний опір, засвідчує Типографський літопис, де зафіксовано, що московські воєводи на Сіверщині "многие грады, и власти, и села поплениша, а людей многих мечю и огневи предаша и иных в плен поведоша"; здобутими силою літописець назвав Брянськ, його волості Почеп і Радогощ⁴², Любеч та Путивль⁴³. Звістка про спалення останнього міститься у посланні Олександра до Менглі-Гірея (листопад 1500 р.)⁴⁴. Заслуговує на увагу і той факт, що частина мешканців Радогоща, Любеча, Брянська, Путивля, Чернігова у 1500 р. назавжди покинула свої "отчизные земли"; це засвідчують акти Литовської метрики, які донедавна не залучалися до характеристики даних подій.

На декотрі з них ми побіжно вказали при публікації "Пам'яті" 1527 р., складеної шляхом опитування населення, яке залишило Сіверщину після 1500 р., — тих, "хто на той землі жив"⁴⁵. Йдеться про пожалування брянцям і путивльцям маєтностей, котрими вони могли розпоряджатися до "очищення" їх володінь від неприятеля⁴⁶. Більшість цих актів не пройшла і повз увагу М. Крома, який при дослідженні подій зламу XV—XVI ст. на московсько-литовському прикордонні зосередив увагу на з'ясуванні політичної орієнтації місцевого населення. Прискіпливе вивчення Метрики та ретроспективне використання російських ділових матеріалів середини XVI — початку XVII ст. дали досліднику змогу реконструювати долю брянських бояр після 1500 р.; свої спостереження він звів у таблицю, в основу якої було покладено реєстр роздач боярству місцевих волостей та урядів (1496 р.)⁴⁷, досі залучений до наукового вжитку тільки у витягах, зроблених М.К. Любавським⁴⁸. За наведеними в цій таблиці даними, з 23 боярських родин, чия доля в XVI ст. автор спромігся простежити за наявними джерелами, 15 опинились у Литві, 3 — на московській службі, а в 5-ти відбувся розкол і родичі розійшлися за своїми політичними уподобаннями⁴⁹.

Варто зауважити, що ці дані, попри їх репрезентативність, не є остаточною. Зокрема, піддається реконструкції доля згаданого в реєстрі 1496 р. Івана Скипорева, котрий, покинувши Брянськ після 1500 р., чекав "очищення" своїх маєтностей, захопивши смоленську волость Рославль ("он сам, и братия его, и иные бояре забрали села Рословского повету без данины"), а згодом отримав від литовського володаря в держання частину с. Великого в Оршинському повіті⁵⁰.

Збереглися відомості й про брянського боярина Степана Совича, званого за низкою актів 90-х рр. XV ст.⁵¹ Він також залишився вірним Литві; великий князь Олександр компенсував йому втрату володінь на Брянщині наданням двору Волчковського у Волковийському повіті, що став спільною власністю Степана, його земляка Семена Колонтаєва та якогось Ярослава⁵².

Наявний у реєстрі 1496 р. Льовша Єсипович (Єсифов) у 1502 р. отримав від Олександра (спочатку "до тых часов, поки отчину его чистим от неприятеля нашего, великого князя московского", а потім "на вечность")

с. Телятичі у Берестейському повіті, яке мусив ділити з іншим брянським боярином, Офанасом Биховським⁵³.

Двір Полонка у Волковийському повіті був наданий відразу трьом вихідцям з Брянщини — Івану Жиньову та братам Василю і Захарію Тризнам⁵⁴. Останньому перепала й частина маєтностей брата Семена Колонтаєва — Богдана, котрий "затримався" у Литві лише до 1508 р., коли разор з Михайлом Глинським емігрував до Московщини⁵⁵.

Перелічені факти (що їх кількість, очевидно, можна збільшити⁵⁶) лише незначною мірою коригують дані М. Крома, які засвідчують значний відтік населення з захопленої військами Івана III Брянщини. Їх доповнює інформація про перебування на службі в Сигізмунда I вихідців (чи, радше, втікачів) з брянського Радогоща⁵⁷. На жаль, щодо інших регіонів ми не маємо необхідного обсягу інформації. Так, путивльські бояри кінця XV ст. відомі нам переважно за Іменами, а не за родовими прізвищами⁵⁸, що ускладнює з'ясування їхньої долі після 1500 р. До того ж при персоналізації боярства Путивльського повіту, що, як відомо, підпорядковувався Києву, виникають додаткові труднощі, пов'язані з тим, що деякі з путивльців згадуються в актах киянами, наочним прикладом чого є Дебр (Депр, Вепр) Каленикович, котрий 1497 р. у складі групи київських бояр отримав маєтності на Путивльщині (частину колишньої Яголдайовщини), що їх і покинуї дець на початку XVI ст., судячи з метричного запису про роздачу солі путивльським (!) боярам у 1509 р.⁵⁹; однак у листах Василя III до Сигізмунда I (1511 р.), де йдеться, зокрема, про повернення Дебру Каленикович; дружини (котра через якісь обставини залишилася на Сіверщині), його знову звано киянином⁶⁰. Зрозуміло, що ця "двоїстість" путивльців перешкоджає відтворенню їх позиції у подіях початку XVI ст. З другого боку не виключено, що навіть ті місцеві бояри, чиї нащадки відомі на царській службі в XVI ст., не завжди вільно обирали свою долю. Зокрема, предком московських Жереб'ятичів, про яких згадує М. Кром⁶¹, був, очевидно, знаний за актами кінця XV ст. путивлець Сенько Жереб'ятич, котрий тривалий час томився у московському полоні й тільки згодом зголосився "бити челом в службу" Василю III (так само, як і путивльський намісник Богдан Глинський)⁶².

Ще менше даних про чернігівських бояр кінця XV ст.; з них ми знаємо на ім'я лише тих, хто "с именей своих, што в Черниговском повете мають", служили безпосередньо великому князю литовському і відтак були вилучені з-під юрисдикції Семена Можайського при пожалуванні йому Чернігова в 1496 р.⁶³ Очевидно, що для цієї верстви боярства не існувало, принаймні на початку XVI ст., проблеми політичного вибору між Литвою та Московщиною⁶⁴. В решти ж боярських родин перехід підверхність Москви викликав різну реакцію, а в окремих випадках — розколов їх навіпіл. Принаймні на таке припущення наштовхують згадки про "Шестобицького з Чернігова" у метричних реєстрах 1509 р.⁶⁵ та інформація про те, що за часів Івана IV, дець на зламі 30—40-х рр. XVI ст., чернігівська волость Прилуцьке городище була "роздана в поместье... детем боярским черниговцом, Миките Лахиреву да Івану Шестовитцкому"⁶⁶.

Всі ці факти, попри їх фрагментарність, виразно свідчать про те, що приєднання Сіверщини у 1500 р. було далеко не таким ідилічним, як це часто зображалося у літературі (нагадаємо хоча б точку зору О.М. Лазаревського, котрий вважав, що "без будь-якої війни, лише через взаємне тяжіння споріднених народностей, Сіверська земля відділилася від Литви та об'єдналася з Московською державою"⁶⁷). Крім того, після успіхів на Сіверщині темп просування московських військ у глиб литовських тери-

торій істотно уповільнився. Спроби діяти за сценарієм 1500 р. у 1508 р. (укладення таємної угоди та надання військової підтримки Михайлові Глинському, який, між іншим, намагався відігравати роль захисника православ'я у Великому князівстві Литовському) не принесли Москві нових територіальних здобутків. Не випадково М. Кром, який докладно дослідив виступ М. Глинського, характеризує його як політичного авантюриста, а те, що він практично не знайшов підтримки серед руського населення Литви, вважає цілком закономірним, оскільки, як свідчить проведений у книзі аналіз, ані у шляхти, ані у міського населення не було вагомих причин для незадоволення власним становищем, а отже, підстав для промосковських симпатій. Тож не дивно, що єдиним здобутком російської зброї у першій третині XVI ст. став Смоленськ (1514 р.), захисники якого капітулювали лише після четвертої облоги. Водночас Москва втратила Любеч (1508 р.) і Гомель (1537 р.); утримати ж решту завоювань удалося лише завдяки продуманій системі заходів, найефективнішим з яких, на думку М. Крома, було переміщення на новоприєднані території населення з глибинних регіонів Московської держави, котре й стало її надійною опорою.

Загалом, за спостереженнями дослідника, при "важливості інших факторів (зовнішньополітичної обстановки, співвідношення військових сил Москви й Литви тощо) слід визнати, що саме позиція західноруського населення визначала у кінцевому рахунку характер і результати російсько-литовських війн кінця XV — першої третини XVI ст. У цих війнах чітко виділяються два етапи, межею між якими є 1500 р. Разючий контраст між ними — період легких успіхів Москви на початку XVI ст. поступився місцем затяжній виснажливій війні, після здобуття Смоленська вже цілкомитобезплідній, — пояснюється зміною соціального складу та поведінки населення, яке опинилось у зоні бойових дій.

Перший етап по праву можна назвати "князівським", бо саме перехід на бік Івана III найвизначніших удільних князів (спочатку — новосильських, а в 1500 р. — сіверських) при слабкості окраїнних містечок віддав у руки московського государя обширну територію від Торопця на півночі до Чернігова й Путивля на півдні. На другому ж етапі, коли воєнні дії були перенесені в глиб території Великого князівства Литовського і провідну роль стали відігравати міста, серед яких були великі, міцно вкорінені у литовську політичну систему міські общини, — Москва не тільки не отримала ніякої підтримки з боку місцевого населення, а й зустріла стійкий опір, що зводив нанівець її воєнні зусилля.

Розглядаючи проблему політичної орієнтації населення руських земель ВКЛ, слід насамкінець згадати ідею "великого князівства Руського". Появу цієї ідеї традиційно пов'язують із боротьбою між Свидригайлом і Сигізмундом Кейстутовичем — двоюрідними братами, кожен з яких у різний час обіймав великокняжий віденський стіл. Перший з них посів його у 1430 р., після смерті Вітовта Кейстутовича, тоді як другий прийшов до влади у 1432 р. внаслідок заколоту, що ледь не коштував Свидригайлу життя.

Доти Сигізмунд Кейстутович практично не виділявся на загальному політичному тлі; тож не дивно, що після смерті Вітовта нікому й на думку не спало висунути кандидатуру Сигізмунда на вакантне місце у Вільно. Сигізмунд мав багаторічний досвід "співіснування" зі Свидригайлом, оскільки впродовж тривалого часу майбутні суперники сусідили на Сіверщині: з початку 20-х рр. XV ст. Сигізмунд був відомий як князь Стародуба, а Свидригайло володів Черніговом, Новгородом-Сіверським і Трубчевсь-

ком, титулюючись "князем Чернігівським"⁶⁸. Упродовж усього 1431 р. Сигізмунд виступав поруч зі Свидригайлом, не виявляючи будь-яких ознак опозиційності відносно його політичного курсу; показово, що сам Свидригайло вважав ініціатором перевороту іншого князя зі свого оточення — "підступного й віроломного" Семена Гольшанського, котрий "підбурих і підучив" Сигізмунда.

Державний переворот у Литві відбувся несподівано: Сигізмунд Кейстутович і Семен Гольшанський зі своїми спільниками серед ночі напали на Свидригайла, котрий зупинився в Ошмянні, й той ледве урятував життя втечею. Заколотники захопили його дружину, а також "поймали и посекали" деяких прибічників Свидригайла. По цьому Сигізмунда було проголошено великим князем литовським⁶⁹.

Усе це й дало початок протистоянню, навколо якого оберталися головні історичні події в Литовській державі впродовж 30-х рр. XV ст. Переворот 1432 р. мав верхівковий характер, і після проголошення Сигізмунда великим князем його владу було визнано лише на суто литовських територіях. Решта ж земель зберегла вірність скинутому Свидригайлу. Цей розкол між центром держави та її руською периферією був витлумачений літописцем-сучасником із етнополітичних категорій: "Княжив великий князь Швитригаило два годы без дву месяцам ... и не управляше земли. Литва ж посадиша великаго князя Жидимонта [Сигізмунда] Кестутевича на великое княженъе на Вилни и на Троцех* месяца сентября в первый день. И прииде Швитригаило на Полтеск и на Смоленск, и князи русые и бояре посадиша князя Швитригаила на великое княженъе Руское"⁷⁰.

Ця заувага літописця була настільки однозначною, що в науці міцно утвердився погляд на Свидригайла як на речника національних інтересів Литовської Русі, борця за її політичне самовизначення, а конфлікту між ним і Сигізмундом було надано етноконфесійного забарвлення (хоча на цьому тлі прикритим непорозумінням виглядали й католицьке віросповідання Свидригайла, і його кроки у бік церковної унії, й дикі вчинки на зразок спалення у Вітебську митрополита Герасима).

Проте діяльність Свидригайла впродовж його недовгого перебування на великокняжому столі не викazuje скільки-небудь помітних ознак протегування "руському елементу" або принаймні не настільки виразних, щоб, з одного боку, спровокувати протест литовського панства (серед якого, до речі, було чимало Свидригайлових прихильників⁷¹), а з другого, — поставити під знамена скинутого князя чи не половину держави.

Перелом у цій міжусобиці позначився у 1435 р., після битви біля річки Святої поблизу Вилькомира, яка сталася 1 вересня (тобто у третю річницю Сигізмундового заколоту) і завершилася приголомшливою поразкою Свидригайла. Щоправда, його зірка утрималася на політичному обрії, але почала швидко тьмяніти. Спочатку він втратив своїх традиційних союзників — лівонців, які у грудні 1435 р. уклали угоду з польським королем, а потім позбувся підтримки у середині країни: мешканці Полоцька й Вітебська, "не чую себе помощи ниотколе", перейшли на бік Сигізмунда, після чого і так доволі ефемерне "велике князівство Руське" припинило своє існування: "начал князь великий Жидимонт княжити на великом княжении на Литовском и на Руском"⁷².

Наведене твердження набуває особливого значення, коли узяти до уваги, що воно належить тому ж білорусько-литовському книжнику, кот-

Тобто у Троках (сучасному Тракаї) — другому за значенням центрі середньовічної Литовської держави.

рий ввів до обігу термін "велике князівство Руське"; його запровадження було пов'язано з переходом на бік Свидригайла Полоцька та Смоленська, а "вилучення" з ужитку (чи, точніше, повернення до традиційної титулатури володарів Литви) — з утратою ним Смоленська, Вітебська та Полоцька. Отже, за візією літописця, "велике князівство Руське" охоплювало тільки північ Литовської Русі — землі навколо Смоленська та Полоцька. Зрозуміло, що цей регіон не може правити за "територіальний еквівалент" тієї руської національної ідеї, що її речником прийнято вважати Свидригайла.

Так само проблематичною є поява ідеї "держави Великої Руської" в Ісайї Кам'янчанина, яку обстоює останнім часом А. Хорошкевич⁷³, а відтак не можна стверджувати, що у менталітеті XV—XVI ст. ця ідея сформувалася як така. Появу ж її в історіографії слід приписати антипольським тенденціям литuanістики XIX ст., що її спадок нині, як ніколи, потребує перегляду й критичного осмислення.

¹ Відзначимо, що ші "руськість" сприймалась як категорія не стільки етнічна, скільки конфесійна — зокрема, охрещення за православним обрядом сприймалося як перехід у "руськість" — див., наприклад; *Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей (далі - ПСРЛ). - М., 1980. - Т. 35. - С. 130, 147, 175, 195, 216: "...Скирмонт почне княжити на Нове город цы, а Кгинвил на Полоцку. И по ймет Кгиниил дочку у великого князя тверского у Бориса именем Марию, для которое ж окрестился в рускую веру... И будучи ему русином (виділено нами. — О.Р.), был велми набожен"; звідси й наявна у джерелах (втому числі й латинських) синонімія "руський" / "православний".*

² К р о м М. М. Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории // *Английская набережная, 4: Ежегодник Санкт-Петербургского научного общества историков и архивистов. 2000 г. - СПб., 2000. - С. 91.*

³ Оупбл.: П о к р о в с к и й Ф. И. Послание Василия, пресвитера Никольского из Дольней Руси, об исхождении Св. Духа // *Известия Отделения русского языка и словесности. - 1908. - Т. 13. - Кн. 3. - С. 91-126.*

⁴ Докладніше див.; Р у с и н а Е. В. Знакомый незнакомец: Василий Никольский en familie // *Славяноведение. — 2000. — № 2. — С. 69—74.*

⁵ Ш а б у л ь д о Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. - С. 8, 151.

⁶ Там само. - С. 8—9, 27, 73, 101, 135.

⁷ Л о п м я н ь с к и й Х. Русско-литовские отношения в XIV—XV вв. // *Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972. — С. 272—273.*

⁸ Там само. — С. 272.

⁹ П р и с е л к о в М. Д. Троицкая летопись: Реконструкция текста. — М.; Л., 1950. - С. 450.

¹⁰ Л о в м я н ь с к и й Х. Указ. соч. — С. 273.

¹¹ Патриаршая, или Никоновская летопись // ПСРЛ. — Т. 11. — С. 172—173.

¹² R e l e n s k i J. The Contest between Lithuania and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe // *Idem. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. - New York, 1998. — P. 141.*

¹³ Ш а б у л ь д о Ф. М. Указ. соч. - С. 93, 103, 106.

¹⁴ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси, — К., 1993. — Т. 4. — С. 94.

¹⁵ Ш а б у л ь д о Ф. М. Указ. соч. — С. 65.

¹⁶ Рогожский летописец // ПСРЛ. — М., 1965. - Т. 15. — Ст. 138.

¹⁷ Г р е к о в И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв. — М., 1963. — С. 61; его же. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV-XVI вв.). - М., 1975. - С. 100.

¹⁸ Ш а б у л ь д о Ф. М. Указ. соч. - С. 129.

¹⁹ Так, наприклад, у вересні 1377 р. Федір Ольгердотич, котрий тоді князував на Волині, у Ратно, присягнув королю Людовику Угорському, не бажаючи визнавати Ягайла великим князем литовським через упевненість, що має більші права на віленський стіл.

²⁰ Сборник Русского исторического общества (далі — Сб. РИО). — СПб., 1892. — Т. 71. - С. 501.

- ²¹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 292—270; Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — Т. 1: Литовский период. — С. 60-61.
- ²² Розов В. Українські грамоти. - К., 1928. - Т. 1. - № 23. - С. 42-44; Софийская Первая летопись // ПСРЛ. - СПб., 1851. - Т. 5. - С. 251.
- ²³ Найвідомішими з московських приходній і досі залишаються Семен Бельський, його сподвижник Іван Личей і Андрій Курбський. Життя останнього в Литві (що її володар пожалував князю Ковель) досить добре простудійоване, на відміну від біографії двох перших перебіжчиків; в цьому контексті заслуговує на увагу факт існування і досі тієї запровадженої до наукового обігу матеріалів, які доволі яскраво змальовують побут Семена Бельського у ВКЛ в 40-х рр. XIV ст. (передусім господарство та конфлікти з сусідами); ці розпорошені документи зберігаються нині у Стокгольмі, у Державному архіві Швеції (фонд замку Скуклостер, спр. 352).
- ²⁴ Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. — М.; Л., 1949. — Т. 25. — С. 234.
- ²⁵ Там само. — С. 237.
- ²⁶ История Украинской ССР. - К., 1982. — Т. 2. — С. 155; Шабельдо Ф. М. Укрепление исторических связей между Северо-Восточной и Юго-Западной Русью в борьбе против господства Золотой Орды // Дружба и братство русского и украинского народов. — К., 1982. — Т. 1. — С. 99. Такі твердження були слушно розцінені в літературі як перекручення історичних реалій (Дворниченко А. Ю. Русские земли Великого княжества Литовского: Очерки истории общины, сословий, государственности (до начала XVI в.). - СПб., 1993. - С. 204. - Прим. 20).
- ²⁷ Грушевський М. Назв. праця. — С. 70—71.
- ²⁸ Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. — Warszawa, 1936. - S. 220-222.
- ²⁹ Codex epistolaris Vitoldi // Monumenta mediaevi historica. — Cracoviae, 1882. — Т. 6. - N 375. - P. 155; Греков И. Б. Восточная Европа... - С. 255.
- ³⁰ Тверская летопись // ПСРЛ. — М., 1965. - Т. 15. - Ст. 473.
- ³¹ Безпрецедентність цього падання не пройшла повз увагу сучасників: за словами автора літописної "Повісті про нашествя Едігея", Василій I дав Свидригайлу "града мнози, мало не половину великого княження всея Руси, даша бо ему и многославный Володимирь, еже есть стол земля Русская и град Пречистыя Богоматери, в нем же и князи велиции русстии первоседание и стол земля Русская приемлют, иже великий князь всея Руси наименовається, ту бо первую честь приемлет... И такового града не помиловавшие москвичи, вдаша в одржание ляхови... Во дни наша несть было, ни от древних слышано, иже толико градов дати пришелицю князю в землю нашу, наипаче же и стол Русская земля, многославный Володимирь, мати градом» (Рогожский летописец. - Ст. 181).
- ³² Зимин А. А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV - первой трети XVI в. - М., 1988. - С. 28-29, 56.
- ³³ Патриаршая, или Никоновская летопись // ПСРЛ. — М., 1965. — Т. 11. — С. 211; Рогожский летописец. — Ст. 186.
- ³⁴ Московский летописный свод конца XV века. — С. 242; Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР). — СПб., 1846. — Т. 1. — № 24. — С. 33.
- ³⁵ Московский летописный свод конца XV века. — С. 266—267.
- ³⁶ Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV - начала XVI в. - М., 1980. - С. 89, 253.
- ³⁷ Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. (Исследования по русской истории. — Вып. 4). — М., 1995.
- ³⁸ Jablonski H. Westrussland zwischen Wilna und Moskau. — Leiden, 1955.
- ³⁹ Васько О. Р. Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow. 1377-1514. - Lawrence (Kans.), 1957.
- ⁴⁰ У "Слові" згадується Давид Святославич, котрий князував "в Чернигове, в большем княженіи, понеже бо старий братъи своей" (Повести Древней Руси XI—XII века. - Л., 1983. - С. 347).
- ⁴¹ Ермолинская летопись // ПСРЛ. - СПб., 1910, - Т. 23. - С. 196.
- ⁴² Володар Радогоша князь Андрій Кромський на початку XVI ст. перебував у московському полоні (Сб. РИО.-СПб., 1892.-Т. 35.-С. 491, 494); Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции (далі — ОДБ МАМЮ). - М., 1915. - Т. 21. - С. 95. - № 99; С. 99. - № 131).
- ⁴³ Типографская летопись // ПСРЛ. — Пг., 1921. - Т. 24. — С. 214. Порівп. з офіційною інформацією про "поимание" Брянська, Почапа, Радогоша // Сб. РИО. — СПб., 1884. -Т. 41. - С. 318.

- ⁴⁴ Акты ЗР. - Т. 1. - № 183, - С. 211.
- ⁴⁵ Русина О. Из спостережень над "Реестром чернігівських границь" з 20-х років XVI ст. // Записки НТШ. - 1993. - і. 225. - С. 298. - Прим. 18.
- ⁴⁶ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 389, оп. I, спр. 8, арк. 150-150 зв., 427-427 зв.; спр. 12, арк. 107—107 зв., 113, 212-212 зв.; ОДБ МАМЮ. — С. 399—400. Як знаємо з подальших подій, цього "очищення" так і не сталося; через це проблема повернення втрачених на зламі XV—XVI ст. "отчин" не раз піднімалася польсько-литовським і дипломатами, зокрема під час переговорів про кандидатуру Івана IV на польський престол (Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI в. — начале XVII в. — М., 1978. - С. 150-151, 175).
- ⁴⁷ РДАДА. - Ф. 389, оп. I, спр. 6, арк. 330 зв. - 331.
- ⁴⁸ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. — М., 1892. — С. 281.
- ⁴⁹ Кром М. М. Указ. соч. - С. 233-236.
- ⁵⁰ Акты Литовской Метрики (далі — Акты ЛМ). — Варшава, 1897. — Т. 1. — Вып. 2. - № 721. - С. 164-165; РДАДА. - Ф. 389, огт. 1, спр. 8. - арк. 150 зв. - 151.
- ⁵¹ РДАДА. — Ф. 389, оп. I, спр. 6, арк. 330 зв.; Русская историческая библиотека (далі - РИБ). - СПб., 1910. - Т. 27. - Ст. 734, 768.
- ⁵² РДАДА. - Ф. 389, оп. 1, спр. 8, арк. 233. Див. також; ОДБ МАМЮ. - С. 280. - № 284.
- ⁵³ РДАДА. - Ф. 389, оп. 1, спр. 8, арк. 368-369; Акты ЛМ., Т. 1. - Вып. 2. - № 631, - С. 108; ОДБ МАМЮ. - С. 217, - № 304. Родичі Офанаса - Януш, Федір і Лука Биковські в 1514 р. отримали землі в Городенському повіті (ОДБ МАМЮ. — С. 215. - № № 268-270).
- ⁵⁴ Акты ЛМ. - Т. 1. - Вып. 2. - № 707. - С. 157-158; РДАДА. - Ф. 389, оп. 1, спр. 8. — арк. 232—232 зв.
- ⁵⁵ ОДБ МАМЮ, - С. 302. - № 557; РДАДА. - Ф. 389, оп. 1, спр. 8, арк. 234 зв. - 235 зв.
- ⁵⁶ Зокрема, потребує докладного розгляду перепис литовського війська 1528 р., де фігурують бряніші, радогощани, любечани (РИБ. — Пів, 1915. — Т. 33. — С. 35). Поодинокі відомості про брянських бояр містяться і в пом'янику Києво-Печерського монастиря (див., наприклад: Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1892. — Кн. 6, — Отд. 3. — С. 37, 39, 60. Однак їхнє використання неможливе без хронологічної стратифікації цієї пам'ятки.
- ⁵⁷ РДАДА. - Ф. 389, оп. I, спр. 8. — арк. 138 зв., 435, 435 зв., 453 зв., 481 зв., 482 зв.
- ⁵⁸ Див.: РИБ. - Т. 27. - Ст. 199, 235, 240, 305, 308, 387, 399, 732; Акты ЗР. - Т. 1. - № 178. - С. 202; Акты ЛМ. - Т. I. - Вып. 1. - № 385. - С. 153; Вып. 2. — № 511. — С. 43; Голубев С. Т. Указ. соч. — С. 38. Зауважимо, що лише частина цих матеріалів була врахована М. Кромом, послуживши підставою для висновку про нечисленність місцевого боярства (Кром М. М. Указ. соч. — С. 203—204).
- ⁵⁹ РДАДА. — Ф. 389, оп. I, спр. 8, арк. 460 зв. (у запису згадані також Іван Олехнович, Михайло Лопатин (очевидно, нащадок путивльського боярина Лопати — порівн.: РИБ. — Т. 27. — Ст. 235), Яким і Павло Демидовичі — сипи боярина Демиди, що йому жалували маєстності па Путивльщині Семен Омелькович і Казимир (РИБ. — Т. 27. — Ст. 300—400)). Невідомо, які землі отримав Дебр Каленикович "на поживеиье" у Литві; іншому киянину, Михайлу Гагину, втрату його частки Яголдайовщини було компенсовано наданням дворів у Жолудському повіті — та він тіє став чекати "очищення" власних маєстностей і 1508 р. втік до Москви (Акты ЛМ. — Т. I. — Вып. 1. — № 339. — С. 131; Вып. 2. - № 738. - С. 175); РДАДА. - Ф. 389, оп. 1, спр. 8, арк. 150-150 зв., 229, 267 зв. — 268 зв.
- ⁶⁰ ОДБ МАМЮ. - С. 100. - № 143; - С. 101-102. - № 151.
- ⁶¹ Кром М. М. Указ. соч. - С. 204.
- ⁶² Акты ЗР. - Т. 2. - С. 67-68; Сб. РИО. - Т. 35. - С. 491, 498; ОДБ МАМЮ. - С. 95. - № 99; С. 99. - № 131.
- ⁶³ У грамоті Олександра (Акты ЗР. — Т. 1. — № 139. — С. 163) згадані: вілепський підключий Богдан Павлович, його брат Андрій, племінники Халецький і Микольський (обидва відомі як посланці до Заволзької Орди, а другий ще й як писар великокняжої канцелярії), "господарський" ловчий Левко Векневич, Андрій Дрожжа (наприкінці XV ст. був чашником і вілепським конюшим), бояри Котовичі та Сулдешов. Богдану Павловичу належали с. Свибриж (суч. Сибереж), Заболовісся, селище Ргощ (суч. Рогощі) і земля Замглай, Халецькому — с. Слабин, Дрожжі — еє. Слободка, Шерепи, Заруддя й безіменна нова слобода, Сулдешову — с. Колчево (суч. Ковчин).

⁶⁴ Щоправда, у 1508 р. Дрожча та Микольський, якому, між іншим, до "очищення" Чернігівщини було надано двір у Троицькому повіті (РДАДА, — Ф. 389, оп. 1, спр. 8, арк. 169 зв. — 170) емігрували до Москви разом із Михайлом Глинським,

⁶⁵ РДАДА. — Ф. 389, оп. 1, спр. 8, арк. 139, 447 зв., 458 зв. Очевидно, що Шестовицькі отримали своє родове прізвище від с. Шестовичі (суч. Шестопиця), згаданого в "Пам'яті" 1527 р. як "село боярское". "Пан Гридко Шестовицький ис Чернигова" вписав своїх родичів до пом'яника Києво-Печерського монастиря десь наприкінці XV ст. (Г о л у б є в С. Т. Древний помяшгик. — С 37 (порівн. з пізнішим записом на с 57)).

⁶⁶ Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI — начала XVII в. — М., 1967. — С. 73, 84.

⁶⁷ Л а з а р е в с к и й А. М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1889. — Т. 1: Полк Стародубский, — С. 1.

⁶⁸ Докладніше див.: Р у с і н а О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. - К., 1998. - С. 112-114.

⁶⁹ Б а р в і н с ь к и й Б. Жигимонт Кейстutowич, великий князь литовсько-руський (1432-1440). - Жовква, 1905. - С. 24-27.

⁷⁰ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. - М., 1980. - Т. 35. - С. 34, 57, 76, 106, 141 та ін.

⁷¹ Показово, що вже того ж 1432 р., коли Сигізмунд прийшов до влади, було викрито спрямовану проти нього змову, в якій брали участь найвизначніші литовські велможі: тропький воевода, маршалок земський і староста Жмуди (Б а р в і н с ь к и й Б. Назв. праця. — С 41—42).

⁷² Летописи белорусско-литовские. — С. 58, 77, 108, 143 та ін.

" С h o r o s z k i e w i c z A. O misji Izajasza do Moskwy — raz jeszcze // Aetas Media Aetas Moderna. — Warszawa, 2000. — S. 413—414.

П. М. САС (Київ)

:

**ПОСОЛЬСТВО ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
ДО МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ МИХАЙЛА
ФЕДОРОВИЧА (1620 р.)**

р. від імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та всього Війська Запорозького у Москву прибули послы до царя Михайла Федоровича. Цей факт добре відомий історикам. Водночас у давній (хоч і порівняно скромній) вітчизняній історіографічній традиції висвітлення гетьманства П. Сагайдачного, починаючи з праць Д. Бантиша-Каменського та М. Максимовича¹ й завершуючи "Нарисами з історії дипломатії України" (К., 2001), а також нещодавно виданою у стилі "класичного" плагіату монографією О. Чувардинського та А. Палія², запорозьке посольство 1620 р. розглядається принагідно. Спеціально вивчаючи історію гетьманства П. Сагайдачного або ж торкаючись цієї теми в загальних працях, дослідники обмежувалися коротким анотуванням змісту документів про посольство Війська Запорозького до царя Михайла Федоровича та ілюстративно наводили уривки з відповідних джерел.

Паралельно з цим досить рано визначилася тенденція розглядати дане посольство крізь призму ідеологічно забарвлених схем. У такому ключі написано невелику передмову П. Куліша до опублікованих ним архівних документів про посольську місію запорожців до московського царя у 1620 р. Її автор виходив з переконання, що запорозькі козаки — закоренілі грабіжники й дикуни. За логікою П. Куліша, саме цією обставиною поясню-

валосл прихильне ставлення царського уряду до козацьких послів, оскільки, мовляв, "москвичі думали про козаків, як про людей диких, і дратувати цих диких людей поганим прийомом, очевидно, вважали справою безрозсудною"³. На думку П. Куліша, запорожців не цікавили інтереси Православної церкви в Україні, а програма відновлення церковної ієрархії православної Київської митрополії була розроблена в Москві⁴.

У радянській історіографії, для якої підміна наукових методів дослідження Ідеологемами не була новиною, запорозьке посольство 1620 р. до московського царя могло тлумачитися як свідчення того, що П. Сагайдачний "став прихильником возз'єднання України з Росією"⁵, або як прояв "прагнення українських земель до возз'єднання з Росією"⁶. Автор останньої тези — В. Голобуцький у подальшому відмовився від неї. У другому виданні своєї книги "Запорозьке козацтво" він висловив припущення (втім, без підтвердження джерелами), що серед ініціаторів переговорів запорожців із царським урядом у 1620 р. був єрусалимський патріарх Феофан. Як і П. Куліш, В. Голобуцький схилився до думки, що відновленню в Україні православної церковної ієрархії посприяв царський уряд, який цим хотів повернути до себе запорозьких козаків⁷.

На наш погляд, стан наукового вивчення запорозького посольства 1620 р. до царя Михайла Федоровича має бути кращим. При дослідженні цього питання слід враховувати політичні та соціальні чинники, пов'язані із ситуацією усередині козацтва, що склалася під впливом Ростаविцької польсько-запорозької угоди 1619 р. Потребує врахування фактор пожвавлення у той час паціонально-релігійного руху в українському суспільстві, а також те, якою мірою посольство Війська Запорозького вписувалося у геополітичні інтереси царського уряду. Вважаємо, що в дослідницькому підході, пов'язаному з вивченням запорозького посольства 1620 р., важливо подолати історіографічну традицію розглядати його як якийсь одноментний дипломатичний акт, дослідивши натомість хронологію, фактичний перебіг та конкретні результати всіх офіційних прийомів, в яких взяли участь козацькі дипломати у Москві.

Назріла потреба висвітлити також дипломатичний церемоніал, що проектувався на членів запорозької посольської делегації, окреслити прикмети їхнього посольського побуту, а також з'ясувати засвідчені послами Війська Запорозького політичні позиції в контексті політичної культури і дипломатичної практики запорозької спільноти. Нарешті, потрібно дати оцінку укладеній за результатами роботи цього посольства московсько-запорозькій угоді 1620 р., яку, до речі, досі чомусь не помічали дослідники. Саме в такому ключі ми спробуємо розглянути дану тему, наукова значущість якої видається очевидною.

Політичні і воєнні події переддня запорозького посольства

Відправленню до Москви посольства Війська Запорозького передували події політичного і воєнного характеру, без врахування яких складно зрозуміти мотивацію, а також дипломатичний інструментарій запорозьких політиків, які взяли курс на зближення з московським царем. Найважливішим у даному випадку стало укладення 8—17 жовтня 1619 р. польсько-запорозької Роставицької угоди. Не зупиняючись спеціально на аналізі цієї угоди, зауважимо, що немає підстав вважати її поразкою запорозької дипломатії. Однак вона, безперечно, становила велику загрозу козацьким інтересам.

"Мирна передишка" для запорожців, яку давало їм у протистоянні з польською владою укладення Роставицької угоди, не могла бути довгою. Рано чи пізно козакам довелося б вибиратися із шляхетських та церковних маєтків на територію королівщин, робити виписку з Війська Запорозького не на власний розсуд, а згідно зі спущеним "згори" королівським циркуляром, а також приймати накинутаго польським урядом "старшого". Для досвідченого в політиці П. Сагайдачного така логіка розвитку польсько-козацьких відносин не могла бути таємницею. Щоб запобігти цьому, потрібно було не пасивно спостерігати за розвитком подій, ідучи у фарватері урядової політики, а спробувати грати власну політичну гру.

Цим шляхом і пішов П. Сагайдачний. Його діяльність на гетьманському посту після Роставицької угоди не обмежувалася лояльними стосовно політичного режиму Речі Посполитої військово-політичними акціями. Йдеться про виписку козаків з Війська Запорозького та нищення запорозьких морських човнів. Роль маріонеткового запорозького "старшого", який, за наказами з Варшави, командував купкою реєстровців, явно не була найвищою метою його прагнень. Ряд фактів, пов'язаних із гетьманством П. Сагайдачного у той період, свідчить про його твердий намір і надалі залишатися політично самодостатнім запорозьким зверхником й утримувати провід над великим козацьким військом.

Отже, в умовах, що склалися, перед П. Сагайдачним постало нагальне завдання зміцнити політичні позиції Війська Запорозького. Через цілком зрозумілі причини швидко цього можна було досягти лише в зовнішньополітичній сфері, тобто поза межами політичної системи Речі Посполитої (приміром, зав'язавши політичні стосунки з якимось іноземним монархом та найнявшись до нього на військову службу). По укладенні Роставицької угоди у запорожців для цього з'явилася сприятлива нагода. До них прибули представники німецького імператора з пропозицією про військову службу. Та козаки не квапилися приймати цю пропозицію. Вони стали вимагати від свого потенційного "роботодавця" певних політичних гарантій стосовно того, що за їхньої відсутності в Україні польський уряд не чинитиме антикозацьких репресивних дій. Окрім того, запорожці висунули умову, згідно з якою вони мали отримати від імені імператора гроші за військовий найм наперед, мотивуючи це тим, що при мобілізації тільки так можна обійтися без різних поборів на волості й уникнути конфронтації з шляхтою. Як можна переконатися, козаки будували свою переговорну стратегію з німецьким імператором із врахуванням актуальних для Речі Посполитої реалій. На переговорах вони відстоювали свої інтереси, переадресовуючи стороні-наймачеві залагодження принципів для них політичних питань із польським урядом.

В історії переговорів запорожців з посланцями німецького імператора для нас найважливішим є повідомлення про 30-тисячне військо, яке козаки обіцяли виставити на службу⁸. Звідси випливає, що провідники Війська Запорозького і після Роставицької угоди не мислили ущербними категоріями "реєстровості". Навпаки, вони засвідчили чуття історичної перспективи стосовно запорозької спільноти.

Адже 30-тисячне козацьке військо, про яке вони домовлялися з представниками німецького імператора, було на порядок більшим порівняно з переговорними прикидками, що фігурували під час проведення Роставицької комісії 1619 р.: коронний гетьман С. Жолкевський наполягав тоді на 3-тисячному реєстровому війську (П. Сагайдачний виставив свій реєстр у 10 600 козаків). Звідси стає зрозумілим і те, що вжиті П. Сагайдачним за-

ходи стосовно виписки козаків з Війська Запорозького явно не вирізнялися радикальністю, хоча й були достатніми для пропагандистського впливу на польський уряд.

Перспектива військової служби запорожців німецькому Імператору була пов'язана з чималим ризиком, адже за таких обставин козацьке військо виявилось б ізольованим від України територією іноземних держав. Вирушати ж у далекий похід, не маючи впевненості у безпеці своїх тилів, у тому числі через антикозацькі плани польського уряду, видавалось нерозважливим. Очевидно, це стало однією з основних причин того, що військове співробітництво запорожців з німецьким імператором далі переговорів не пішло.

Значно звичнішим для козаків було діяти проти своїх традиційних супротивників — "ворогів Святого Хреста", тобто Туреччини і Кримського ханства. І якщо Ростаєвська угода забороняла запорожцям нападати на Туреччину (причому йшлося головним чином лише про морські виправи, що розпочиналися з Дніпра), то якихось спеціальних застережень щодо їхніх виступів проти Кримського ханства не існувало.

Цим вирішив скористатися П. Сагайдачний. Для нього конче потрібний був вдалий військовий похід, у тому числі й для підтримання власного владного авторитету, що похитнувся через здійснення гетьманом непопулярних серед козацтва заходів, пов'язаних з випискою з Війська Запорозького та спалюванням запорозьких морських човнів. Як показав подальший розвиток подій, спрямована проти Криму воєнна акція замислювалася П. Сагайдачним також як складова ланка політичної комбінації, що мала на меті запорозько-московське зближення.

Судячи з усього, запорозький гетьман поінформував С. Жолкевського про виправу проти татар. На це вказує той факт, що коронний гетьман у своєму листі до Сигізмунда III від 15 листопада 1619 р. писав про військові збори козаків якщо не із співчуттям, то принаймні без категоричного засудження: "Тепер вибиралися козаки в поле — не знаю, як їм там поведеться"⁹. Окрім того, з цього джерела випливає, що запорожці вирушили в похід десь у середині листопада, а завершився він ще до початку грудня. Про це довідуємося з грамоти царя Михайла Федоровича до кримського хана Джанібек-Гірея (лютий 1620 р.), в якій йшлося про захоплення козаками в полон татар у "крымских улусах сее осени", тобто восени 1619 р.¹⁰ Ця інформація є достовірною, оскільки походить від козацьких послів, посланих Військом Запорозьким з дипломатичною місією до Москви.

П. Сагайдачний досить вдало обрав час для походу запорожців проти татар. Кримське ханство тоді було послаблене міжусобицями. Суперником хана Джанібек-Гірея у боротьбі за владу виступив один з представників ханської династії Шагін-Гірей (Джанібек-Гірей доводився йому племінником). Він спирався на підтримку перського шаха — ворога турецького султана. Через це Шагін-Гірей спромігся зібрати сили з ногайців та черкесів. Наприкінці вересня, за наказом хана Джанібек-Гірея, проти Шагін-Гірея рушив калга-султан майже з усією ордою¹¹.

Нам невідомо, чи мав намір П. Сагайдачний втрутитися у міжусобну боротьбу в Криму, підтримавши традиційного козацького союзника Шагін-Гірея*. Схоже, що запорозький гетьман не був готовий до повномасштабної війни з кримським ханом. Принаймні для самостійного прориву на територію Кримського півострова у нього було замало сил — близько 5 тис. козаків. Тим часом з фактів дещо пізнішого часу випливає, що, плануючи подібну бойову операцію, П. Сагайдачний залучав значно більші військові резерви.

Що ж до п'ятитисячного контингенту запорожців, про який йдеться, то, можливо, він складався з козаків, просіяних П. Сагайдачним крізь своє реєстрове "сито" (як бачимо, у будь-якому випадку це військо помітно перевищувало тритисячний реєстровий максимум, на якому наполягав С. Жолкевський під час Ростаविцької комісії). Така відносно невелика чисельність війська П. Сагайдачного могла бути зумовлена тим, що похід відбувався пізньої осені. А це був не найсприятливіший час для мобілізації козацьких сил. Водночас п'яти тисяч козаків було цілком достатньо для здійснення локального тактичного завдання: швидкого рейду по татарських улусах без вторгнення власне у Крим.

Про перебіг цієї воєнної виправи на татарські улуси з виходом під Перекоп у джерелах збереглися дуже скупі відомості. Є інформація лише про те, що на підступах до Перекопу і на самому Перекопі козакам протистояло майже восьмитисячне військо Джанібек-Гірея ("было татар у Перекопи с 7000 человек, а на заставе было их с 1000 человек"). В ході сутичок запорожцям вдалося завдати помітних втрат татарам, деяких з них захопити в полон, а також визволити з неволі чимало християнських бранців¹².

За деякими відомостями, восени 1619 р. козаки не обмежилися розоренням татарських улусів і боями з татарами під Перекопом, а воювали також у Молдавському князівстві. На це вказує інформація, що її здобув московський посол у Кримському ханстві Обросим Лодиженський від царгородських турків, які в січні 1620 р. прибули до Криму. Згідно з цими даними, восени 1619 р. запорожці здійснили напад на Молдавію. Причому масштаби цієї акції мусили бути досить значними, оскільки молдавський господар звернувся до турецького султана з проханням про військову допомогу: "Приходили, де, сеи осени в Буданскою землю запороския черкасы, и Буданскою, де, землю воевали, и воєвода, де, Буданской присылал к турскому бить челом, чтоб ево от литовских людей оборонил"¹³.

Якщо наведені дані достовірні, то цей молдавський похід козацького війська правомірно розглядати в прямому зв'язку з виправою запорожців на татарські улуси та під Перекоп. У джерелах простежується, що восени 1619 р. найзначніша похідна воєнна мобілізація сухопутних сил запорожців, що завершилася їхнім бойовим використанням за межами України, охопила 5 тис. козаків. Лише в жовтні, тобто під час проведення Ростаविцької комісії, їх зібралось більше — понад 10 тис. осіб.

Якщо ж воєнні акції запорожців на кримському й молдавському напрямках справді були ланцюгом одного походу, то він міг відбутися лише в другій половині листопада. Адже в середині цього місяця добре поінформований коронний гетьман С. Жолкевський свідчив про активну фазу підготовки козаків до походу "в поле", тобто проти татар. У своєму листі до Сигізмунда III від 15 листопада 1619 р. він загалом нейтрально, принаймні без явного осуду, повідомляв короля про збори запорожців "в поле". Такий тон його повідомлення міг стосуватися лише їхнього походу проти татар. Коли б коронний гетьман знав, що козаки збираються воювати і проти Молдавії, яка перебувала у сфері геополітичних інтересів Речі Посполитої, він, поза всяким сумнівом, не забарився б із категоричним засудженням їхнього походу.

Малоймовірність нападу запорожців у листопаді на територію Молдавського князівства доводиться стратегічною вразливістю подібної акції, адже відразу відправлятися їм у Молдавію (фактично після зачіпних боїв з татарами) означало залишити під загрозою контрудару з боку Кримського хана Запорозьку Січ. Судячи з усього, звістка про осінній похід у Молдавію восени 1619 р., отримана московським послом О. Лодиженським від

своїх турецьких інформаторів, була недостовірна або ж неправильно ним витлумачена. Можливо, насправді йшлося про переможну битву наприкінці 1619 р. біля Гуменного ужгородського і земплинського надзупана Юрія III Другета (до нього приєдналися запорожці) проти війська трансільванського князя Габора Бетлена, яким командував Юрій Ракоці. Останній через будайського пашу й поскаржився на козаків турецькому султану¹⁴.

Як би там не було, однак осінній похід 1619 р. запорозьких сил проти татар завершився досить скромними бойовими результатами. Однак він набув певного міжнародного розголосу — принаймні про нього дізналися в Московській державі. Можна припустити, що, відправляючись у цей похід, П. Сагайдачний мав також і політичні цілі. Адже захоплені там татарські полонені, а також сам факт походу пізніше були використані запорожцями як наочний доказ їхньої нібито ревної служби московському цареві.

Тобто запорозький гетьман скористався воєнною акцією проти татар як формальним приводом для налагодження політичних стосунків з офіційною Москвою. Без цього посилати послів до царя означало б прирікати їх на невдачу — як з огляду на специфічну славу, що поширилася про запорожців у Московській державі під час польсько-московської війни 1617—1618 рр., так і жорстко контролювану царським указом процедуру пропуску іноземних послів до Москви.

Що поклали до дипломатичного багажу запорозьким послам?

По завершенні походу на татарські улуси та під Перекоп Військо Запорозьке спорядило своє посольство до Москви. Послами були обрані п'ятнадцять осіб. Про персональний склад посольства майже нічого невідомо, за винятком того, що очолювати посольську місію було доручено досвідченому запорозькому дипломату Петрові Одинцю. Послам вручили листа від Війська Запорозького до царя Михайла Федоровича, а також доручили етапувати до столиці Московської держави двох полонених татар, захоплених козаками під час їхньої останньої кампанії.

На жаль, ні з оригіналом запорозького листа до московського царя, ні з посольською інструкцією П. Одинцю та його товаришам ми не можемо познайомитися, оскільки вони не дійшли до наших днів. Водночас в інших джерелах, доступних на сьогодні дослідникам, відбився основний зміст цього листа, а також важливі деталі виконання П. Одинцем та іншими запорожцями своєї посольської місії.

Про ідо писали запорожці царю Михайлу Федоровичу? Про це довідуємося з реферування їхнього листа, зробленого в лютому 1620 р. в Москві приказними дяками. Привертає увагу те, що московські перекладачі, відштовхуючись від термінології оригіналу, тлумачили запорозький документ як "лист" (у царській грамоті гетьману Петрові Конашевичу та всьому Війську Запорозькому від 21 квітня (1 травня п. с.) 1620 р. він названий "грамотою"). Справді, його складено за усталеною в запорозькій канцелярії формою офіційного листа з використанням політичної інституційної титулатури запорозької спільноти "*гетьман і все Військо Запорозьке*".

У цьому документі запорозько-московські відносини розглянуто під кутом зору такої морально значущої у політичній культурі запорозького козацтва ціннісної категорії, як "старовина". Історія взаємин запорозьких козаків з великими московськими князями та царями (як і перспек-

тива цих взаємин) представлена в їхньому листі до Михайла Федоровича в межах традиційної політичної схеми. Власне, йшлося про політичні принципи, спираючись на які, козаки традиційно будували свої стосунки з іноземними монархами у зв'язку із "затягуванням" до них на військову службу.

Зазначені принципи передбачали, отже, встановлення формальних підданських відносин запорожців зі своїми "роботодавцями" — іноземними монархами. Причому тривалість "тимчасового підданства" запорожців обмежувалася терміном військового найму.

Показовими щодо цього були переговори запорожців про вступ на службу до німецького імператора Рудольфа II (1594). Як випливає з щоденникових записів імператорського посла Еріха Лясоти, ці переговори стосувалися укладення угоди про службу на засадах найманого війська. Для узгодження з німецькою стороною всіх деталей служби й укладення юридично правомочного договору до Рудольфа II було відправлено двох послів Війська Запорозького. Вони мали вести переговори і за їх результатами підписати відповідний документ.

Козаки стояли тоді на засаді публічного визнання владного авторитету іноземного (стосовно польського короля) володаря, засвідчували готовність до служби під його титулом, наголошували на наочних доказах виконання цієї служби (зокрема, описували здійснений ними військовий подвиг, маркований "щастям государя"), а також добивалися для себе відповідної матеріальної винагороди.

Загалом у надісланому імператорові листі запорозька сторона чітко окреслила свою політичну позицію. Козаки визнавали себе силою, готовою та морально охочою йому служити. Більше того, вони заявляли, що вже служать Рудольфу II. Виразним політичним і правовим "знаком" такої їхньої служби був рицарський подарунок німецькому імператору. Через своїх послів-сотників Саська Федоровича і Ничипора козаки передавали йому захопленого під час воєнного походу знатного полоненого, а також трофейні відзнаки ворожого війська — дві яничарські корогви¹⁵. Отже, цей подарунок засвідчував визнання запорожцями владної зверхності імператора, їхню готовність до рицарської служби та її наочні докази.

Концепт рицарської (військової) служби за розглянутим вище принципом "умовного підданства" і ліг в основу листа запорозьких козаків до царя Михайла Федоровича. Стосувалося це і наявної в даному документі пояснювальної схеми запорозько-московського минулого. Адже автори листа виходили з того, що їхні "предки" здавна служили (звісно, йшлося про військову службу) московським царям, за що отримували від них жалування. "А в листу своем к царскому величеству гетман и все войско писали, что они, памятуя, как предки их прежним великим государем, царем и великим князем российским повинность всякую чинили, и им служили, а за свои службы царское милостивое жалованье себе имели"¹⁶.

Відштовхуючись від заявленої у своєму листі тези, запорожці висловлювали готовність так само служити й Михайлу Федоровичу. Причому вони у загальних рисах конкретизували власне розуміння служби цареві, вбачаючи в ній для себе обов'язок боротися з усіма царськими ворогами. Відповідно цар отримував можливість використовувати в таких цілях військові сили козаків ("Так же и они царскому величеству служить готовы против его ц. в-ва неприятелей"). Істотне уточнення позицій запорожців щодо їхньої служби цареві знаходимо в грамоті Михайла Федоровича гетьману Петрові Конашевичу і всьому Війську Запорозькому (від 21.IV(1.V).

1620). В ній узагальнено зміст запорозького листа, а також усну інформацію послів від Війська Запорозького. Цар відзначив у своїй грамоті, що козаки заявили про свою прихильність до давньої традиції служби своїх предків московським царям. Михайло Федорович констатував також засвідчений запорожцями намір триматися цієї політичної лінії і в майбутньому: "В той же повинности и ныне нашему ц. в-ву быти хотите, и за порогами будучи, службу свою нам оказывати хотите против всяких неприятелей наших"¹⁷.

Як свідчать наведені рядки документа, козаки виходили з переконання, що місцем їхньої служби цареві буде Запорожжя. Тобто з'ясовується, що їхній намір боротися з усіма ворогами Михайла Федоровича, підкріплений покликами на "старовину", в геополітичному вимірі був цілком "запорозькоцентричним". Фактично він зводився до адресованої царському урядові пропозиції скористатися козаками як зняряддям боротьби проти "бусурман", тобто в даному випадку — татар.

На цю обставину потрібно звернути особливу увагу, як і на застосування у зв'язку з посольською ініціативою запорожців до Москви їхню традиційну методику налагодження військово-політичних стосунків з іноземними монархами. Все це дає підстави стверджувати, що практична реалізація пропозиції Війська Запорозького стати на службу до царя Михайла Федоровича принципово нічого не змінювала в укладі життя запорожців. Не мінявся від цього і їхній політико-правовий статус у Речі Посполитій як підданих польського короля. Навіть залишилася старою зовнішньополітична конфігурація їхніх противників, в якій традиційно перебували Кримське ханство і Туреччина.

Те, що козаки збиралися служити московському цареві на звичному для них геополітичному фланзі, підтверджує наявна в їхньому листі аргументація власної значущості та необхідності як царських слуг. Адже відповідні докази вони черпали саме з факту свого останнього походу проти татар: "А нынче были они под Перекопью и многих бусурман побили и живых поймали, и полон многой крестьянской вызволили".

Тобто, рекомендуючи Михайлу Федоровичу самих себе як царських слуг, запорожці затребували актуальні в їхній політичній культурі ціннісні орієнтації та пріоритети, пов'язані з морально значущою боротьбою з "бусурманами" або "ворогами Святого Хреста" (згідно з усталеним у політичному словнику козаків означенням татар і турків), а також визволенням з неволі християнських бранців. Останній штрих у цілеспрямованому творенні козаками власного образу зразкових царських слуг — борців проти "бусурман" і ревнителів християнських цінностей вносило представлення Михайлу Федоровичу наочних доказів нібито вже виконуваної ними царської служби, а саме — двох полонених татар¹⁸.

Політичний підтекст цього дипломатичного жесту залежав зовсім не від кількості полонених татар, захоплених запорожцями під час рейду по кримських улусах та боїв під Перекопом восени 1619 р. (між іншим, взятих у полон не абияк, а "божиею милостею и государевым счастьем") і яких, як очікувалося, буде передано до царських рук. Адже п'ятнадцять членів запорозького посольства вже з суто "технічних" причин не могли взяти з собою багато полонених до Москви. Та й у цьому не було жодної потреби, бо полонені татари потрібні були козакам для символічного засвідчення перед царем своєї рицарської доблесті, а також наміру гідно йому служити.

*Від Путивля до Москви:
крізь терни московської бюрократії
та політичної упередженості царського уряду*

Отже, взявши листа від гетьмана та всього Війська Запорозького до царя Михайла Федоровича, а під варту — двох татарських полонених, П. Одинець разом зі своїми товаришами у січні 1620 р. рушили до Москви. 16(26) числа вони були вже у Путивлі. На їхнє прибуття в місто відреагувала громіздка бюрократична машина Московської держави. Путивльські воєводи Іван Борятинський та Микита Оладьїн дали знати про приїзд запорозьких послів царю Михайлу Федоровичу і чекали від нього указу щодо пропуску козаків до Москви, їхнього прохарчування та падання їм підвод**.

Невдовзі цар надіслав І. Борятинському та М. Оладьїну відповідний указ. Згідно з ним, запорожців належало тримати у Путивлі під міськими укріпленнями доти, поки не будуть з'ясовані всі їхні наміри. Потім воєводи від себе мали видати козакам царське жалування і завернути їх додому разом з полоненими татарами. Звісно, що ні про який дозвіл на проїзд запорозького посольства до столиці цар не мав і гадки.

Однак саме тут царському уряду довелося зіткнутися з вельми неприємним для себе сюрпризом. Не дочекавшись від Михайла Федоровича офіційних роз'яснень і настанов, І. Борятинський та М. Оладьїн на свій страх і ризик пропустили послів Війська Запорозького до Москви, забезпечивши їх на дорогу продовольством, підводами, а також двома приставами-провожатими. Ними стали чернігівські діти боярські *** Іван Черепов та Іван Борщов (Борисов).

Залишається лише гадати, до яких витончених аргументів та ораторських прийомів або, можливо, промовистого для багатьох брязкоту талярів (що їх у Московії називали єфимками) вдався П. Одинець зі своїми товаришами, щоб підштовхнути путивльських воєвод до такого зухвалого порушення московських бюрократичних порядків. Опинившись перед таким фактом, Михайло Федорович суворо попередив своїх нерозторопних підданих: "И вы б вперед так не глупали, без нашего указа таких великих дел делать не дерзали и гою своею глупостью нашим делам порухи не чинили" (у закресленому рядку було написано: "А только вперед так учинещ делати, и вам быт от нас в великой опале")¹⁹.

Поки путивльські воєводи І. Борятинський та М. Оладьїн читали прикру для себе царську грамоту, запорозькі послі прямували до Москви. Ця обставина помітно лихоманила владну піраміду Московської держави. Михайлу Федоровичу запорозьке посольство було непотрібною головною біллю, адже через нього могли погіршитися стосунки Московського царства з Кримським ханством. У Москві думали над тим, як, не сказавши прямо Війську Запорозькому категоричне "Ні!" у відповідь на його спробу політично зблизитися з царем, водночас не допустити його послів до своєї столиці. Потрібно ж було попередити можливе ускладнення взаємин з Кримом через появу на московській території посланців із Запорожжя.

Отримавши відповідні установки від царя, навколо запорозьких послів метушився московський служилий люд. Так було і 5(15) лютого. Того дня П. Одинець зі своїми товаришами й у супроводі приставів І. Черепова та І. Борщова вирушили в дорогу задовго до сходу сонця. Пояснювалося це не лише їхнім прагненням чимскоріш добратися до Москви. Тим більше в цьому не варто вбачати якісь конспіративні міркування переддосвітніх подорожніх. Причина, що змушувала козаків та їхніх московських супутників не спати, була прозаїчною: у лютому світла пора доби — досить коротка.

Тим часом за дві години до світанку на серпуховській дорозі вони зустрілися з московськими послами до Криму Прокопом Воейковим і піддячим Семеном Матчиним. Вони їхали з Москви разом із кримськими послами і гінцями. І. Борщоїз пішов дізнатися, що за подорожні під'їжджають до його підопічних — запорожців. У темряві він натрапив на П. Воейкова. Той їхав попереду своєї посольської валки. З'ясувавши, що поряд знаходяться запорозькі послы з полоненими татарами, П. Воейков наказав І. Борщову негайно прибрати полонених від сторонніх очей. Він зажадав відвести їх з дороги убік, щоб, бува, їх не побачили кримські послы чи гінці. Завдяки пильності московського дипломата запорозькі та кримські послы роз'їхалися в нічній темряві, залишаючись у повному невіданні одні про одних.

Того ж дня, під вечір, у лісі, за кілька миль від Серпухова, козаків перестрів окольничий князь Григорій Волконський зі своїми людьми. Довідавшись від запорозьких приставів, з ким він має справу, князь розпорядився, щоб вони повернулися назад до Серпухова. Свою вимогу він мотивував тим, що запорозьке посольство прямувало до Москви без царського нате указу. "Козакам заборонений в'їзд до столиці", — категорично резюмував князь ("запорозским черкасом быть к Москве не велено"). Він наполягав на поверненні козаків до Серпухова ще й тому, щоб не допустити їхньої зустрічі з послами, які йшли з Москви і невдовзі мали з'явитися на цій дорозі. Очевидно, вданому випадку йшлося про кримських послів, які поверталися додому разом з П. Воейковим та С. Матчиним, і з якими запорожці до світанку того ж дня розминулися.

Тим часом "черкаські пристави" І. Черепов та І. Борщов не поспішали ставати у фрунт перед князем, зустрінутим на засніженій лісовій дорозі. Вони мали воєводський наказ супроводити запорозьких послів до Москви і збиралися лише його виконувати. В цій ситуації Г. Волконському не залишалося нічого іншого, як послати депешу цареві з наріканням на непокірність І. Черепова та І. Борщова: "Нас, холопей твоих, не послушали, в Серпухов назад с черкасы не воротились"²⁰.

З наближенням козаків до Москви контроль за ними з боку урядових чинників не послаблювався. Коли П. Одинець та інші послы Війська Запорозького прибули в село Данилівку Каширського уїзду, царські представники допитали приставів І. Черепова та І. Борщова. Під час допиту вплив факт проходження однією дорогою по зустрічному руху козацьких послів та посольства до Криму П. Воейкова і С. Матчина. Цар зробив запит своїм послам, щоб довідатися, чи, бува, запорожці не контактували з кримськими послами, які їхали за П. Воейковим і С. Матчиним²¹.

12(22) лютого Михайло Федорович надіслав П. Воейкову та С. Матчину ще одну грамоту. Даний документ прикметний тим, що подає зріз сфокусованих на Крим московських зовнішньополітичних орієнтацій, причому з урахуванням козацького питання, що постало перед царським урядом у зв'язку з появою послів Війська Запорозького на території Московської держави. Михайло Федорович інформував своїх послів про те, що, за його велінням, від запорожців прийнято двох полонених татар і відправлено до Криму з тим, щоб передати їх Ібрагім-бею Сулемову. Цар детально інструктував П. Воейкова і С. Матчина, що їм робити для того, щоб розвіяти можливі підозри та невдоволення кримського хана Джанібек-Гірея через прихід у Московську державу П. Одиця зі своїми товаришами.

Московські послы мали представити хану офіційну виправдальну версію, пов'язану з цим фактом. Згідно з цією версією, пропуск запорозьких

послів від польсько-московського кордону в бік Москви стався через не догляд путивльських воєвод (вже покараних царем). Що ж до Михайла Федоровича, то він волів, щоб усе було навпаки, тому з самого початку розпорядився запорозьких послів не слухати, завернути їх з Путивля назад, а полонених татар викупити і прислати до нього (насправді, цар у своїй грамоті путивльським воєводам наказував запорозьке посольство разом з полоненими відправити додому).

Невідомо, чи на момент написання цієї грамоти Михайло Федорович справді хотів заборонити в'їзд посольства Війська Запорозького до столиці. Ймовірніше, він вдався до прихованої політичної гри. Однак П. Воейкова та С. Матчина було уповноважено заявити Джанібек-Гірею, що цар суворо повівся з "ворами" — запорозькими послами, не допустивши їх до Москви і виславши зі своєї держави. На доказ щирості своїх дружніх почуттів до хана Михайло Федорович вирішив звільнити двох татар, захоплених козаками: їх мали передати кримській стороні на так званій посольській розміні ****.

Це був чи не єдиний крок, зроблений царем у напрямку кримської сторони, що належав до сфери не лише дипломатичних запевнень, слів та умовностей, а й реальних практичних дій, які легко перевірялися. У цьому зв'язку П. Воейков та С. Матчин мали розіграти перед Джанібек-Гіреєм певеликс дипломатичне дійство на тему дружби між царем та ханом за режисурою самого Михайла Федоровича ("А ваших, брата нашего людей, велели у них окупить и, пожаловав нашим жалованьем и дав им лошади, велели их отдати на розмене вашему карачею Ибрагем-паше князю. И вам бы, брату нашему, Джан-бек Гирею царю, наша царская дружба и любовь была ведома и приятна")- У наведеному сюжеті, між іншим, впадає в очі, що козаки вдалися до ефективного у тогочасній дипломатії ходу, посиливши свої посольські аргументи представленням полонених противників — та ще й нібито захоплених на царській службі!

Загалом з інструктивної грамоти Михайла Федоровича своїм послам до Криму однозначно впливає, що московський цар публічно відхрещувався і від запорозького посольства, і від власної причетності до вчиненого козаками нападу на татарські улуси і Перекоп. Причому він лояльно запевняв хана, що не дозволить собі і в майбутньому спрямовувати козаків проти Криму. Насамкінець, щоб вичавити з факту появи на московській території послів Війська Запорозького щонайбільшу вигоду в інтересах своєї зовнішньої політики, Михайло Федорович намовляв П. Воейкова і С. Матчина донести ханові, що, мовляв, як за нападом козаків на кримські улуси восени 1619 р., так і за присиланням цареві двох захоплених там у полон татар стоять урядові кола Речі Посполитої. Адже, на думку царя, так вони хочуть посварити його з ханом: "Хотя нас, великого государя, с вами, братом нашим, тем ссорить и дружбе нашей и любви помешку учинить"²².

У лютому Михайло Федорович за аналогічною схемою написав свою "покаянну" грамоту ханові Джанібек-Гірею у зв'язку з появою на московських теренах запорозьких послів. Причому в ній він зробив два прикметних уточнюючих акценти: по-перше, заявив про видворення послів Війська Запорозького "ис под Москвы" як про доконаний факт; по-друге, удав, що викуп полонених татар обійшовся його казні в добру копієчку — однак, мовляв, чого не зробиш заради добрих почуттів до хана ("А ваших, брата нашего людей, дву человек для вашие, брата нашего, любви велели у них выкупить немалою ценою и, пожаловав их нашим царским жалованьем, отпустить велели к вам, брату нашему")²³.

¹ Бантыш-Камеєв Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993; Максимович А. Собрание сочинений. — Т. 1. — К., 1876.

² Чувардинский А. Г., Палий А. И. Гетман Сагайдачный. — К., 2002.

³ Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. — Т. 1. — М., 1877. — С. 90.

⁴ Там же. — С. 91-93.

⁵ Гуслистый К. Г. Петро Конашевич-Сагайдачный (До 350-річчя під дня смерті) // УІЖ, 1972. — № 4. — С. 124-125.

⁶ История Украинской ССР: В 10-ти т. — Т. 2. — К., 1982. — С. 409.

⁷ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 230—232.

⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — К., 1995. — С. 386.

⁹ Лист коронного гетьмана С. Жолкевського до короля Сигізмунда III, 15.XI.1619// Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — Львів, 1908. — С. 205.

¹⁰ 3 грамоти царя Михайла Федоровича кримському ханові Джаїбек-Гірею з вибаченнями щодо посланого до царя Військом Запорозьким посольства, лютий 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — Львів, 1998. — С. 254.

¹¹ Лист коронного гетьмана С. Жолкевського до короля Сигізмунда III, 15. XI. 1619. — С. 203, 204.

* Кримський царевич Шагіп-Гірей здавна спирався на запорожців як на союзників, намагаючись здобути ханський престол, на який турецький султан посадив Джаїбек-Гірея, знехтувавши його кандидатурою. Це змусило Шагіп-Прея перейти в опозицію і до кримського хана, і до турецького султана. Згідно із свідченням московських джерел за 1614 р., він був "ныне казакам" або, інакше кажучи, — вигнанцем. Шагіп-Гірей осів у Білгороді, зібравши військо, до якого входили кримські татари, ногайці та черкеси. Об'єднавшись із запорожцями, Шагіп-Гірей того року мав битву з військом хана Джаїбек-Гірея. Заданими московської сторони, влітку 1614 р. запорозькі козаки продовжували залишатися на боці Шагіп-Прея і готувалися разом з ним до нового витка кримських міжусобиць. Сам претендент на ханський престол стояв у той час у Білій Церкві разом із своїми союзниками-козаками. (З інструкції посольству в Крим Г.К. Волконського і П. Євдокимова, 15.VII.1614) // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 68, 69.

¹² Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27.11(9.III). 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 246.

¹³ 3 повідомлення московського посла до Криму О. Лодиженського, 2(12).V.1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 256.

¹⁴ Там само. — Коментар до док. 185. — С. 331, 332.

¹⁵ Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень, 1984. — № 10. — С. 104—108.

¹⁶ Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Боярській думі 27.11(9.III). 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 247.

¹⁷ Грамота царя Михайла Федоровича гетьману Петрові Конашевичу, отаманам, сотникам і всьому Війську Запорозькому. 21.IV(I.V). 1620//Там само. — С. 248—249.

¹⁸ Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Боярській думі 27.11(9.III). 1620. — С. 247.

** За усталеною в Московській державі практикою члени іноземних посольств при вступі на її територію бралися на повне державне забезпечення. їм давали продовольство (корм) та фураж у містах по шляху прямування до столиці, а також при поверненні додому — аж до перетину московського кордону (Рогожин Н.М. У государевых дел быть указано... — М., 2002. — С. 67).

*** У XVII ст. поняття "діти боярські" означало слуг московського царя, які утворювали другий "чин" служилих людей після царських дворян (Павлов-Сильванський Н. П. Феодализм в России. — М., 1988. — С. 106).

¹⁹ Грамота царя Олексія Михайловича путивльським воєводам І. Борятинському та М. Оладьїну, після 28.1.(7.TI). 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 245; 3 повідомлення російських посланців до Криму П. Воейкова і С. Матчина, 12(22).11.1620 // Там само. — С. 251; 3 повідомлення окольничого князя Г. К. Волконського, 10(20). II. 1620 // Там само. — С. 250.

²⁰ 3 повідомлення окольничого князя Г. К. Волконського 10(20). II. 1620. — С. 250.

²¹ Повідомлення московських посланців до Криму П. Воейкова і С. Матчина. 12(22).II.1620. — С. 251, 252.

**** У XVII ст. посольська "розміна" являла собою зустріч російських та кримських дипломатів, що відбувалася у м. Валуйки па Білгородщині, зазвичай, навесні або влітку. Під час посольської розміни сторони обмінювалися посланниками, тобто постійними представниками своїх держав (Новак О. В. Записные книги Московского стола Разрядного приказа XVII века. — М., 2001. — С. 212).

²² 3 грамоти царя Михайла Федоровича послам до Криму П. Воейкову і С. Матчину. 12(22).П. 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С 252, 253.

²³ 3 грамоти царя Михайла Федоровича кримському ханові Джанібек-Гірею з виправданнями щодо посланого до царя Військом Запорозьким посольства, лютий 1620 // Там само. — С 254, 255.

(Далі буде)

Проблеми нової історії України

В. С. СТЕПАНКОВ (Кам'янськ-Подільський)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ПРИСЯГА 1654 р.: ЗМІСТ І НАСЛІДКИ

У минулому України небагато знайдеться подій, сутність яких виявилася б у такій мірі сфальшованою й заміфологізованою, як ухвала Переяславської ради 1654 р.¹ Трапилося так, що власне витворені міфи (в офіційній ідеології, історичній науці, публіцистиці, літературі, поезії й мистецтві) замінили собою дійсність і впродовж століть істотно впливали на свідомість українців і росіян, взаємини їхніх інтелектуальних та політичних еліт. І справа полягала не у винятковій складності проблеми для її осмислення, а в заполітизованості, оскільки у Російській імперії ухвала ради була трансформована в імперську ідею "єдності Русі", "єдності руського народу"². Як слушно зауважує сучасний російський дослідник Б. Флоря: "Русская сторона воспринимала произошедшее (ухвалу Переяславської ради 1654 р. — В. С.) как акт воссоединения разных частей некогда единой Руси под скипетром правителей, находящихся в Москве. Кстати, сама эта позиция, в конечном счете, объективно предreshала, что никакой особой государственности на территории Украины быть не может, коль скоро речь идет о воссоединении разных частей одного в сущности народа"³. У радянській імперії ця ідея набрала форми "возз'єднання України з Росією" ("возз'єднання" братніх українського і російського народів) й до кінця 80-х рр. визначала зміст даної події.

У 90-х рр. ХХ ст. — на початку ХХІ ст. українська історіографія аргументовано спростувала наукову недолугість названих концепцій. Водночас, на жаль, проблема прийняття царської протекції та реалізації її умов (зафіксованих в українсько-російському договорі 1654 р.) обома сторонами до часу відмови від неї української еліти у вересні 1658 р. не стала (за винятком праці О. Апанович³) об'єктом спеціальних досліджень монографічного характеру. Ще менше їй пощастило в російській історіографії (наскільки мені відомо, цій проблемі присвятив окрему статтю Л. Заборовський⁴). Внаслідок чого з поля зору науковців випали окремі (па перший погляд, неважливі) аспекти, що торкаються як обставин, які спонукали Б. Хмельницького й старшину наважитися на прийняття протекції та принесення присяги на вірність цареві Олексію Михайловичу за обставин відмови від неї російського посольства, так і деяких деталей проведення ради і змісту промови, виголошеної на ній гетьманом. Без їх з'ясування зображувана картина даного акту виглядає дещо схематичною й спрощеною. Чимало неясного і

дискусійного продовжує залишатись у висвітленні питань, що стосуються процесу виконання козацькою Україною й Росією умов укладеного договору та причин його розриву українським урядом. Оскільки всебічне з'ясування порушеної проблеми, повторюємося, потребує монографічного дослідження, у рамках цієї статті торкнемося лише певних її сторін.

На хід національно-визвольних змагань українців і становлення держави у середині XVII ст. постійно впливали два чинники: геополітичний і конфесійний. Дія першого з них виявилася настільки суттєвою, що із самого початку Національної революції її перебіг потрапив у безпосередню залежність від його позитивної чи негативної спрямованості щодо неї. Насамперед мається на увазі позиція Кримського ханату. Його еліта, що традиційно розглядала українські землі "як резервуар ясиру"⁵, який виступав для неї основним джерелом збагачення, була кровно зацікавлена у збереженні цього стану. Враховуючи характер стосунків з Річчю Посполитою, вона могла підтримати або виступ Війська Запорозького проти політики польського уряду, або каральні акції останнього проти повстанців. Зрозуміло, в обох випадках ціною за надану допомогу мали стати військова здобич, платня та ясир. Якщо перший варіант давав козакам шанс на успіх у боротьбі й дозволяв звести до мінімуму руйнівні наслідки появи татар, то другий обертався для їхніх задумів катастрофою.

Б. Хмельницький і його однодумці, готуючи у 1647 р. повстання, усвідомлювали значимість кримського фактора, тому вступили у переговори з ханатом про військово-політичний союз проти Речі Посполитої, що завершилися у березні 1648 р. укладенням відповідної угоди. Саме за його військової допомоги були здобуті блискучі перемоги над поляками на Жовтих Водах, під Корсунем і Пилявцями, здійснено успішний похід до західних кордонів України восени 1648 р. її негативною стороною стали спустошення татарами українських теренів, масові грабежі населення та захоплення його в ясир. Однак на цьому деструктивний аспект впливу кримського чинника не вичерпався. Знать ханату відмовлялася від пасивної ролі союзника козацької України й намагалася скористатись українсько-польською війною для досягнення наступних політичних цілей:

— не допустити створення незалежної соборної Української держави, саме існування якої на північних кордонах ханату загрожувало проведенню ним традиційної політики у Східній і Південно-Східній Європі й змушувало б повоюватися перспектив проведення нею антикримського курсу у союзі з Польщею чи Московією;

— підтримувати стан рівноваги сил між козацькою Україною й Річчю Посполитою, що "дозволило б ханові мати під своїм впливом одну й другу сторону і шантажувати їх"⁶;

— залучивши у сферу своєї зовнішньої політики Річ Посполиту й козацьку Україну, втягнути їх у війну з Московією, щоб добитися прилучення до своїх володінь Астраханського й Казанського ханств.

Цей поворот до проведення нового зовнішньополітичного курсу Криму знайшов реалізацію у нав'язаному 18 серпня 1649 р. Речі Посполитій (після розгрому її армії 15 серпня) Зборівському договору. Окрім всього іншого, він передбачав встановлення між ними "вічної приязні", надання взаємодопомоги проти спільного ворога, заборону татарам нападати на Польщу, дозвіл короля ханові залучати для своїх потреб Військо Запорозьке й згоду хана надавати військову допомогу королю⁷. Таким чином, міжнародне становище козацької України кардинально змінилось у бік погіршення (в історичній літературі і нині спостерігається недооцінка впливу даного фактора на перебіг визвольних змагань). Адже внаслідок

того, що ханат ставав союзником Речі Посполитої, втрачалася антипольська спрямованість українсько-кримської угоди 1648 р. Тепер же козацька Україна не могла без згоди Криму розпочинати воєнні дії проти Польщі, мусила зважати на міжнародній арені на існування кримсько-польського союзу й постійно остерігатися загрози бути втягнутою у будь-яку кримсько-польську зовнішньополітичну акцію, насамперед у війну з Московією. Так вона опинилася у геополітичній пастці, ставши заручником позиції ханату, з якої вирватися власними силами не мала жодного шансу.

Яскравими свідченнями згубності даної ситуації для самого збереження Української держави, не кажучи вже про виборення нею незалежності, стали Берестецька катастрофа української армії (липень 1651 р.) та Кам'янецька кримсько-польська угода (15 грудня 1653 р.). Остання передбачала тимчасове визнання козацьких прав і свобод (відповідно до умов Зборівського договору), негайну окупацію її теренів польськими підрозділами й повернення шляхти до маєтків⁸. Це означало згоду обох сторін на ліквідацію українського державного життя.

Маємо підстави стверджувати, що гетьман і старшина усвідомлювали небезпеку, яку таїла в собі позиція Криму. Тому ще восени 1647 р. він направив посольство до Порти, яке, очевидно, спромоглося домогтися укладення угоди про встановлення дружніх відносин і заборону татарам нападати на українські землі. Наприкінці листопада 1648 і на початку 1649 рр. гетьман звернувся з проханнями до султана Мегмеда IV та російського царя про прийняття ними козацької України під свою протекцію⁹. Вони були нещирими, оскільки Б. Хмельницький насправді не думав у той час визнавати їхню протекцію. Гетьман вдався до цього дипломатичного ходу, щоб у такий спосіб домогтися військової допомоги від Росії, втягнувши її у війну з Річчю Посполитою, а також політичної підтримки з боку Порти з метою збереження військово-політичного союзу з Кримом.

Ця тактика мала сенс до часу укладення згадуваного уже Зборівського кримсько-польського договору. Опісля, коли ханат перетворився у самостійний потужний геополітичний чинник, спроможний докорінним чином впливати на хід боротьби за незалежність, ситуація вимагала негайного опертя на підтримку того протектора, який би забезпечив переможне завершення війни з Річчю Посполитою, нейтралізувавши при цьому антиукраїнський курс Бахчисарая. Під цим кутом зору найкращим варіантом для козацької України стало б прийняття протекції Мегмеда IV, оскільки лише він був спроможний змусити хана, як свого васала, відмовитися від спустошення українських земель і брання ясиру, проведення антиукраїнської зовнішньої політики та спонукати його надавати гетьману військову допомогу. В кінці 1650 р. султан прийняв її під протекцію Порти. Проте старшинські ради у квітні 1651 р. і двічі у 1653 р. відхиляли пропозицію присягнути на вірність турецькому володареві. Однією з найголовніших причин цих ухвал виступав конфесійний чинник: гостре несприйняття частиною старшини ісламського світу (бусурман), хоча інша частина (її чисельність зростала) засвідчувала готовність зробити цей крок.

Дослідники неодноразово відзначали важливість мотивів захисту православної віри і церкви у визвольній боротьбі українців (безпідставним виглядає намагання сучасного історика Н. Яковенко поставити під сумнів як щирі релігійні мотиви козацтва, так і його провідну й вирішальну роль в обстоюванні інтересів православ'я¹⁰), починаючи з другого десятиріччя XVII ст. Не слід ігнорувати значимості процесу, зумовленого утисками православних з боку польських католицької церкви і владних структур, пошуку українським духовенством і населенням підтримки та

захисту у російських царів і московського патріархату, які розглядалися як захисники православ'я. Саме курс Варшави й Ватикану на його ліквідацію призвів до появи та поширення серед духовенства й інших прошарків населення ідеї єдності православної Русі, включаючи Московію, Україну та Білорусь. Біля її витоків стояв київський митрополит Йов Борецький. У листі до царя від 3 вересня 1624 р. він уперше, як з'ясував С Плохій, опираючись на біблійну оповідь про братів Йосипа та Веніаміна, не лише висловив міркування про релігійну і кровну спорідненість польсько-литовської й московської Русі, але й потрактував українців-малоросіян як молодших, а росіян-великоросів як старших братів, котрі створюють одну сім'ю¹¹.

Вступивши у червні 1648 р. у листування з царем і воєводами, Б. Хмельницький, схиляючи Олексія Михайловича до заняття польського трону та надання Війську Запорозькому військової допомоги, основним аргументом мотивації своїх пропозицій називав спільність православної віри. Як писав гетьман 21 липня до путивльського воєводи Никифора Плещеева, "азали би дал бог, штоби он ляхом и нам паном і царем бил одноє віри греческое..."¹². Ведучи переговори з російським послом Григорієм Унковським (кінець квітня 1649 р.), Хмельницький наголосив на тому, що "мы царского величества милости ищем и желаем потому, что **от Владимирова святого крещения одна наша благочестивая христианская вера с Московским государством и имели єдину власть** (виділено авт. — В. С). А отлучили нас неправдами своими и насилием лукавые ляхи..."¹³. В листі до царя від 13 травня 1649 р. він підкреслював: "Мы бога о том молим, чтоб ваше царское величество, яко правдивый и православный государь, над нами царем и самодержцею был. И за таким **совокупленьем всего православия** (виділено авт. — В. С.) надежда в бозе, что всякий неприятель на главу погибнет"¹⁴.

У світлі наведених висловлювань Б. Хмельницького (їх перелік можна продовжити) надзвичайно важливе значення має з'ясування наступного питання: яким бачився гетьману характер відносин козацької України й Московії? Чи він мав на увазі входження витвореної Української держави до її складу й розглядав цей акт як "восстановление прежнего единства, как воссоединение отдельных частей Руси, ранее разделенных политическими границами"¹⁵, чи як іншу форму взаємовідносин? На перший погляд, якщо брати до уваги лише окремі висловлювання гетьмана у відриві від інших, справді може скластися враження, що він мав на увазі політичне об'єднання Малої Русі (України) з Великою (Росією) у межах єдиної

Проте аналіз відомої науковцям джерельної бази вивчення цього питання спростовує його. Б. Хмельницький ні у листуванні, ні у переговорах з російською стороною не висловлював міркувань про бажання Війська Запорозького стати складовою Великої Русі. Висловлюючись про єдність Русі, він мав на увазі лише її конфесійний аспект — єдність православ'я, а не державний. І не слід трактувати його вищенаведені слова, що з часів св. Володимира "мы... имели єдину власть. А отлучили нас неправдами и насилием лукавые ляхи..." як декларацію намірів добиватися відновлення "прежнего единства, как воссоединение отдельных частей Руси...". Адже йшлося про принципово інше — бажання Війська Запорозького визнати владу царя як сюзерена-протектора і не більше! В уже згаданому листі від 13 травня 1649 р. до царя гетьман прохав Олексія Михайловича **"и нас под милость и оборону свою и всю Русь"** (виділено авт. — В. С), ныне по милости божий против ляхов совокупляючуся, возьми"¹⁶.

Майже з такою ж мотивацією (посиланням на спільність віри, але вже з Грецією) він засвідчував готовність визнати сюзереном-протектором Мегмеда IV. "Бачу, що це є самою божою волею, щоб руський народ був вільний від польської неволі. А тому, що **вся Греція визнає владу вашої цісарської милості, його милостивого пана, то і вся Русь, яка є однієї віри з греками і бере від них свій початок, хоче і могла б бути під владою вашої цісарської милості, його милостивого пана** (виділено авт. — В. С.)¹⁷. Як з'ясував О. Струкевич, в уявленні тогочасної української політичної еліти московський цар мав виступати спільним монархом Малої і Великої Росії (котрий триматиме у своїх руках не тільки великоросійський, але й малоросійський скіпетри), але як політично окремих і незалежних одна від одної¹⁸, Тому не випадково Б. Хмельницький і його соратники засвідчували готовність прийняти його протекцію лише на основі укладеного договору: "на которых статьях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою"¹⁹.

Слід погодитися з думкою Л. Заборовського, що до серпня 1653 р. московський двір не поспішав іти назустріч проханням гетьмана, намагаючись виступати посередником у досягненні миру між козацькою Україною й Річчю Посполитою, зрозуміло, не забуваючи про власні вигоди²⁰. На той час істотно погіршилося внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Української держави: внаслідок її спустошення й обезлюднення майже вдвічі скоротилася чисельність війська; частина козаків, розорюючись, переходила в міщанство, інша — прагнула ухилитися від мобілізації до армії; давалася взнаки емоційно-психологічна втома від довготривалої боротьби; зростало невдоволення політикою гетьмана; внаслідок допущених прорахунків у Молдавії утворилась антиукраїнська коаліція в складі Речі Посполитої, Молдавії, Валахії й Трансільванії; польський уряд рішуче взяв курс на її ліквідацію. Тому Б. Хмельницький попередив Москву, що якщо вона й далі відмовлятиме Війську Запорозькому в протекції, то воно прийме протекцію Порти.

Ці його дипломатичні кроки збіглися у часі із зміною курсу російської еліти щодо козацької України. Зокрема, вона проймалася ідеєю, що взяття під протекцію Війська Запорозького - це початок "долгожданного торжества православия и православного царства, осуществление предназначения, уготованного московским государям"²¹. Усвідомлювала також негативні наслідки для геополітичних інтересів Московії прийняття Українською державою протекції Порти. Тому, скориставшись відхиленням Польщею пропозицій російського "великого посольства" замиритися з козацькою Україною, 11 жовтня, 1653 р. Земський собор прийняв ухвали про розрив "вічного договору" з Річчю Посполитою й прийняття Війська Запорозького під "государскую высокую руку для православные христианские веры и святых божиих церквей...". Зауважувалося також, що дане рішення приймається і з тих міркувань, "чтоб их (гетьмана і Військо Запорозьке. — В. С.) не отпустить в подданство турецкому салтану или крымскому хану, потому что они стали ныне присягою королевскою вольные люди"²². А 19 жовтня в Україну вирушило посольство боярина Василя Бутурліна.

Б. Хмельницький довідався про згадані ухвали Земського собору під час Жванецької кампанії. Отримавши інформацію про умови замирення 15 грудня Кримського ханату й Речі Посполитої, які, нагадуємо, не передбачали визнання Української держави, він усвідомив усю безвихідність ситуації. На зібраній старшинській раді гетьман повідомив про прибутті російського посольства з царською "милістю".

По дорозі до Чигирин розпустив військо й наказав полковникам, сотникам та осавулам "сѣзжат-ца в Переяславль к Васильеву дни безо всяко-

го мотчанья"²³. Поховавши сина Тимоша (помер від рани у вересні 1653 р. під час Сучавської облоги українського війська), 15 січня Б. Хмельницький подався до Переяслава, куди прибув наступного дня. Ввечері 17 січня з його ініціативи відбулася зустріч з В. Бутурліним, на якій були присутніми І. Виговський та переяславський полковник Павло Тетеря. Аналіз змісту розмови свідчить, що жодна із сторін не порушувала питання про доцільність зібрання козацької ради для розгляду питання про прийняття протекції й принесення присяги царю. Так, російський посол запропонував Б. Хмельницькому ранком 18 січня приїхати до нього на "приїжджий двір", де йому подадуть государеву грамоту і проголосять царський милостивий указ, після чого мав разом із старшинами й "різними людьми" присягнути у церкві, "как им быти под государевою высокою рукою". Зі свого боку, гетьман вніс певні корективи у запропонований розпорядок дня, повідомивши, що ранком переговорить з полковниками, приїде до російського посла вислухати царську грамоту й указ, тоді знову зустрінесться для розмови із старшинами, опісля якої вони й присягнуть²⁴.

Єдине джерело, що збереглося до наших днів про цю розмову, — "Статейний список руського посольства на чолі з В. Бутурліним" — не засвідчує факту обговорення умов прийняття протекції козацькою Україною. Не може не викликати подиву ця позиція сторін, яких начебто не цікавило це важливе питання. Важко позбутися враження, що вони обидві дуже поспішали з проведенням власне самого акту, менше турбуючись про формально-правове оформлення його змісту. Якщо російську сторону в принципі зрозуміти неважко — для неї важливо було не упустити сприятливого моменту, то позицію української сторони досягнути значно складніше. Адже немає підстав підозрювати гетьмана та його оточення у байдужості до майбутнього політичного статусу козацької України чи у дипломатичній некомпетентності.

Що ж тоді спонукало українську еліту поводитися таким чином? Відповідь на поставлене запитання слід шукати у критичному становищі Української держави, що опинилася перед загрозою ліквідації внаслідок можливого наступу польського війська, потенційним союзником якого виступали татари. Усвідомлення цієї небезпеки й потреби негайного оперття на військову підтримку країни-протектора і штовхало Б. Хмельницького максимально поспішати з оформленням акту протекції. Безпосереднім свідченням його глибокого занепокоєння загрозою поновлення бойових дій слугує універсал від 17 січня старшинам Війська Запорозького з наказом готуватися до відбиття наступу "неприятелів-ляхів"²⁵. Що ж до умов протекції, то можна припустити: українська еліта виходила з того, що цар, взявши "під свою руку" козацьку Україну, залишить без змін внутрішньополітичний устрій та систему втворених соціально-економічних відносин, збереже внутрішню самостійність і визнає право на зовнішню політику тощо. Інше питання, що Б. Хмельницький припустився помилки, не з'ясувавши заздалегідь у російського посла, чи має той повноваження принести присягу від імені царя.

Ранком 18 січня гетьман скликав таємну старшинську раду, яка ухвалила прийняти протекцію, але, очевидно, висловила за те, щоб це рішення знайшло підтвердження з боку козацької ради²⁶, в якій могли б взяти участь не тільки наявні (прибулі й місцеві) козаки, але й переяславці ("собрание всего народа"). В такий спосіб старшина прагнула легітимізувати, відповідно до звичаєвого права Війська Запорозького, своє рішення й уникнути можливих закидів з боку козацтва у його незаконності. Отже, знаменита Переяславська рада заздалегідь не планувалась, а стала

результатом ухвали старшинської ради лише ранком 18 січня. А відтак у ній мала взяти участь вкрай обмежена кількість козаків, тому немає підстав вважати її повною, генеральною чи чорною. Не виключено, що ранішня старшинська рада також ухвалила домагатися від російського посольства принесення присяги на зобов'язаннях царя захищати Військо Запорозьке від Польщі, зберігати його вольності, а також вольності шляхти і міщан²¹.

О 14 год. на переяславському майдані вдарили у барабани, скликаючи на раду присутніх старшин, козаків і міщан. Сюди ж з'явився Б. Хмельницький з генеральними старшинами й 12 полковниками. Всього ж зібралося понад 300 осіб (відомо, що присягнуло 284 особи²⁸); російське посольство залишилося у "приїжджому дворі". Близько 15 год. гетьман звернувся з промовою до присутніх. У радянській і сучасній російській (за винятком Л. Заборовського²⁹) історіографіях не помічали і намагаються не помічати безальтернативності сформульованої у ній провідної ідеї: неможливості власними силами відстояти здобуту свободу, а відтак необхідності обрати володаря-протектора із запропонованих чотирьох: султана, хана, короля й царя. Ще раз підкреслимо, йшлося не про те, чи залишатися козацькій Україні (Малій Русі) самостійною, чи обирати протектора, а про необхідність обрання останнього з-поміж чотирьох. "Что уже шесть лет живем без пана в нашей земле, — відзначав Б. Хмельницький, — в безпрестанных бранех и в кровопролитии гонители и враги нашими, **хотящими искоренити церковь божью, дабы и имя русское не помянулось в земли нашей**. Что уж велми нам всем докучило, и видим, **что нельзя нам жить более без царя**. Для того ныне собрали раду явную всему народу, чтоб есте себе с нами **обрали пана из четырех, которого вы хотите**" (виділено авт. — В. С.)-

У подальшій промові гетьман створив негативний образ султана, хана, короля й позитивний — царя, котрий **"есть с нами единого благочестия греческого закона, единого исповедания, едино есми тело церкви с православием Великия Росии, главу имуще Иисуса Христа** (виділено авт. — В. С.)". Останній прислав тепер зі своєю милістю "великих ближних людей к нам", "которого естли со усердием возлюбим, кроме его царские высокие руки благодетнейшаго пристанища не обрящем". При цьому гетьман однозначно наголошував на потребі обрати за протектора царя; **"А будет кто с нами не советует теперь, куда хочет вольная дорога"** (виділено авт. — В. С.). Присутні заявили: "Волим под царя восточного православного крепкою рукою в нашей благочестивой вере умирать, нежели ненавистнику Христову, поганину достатне". Переяславський полковник, обходячи майдан, запитував їх, чи всі так думають? Відповідали: "Все единодушно". Потім гетьман прорік: "Буди тако, да господь бог наш сукрепит под его царскою крепкою рукою". На що присутні відповіли: "Боже, утверди, боже, укрепи, чтоб есми вовеки все едино были"³⁰. Ось у такій атмосфері, якщо вірити єдиному джерелу про хід ради (складеному на основі розповіді котрогось із старшин, але, не виключено, відповідно препарованої), відбулось ухвалення прийняття царської протекції.

Аналіз змісту промови Б. Хмельницького й реакції на неї присутніх на майдані однозначно засвідчує, що вирішальним чинником у прийнятті власне такого рішення виступило усвідомлення ними історичної спільності православної віри населення Малої (козацької України) і Великої Русі. І коли учасники ради висловлювали побажання, щоб "есми вовеки все едино были", то мали на увазі досягнення не етнічної чи політичної єдності, а лише єдності конфесійної. Погоджуючись на визнання царської протекції, гетьман і старшини й гадки не мали йти на самоліквідацію

українського державного життя чи входження козацької України до Росії як її невід'ємної складової. Саме тому, щоб підкреслити їхню самостійність і рівноправність під владою царя, гетьман цього ж дня у листі до Олексія Михайловича вперше вніс до його титулу істотну зміну (на яку слушно звернули увагу С. Плохій та П. Толочко³¹): замість "всія Русії самодержця" вжив термін "всія Великої і Малої Русії самодержця"³². Через місяць дане нововведення прижилося і в російському титулуванні царя.

Незважаючи на всю очевидність акту протекції, сучасна російська історіографія (за винятком окремих учених) продовжує тлумачити ухвалу Переяславської ради у світлі міфу "возз'єднання" України й Росії. Так, Л. Заборовський, котрий, за його ж словами, раніше вважав цей термін "совершенно искусственным", у другій половині 90-х рр. XX ст. дійшов висновку, що "следует, возможно, понятие "воссоединение" сохранить, во всяком случае до дальнейших обсуждений"³³. В інформації про зміст російсько-української конференції, присвяченої 340-річчю Переяславської ради, він же зауважив: "Признание курса на обеспечение независимости Украины главной линией политики Б. М. Хмельницкого в отношениях с Россией, Крымом и Османской империей только постулируется и требует масштабных научных исследований. В еще большей мере это относится к анализу устремлений широких масс Украины. Переяславская рада была только одним из политических этапов, за ней последовали присяга царю на территориях всех полков, а позже — обращения городов и духовенства за подтверждением прав и проч. Подобное массовое волеизъявление было редкостью в те времена. Великий гетман и украинское население верным политическим чутьем избрали тогда правильный путь: **наши предки понимали требования своей эпохи лучше нас**"³⁴ (виділено авт. — В. С.) (очевидно, останній закид слід розуміти як докір сучасникам за розвал СРСР і незалежний від Росії розвиток України. — В. С.). Як "возз'єднання" тлумачать переяславський акт протекції такі відомі російські історики, як В. Буганов, Л. Пушкар'єв, Г. Санін, Б. Флоря та інші автори³⁵.

Зрозуміло, кожен дослідник має право на власне судження, а відтак і на свою помилку. Однак відомий історик М. Брайчевський ще у 60-х рр. XX ст. аргументовано довів, що з історичної точки зору застосування визначення "возз'єднання" України з Росією до ухвали Переяславської ради "є елементарним невіглаством: "Україна і Росія сформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування; до 1654 року вони ніколи не були об'єднані. Тлумачний словник Д. М. Ушакова слово "воссоединение" визначає як "соединение вновь, присоединение отторгнутого". Але і ця дефініція не рятує справи: Україна ніколи не була відторгнута від Росії: йдеться про різні народи, що сформувалися незалежно один від одного і в різних історичних умовах... "возз'єднувати" Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування українського і російського народів як окремих етнічних частин східного слов'янства"³⁶. А відтак виглядає дивним це намагання високоповажних російських колег зберегти концепцію, яка, за слухним зауваженням ще у 1980 р. Ю. Бадзя, "несе в собі ідею єдиного народу й по суті заперечує право українського народу на свою окрему, незалежну державу..."³⁷.

Аналіз прийняття присяги у Переяславі та в інших місцях, переговорів щодо укладення договору козацької України з Московією, його змісту та реалізації засвідчує повну безпідставність тлумачення прийняття протекції царя "возз'єднанням" України з Росією. Вже перший крок, зв'язаний з принесенням присяги сторонами, викликав гостре протистояння. Так,

з'явившись до соборної церкви, Б. Хмельницький поставив вимогу російським послам присягнути за царя в тому, що "их, гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоять, и вольностей не нарушать, и хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть по-прежнему. И пожаловал бы великий государь, велел им дать на их маетности свои государевы грамоты" ³⁸. Отже, ставилася вимога визнання Олексієм Михайловичем чітко окреслених зобов'язань (в першу чергу захисту від Польщі та збереження в непорушності внутрішньополітичного устрою і витвореної системи соціально-економічних відносин) перед козацькою Україною, виконання яких ставало запорукою згоди старшини прийняти його протекцію.

Оскільки В. Бутурлін відмовився присягати, бо "того, что за великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет...", гетьман, повідомивши про необхідність порадитись із старшинами і козаками, залишив церкву. Знову зібрана ним рада тривала довго. Думки розділилися: якщо старшини вважали за можливе піти на поступку й присягнути, то козаки виступали проти. Тому Б. Хмельницький направив до В. Бутурліна П. Тетерю й миргородського полковника Григорія Лісницького, щоб переконати того у необхідності принести присягу, бо "казаки не верят, а хотят того, чтоб они дали им веру". Російське посольство рішуче відхилило пропозицію ради, підтвердивши непорушність царського милостивого слова ("государское слово пременно не бывает"), яке полягало в тому, що цар "учнет их держать в своем государском милостивом жалованье, и в призренье, и от недругов их во оборони и в защищенье, и вольностей у них не отымает, и маетностями их, чем кто владеет, великий государь их пожалует, велит им владеть по-прежнему" ³⁹.

Наштовхнувшись на непередбачену відмову росіян, гетьман і старшини постали перед дилемою: або, поклавшись на непорушність царського слова, спочатку присягнути, а вже потім домагатися укладення договору, або відмовитися від присяги, а відтак і від протекції, й залишитися наодинці перед загрозою окупації козацької України польськими підрозділами. Вони обрали перший варіант. Чому? Вважаємо, що вирішальну роль відіграли наступні чинники. По-перше, це усвідомлення критичного становища витвореної держави й нагальної необхідності отримання військової допомоги зовні. По-друге, слід погодитися з думкою А. Яковліва, що кількаразове посилення російських послів на непорушність царського слова "було витлумачене й оцінене Б. Хмельницьким і старшиною як акт, рівнозначний присязі царя" ⁴⁰.

За допомогою яких аргументів вдалося переконати присутніх на раді козаків у необхідності принесення присяги, через брак джерел з'ясувати неможливо, проте вони теж з'явилися до церкви й присягнули разом з гетьманом і старшинами. Звертає на себе увагу той факт, що перед присягою Б. Хмельницький і старшини повідомили послам, що "о своих делех учнут они, гетман и все Войско Запорожское, бити челом великому государю". Після неї гетьман, старшини й козаки прибули до двору В. Бутурліна, де посол передав Б. Хмельницькому прапор, булаву та символічний одяг (фєрезію й шапку). В промові під час їх вручення російський посол акцентував увагу на зв'язках влади московських царів з владою св. Володимира, представленні Києва як колишньої царської / князівської столиці тощо ⁴¹. Так завершився короткий січневий день, якому судилося зіграти помітну роль в історії не лише України й Росії, але й Центрально-Східної та Південно-Східної Європи. Особливість прийняття протекції полягала в

тому, що спочатку українська сторона присягнула на ній, а вже опісля мала укласти з Росією договір про її умови.

24 січня російські урядовці роз'їхалися по полках для прийняття присяги від населення, яке по-різному поставилося до неї. Ті з козаків і поспільства, котрі сподівалися, що єдиновірна Московія допоможе здолати Польщу, а відтак нарешті настане мир, не без радості сприймали цю звістку й вчиняли присягу. За свідченням греків Мануйла Костянтинова і його товаришів, вони "во Всех городех и мстсах слышали, что везде православные христиане благодарят бога о том, что пожаловал государь, изволил их принять под свою государскую высокую руку. И радуются де все от мала и до велика великою радостью, что господь бог над ними умилосердился и дал им его, государя христианского благочестивого царя"⁴². Самовидець у своєму літописі констатував, що присягу "по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил"⁴³.

Аналіз тогочасних джерел, як уже звертали увагу на їх свідчення О. Апанович, О. Борисенко, М. Грушевський, О. Гуржій, І. Крип'якевич, Ю. Мицик й інші дослідники⁴⁴, підтверджує, що водночас значна частина населення не приховувала невдоволення необхідністю приносити присягу й відмовлялася від неї. Так, за даними шляхтича Семена Павші, після присяги гетьмана й старшини 19 січня "переяславських міщан гнали до присяги, якій вони дуже опиралися. Місцевий війт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці, і він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги"⁴⁵. Під час присяги 27 січня у Києві вище православне духовенство відмовилося її приносити, а магістрат і поспільство "опиралися і не хотіли йти, але їх козаки гнали як бидло... Але вони, присягаючи, не називалися своїм власним іменем..."⁴⁶. Чорнобильський протопоп повідомляв 27 січня, що в місті "було крику й плачу, коли міщан гнали до присяги"⁴⁷. Частина козаків Брацлавського й Уманського полків висловилися проти прийняття московської протекції (окремі з них і старшини відмовилися приїхати до Переяслава), а козаки Кропивненського і Полтавського полків бунтували проти присяги⁴⁸. Відомо, що не присягали й запорожці⁴⁹. Отже, одностайного схвалення та сприйняття українським суспільством російської протекції не існувало; мали місце відмінні, а то й протилежні оцінки і дії різних груп населення. Присягали лише козаки, шляхта і міщани — всього майже 127,3 тис. осіб⁵⁰.

¹ Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994. — С 3—5, 82—85; Липинський В. Твори: Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Філадельфія, 1991. — Т. 3. — С 24—25; Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Його ж. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 82.

² Восточные славяне в XVII—XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы "круглого стола" // Славяноведение. — 2002. — № 2. — С. 10.

³ Апанович О. Назв. праця. — 94 с.

⁴ Заборовский Л. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия—Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 39-49.

⁵ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. — С. 274.

⁶ Феденко П. Триумф і катастрофа. Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. — 1990. — 12 серпня.

⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі — ВР). — Ф. 5. — Спр. Оссоліпських № 2286/II. — Арк. 29—30; Центральний державний історич-

ний архів України. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 194. — Арк. 42—43; *Historia dyplomacji polskiej*. — Warszawa, 1982. — Т. 2. — S. 193.

⁸ Бібліотека музею Чарторийських (далі — БМЧ) (Краків). ВР. — № 147. — Арк. 186—197; Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ. — № 6525; Бібліотека Польської академії наук (Курнік). ВР. — № 353. — Арк. 22—24; Бібліотека Національна, ВМФ. — № 2641; *Степанков В. С.* Жвапецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень—грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т. 2. — С. 16—17.

⁹ *Мицик Ю.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // *Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в XIV—XVIII вв.* Материалы научной конференции. — Запорожье, 1993. — С. 44—45; *Флоря Б. Н.* Османская империя, Крым и страны Восточной Европы во второй половине 30-х—40-х гг. XVII в. // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* - М., 1998. - Ч. I. - С. 165-171.

¹⁰ *Яковенко Н.* Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // *ї ж.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К., 2002. — С. 58—59.

¹¹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі — ВУР). - М., 1953. — Т. 1. — С. 47—48; *Piochij S.* Między Rusi a Sarmacją; "uniarodo wienie" Kozaczyzny ukraińskiej w XVII—XVIII w // *Między soba: Szkice historyczne polskoukraińskie*. - Lublin, 2000. - S. 161—162.

¹² Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич (далі - ДБХ). - К., 1961. - С. 57.

¹³ ВУР. - Т. II. - С. 152.

¹⁴ ДБХ. - С. 118.

¹⁵ *Флоря В.* О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья — раннего нового времени // *Россия—Украина: история взаимоотношений*. — С. 19.

¹⁶ ДБХ. - С. 118.

¹⁷ Там же. - С. 234.

¹⁸ *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (Інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 256—262.

¹⁹ ВУР. -Т. III. - С. 120-123.

²⁰ *Заборовский Л.* Переяславская рада... — С. 41—42.

²¹ *Андреев И.* "Хотим царя восточного, православного..." // *Родина*, — 1999. — № 8. - С. 65.

²² ВУР. - Т. III. - С. 407-414.

²³ Там же. - С. 393, 450.

²⁴ Там же. - С. 459-460.

²⁵ ДБХ. - С. 315.

²⁶ ВУР. — Т. III. — С. 460; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках // *Укр. іст. журн.* - 1993. - № 4-6. - С. 100.

²⁷ ВУР. — Т. III. — С. 464; *Заборовский Л.* Переяславская рада... — С. 64; *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 // *Літературна Україна*. — 1992. — 3 вересня.

²⁸ *Апановин О.* Назв, праця. — С. 14.

²⁹ *Заборовский Л.* Переяславская рада... — С. 43.

³⁰ *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х—80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. — М., 1998. — Ч. 1. Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. — С. 167-168.

³¹ *Толочко П.* Русь-Мала Русь-руський народ у другій половині XIII—XVII ст. // *Київська старовина*. — 1993. — № 3. — С. 7—9; Його ж. Від Русі до України // *Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці*. — К., 1997. — С. 27—28; *Piochy S.* Między Rusi a Sarmacją... — S. 161.

³² ДБХ. - С. 316.

³³ *Заборовский Л.* Переяславская рада... — С. 45.

³⁴ Его же. 340 лет Переяславской рады. Российско-украинская конференция // *Отечественная история*. — 1995. — № 5. — С. 219.

³⁵ *Портнов А.* Очима сусіда: сучасні російські підручники з історії України // *Сучасність*. — 2000. — № 10. — С. 154—156; *Пушкарев Л. Н.* Некоторые аспекты изучения культурных связей Украины и России во второй половине XVII в. // *Исследования по истории Украины и Белоруссии*. — М., 1995. — Вып. 1. — С. 79—83; *Санин Г.* Антиосманские войны в 70—90-е годы XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой // *Россия—Украина...* — С. 62—66; *Восточные славяне і XVII-XVIII веках...* - С. 9-Ю.

- ³⁶ *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // *Україна*. — 1991. — № 6. — С. 34.
- ³⁷ Цит. за: *Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: історія і міф // *Його ж. Історичні есе*. — К., 1994. — Т. 1. — С. 82.
- ¹⁹ ВУР. — Т. III. — С. 464.
- ²⁹ Там же. — С. 464-465.
- ⁴¹ *Яковлів А.* Назв, праця. — 1993. — № 4—6. — С. 103.
- ⁴ ВУР. — Т. III. — С. 466—468; *Плохій С.* Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей*. — К.л 1995. — Т. TV. — С. 80.
- ⁴² ВУР. — Т. III. — С. 551-552.
- ⁴³ *Літопис Самовидця*. Видання підготував канд. філол. наук Я. І. Дзира. — К., 1977]. — С. 67.
- ⁴⁴ *Апанович О.* Назв, праця. — С. 17; *Борисенко В. Й.* Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. Навчальний посібник. — К., 1998. — Вид. друге. — С. 208; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. TX. — Ч. 2. — С. 767—775; *Гуржін О. Т.* Переяславська угода 1654 р. та її наслідки у сприйнятті сучасників-українців // *Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків* (Матеріали науково-теоретичного семінару). — К., 1995. — С. 51; *Його ж.* Про особливості українсько-російських взаємовідносин в середині XVII ст. (1654—1657 рр.) // *Укр. іст. журн.* — 1992. — № 10—11. — С. 14; *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький і Москва // *Український історик*. — 1969. — № 1—3. — С. 142; *Мицик Ю.* Полиц-коріп. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? // *Старожитності*. — 1991. — Ч. 1. — С. 11; *Його ж.* Нові документи до історії Переяславської ради 1654 р. // *Розбудова держави*. — 1997. — № 2. — С. 39-40.
- ⁴⁵ *Мицик Ю.* Нові документи... — С. 40.
- ⁴⁶ Там же. — С. 41.
- ⁴⁷ Там же. — С. 40.
- ⁴⁸ Там же. — С. 41.
- ⁴⁹ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 442.
- ⁵⁰ ВУР. — Т. III. — С. 535.

{Далі буде}

Б. М. ГОРОБЕЦЬ (Київ)

**МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР
ГЕТЬМАНА І. БРЮХОВЕЦЬКОГО 1665 р.**

Дипломатична місія гетьмана Лівобережної України Івана Мартиновича Брюховецького до Москви восени 1665 р. — передовсім з огляду на її політичні наслідки, а саме: ухвалення так званих Московських статей 1665 р., що суттєво обмежували автономію Гетьманату, запроваджували в українських містах правління царських воєвод і спрямовували податні кошти від лівобережного населення до царської скарбниці, — посідає особливе місце в українській історії другої половини XVII ст. Згадка про неї є обов'язковим атрибутом, очевидно, всіх без винятку узагальнюючих курсів вітчизняної історії, де, як правило, служить промовистою ілюстрацією гріхопадіння козацької старшини в історичну добу, що в літературі отримала досить таки колоритну, однак не зовсім історично коректну назву Руїна¹.

А, втім, згаданий сюжет заслуговує на увагу ще й з цілого ряду інших, доволі важливих причин. Адже поїздка лівобережного гетьмана до Москви створювала прецедент у стосунках правлячої верстви Гетьманату з російським монархом, оскільки до того часу, незважаючи на наполегливість ро-

сійської сторони з цього приводу, жоден з козацьких гетьманів так і не наважився їхати до "білокамінної", аби там постати перед очима великого государя. Так само, до речі, як після вояжу Івана Мартиновича його наступники не поспішали з цим, і лише за гетьманування Івана Мазепи, після його широковідомого візиту 1687 р. такі подорожі козацьких зверхників стануть звичним явищем в українсько-російських взаємовідносинах².

Унікальність цієї місії обумовлюється й небаченою до тих пір масштабністю дипломатичної акції українських гетьманів у стосунках з царем³, а також запропонованою новизною соціальних трансформацій Гетьманату (передовсім мається на увазі пожалування Брюховецькому боярського чину, а вищій козацькій старшині — дворянства). Візит Івана Мартиновича до Москви в 1665 р. позначився ще й довгоочікуваним одруженням вже "лисого" нареченого з "девкой московского народу", котру в українській історіографії тривалий час уперто ідентифікували як "княжну" і боярську доньку⁴. А крім того, візит супроводжувався цілим рядом (на превелике задоволення істориків) зафіксованих у джерелах деталей побутового життя козацької старшини та царського двора, звичайно, не згадуваних в офіційних документах.

Зважаючи на зазначені вище обставини, інтересу дослідників до візиту І. Брюховецького в Москву не бракувало. Згадки про цей гетьманський вояж містяться вже в літературі козацьких літописців другої половини XVII—XVIII ст. Пізніше московські сюжети біографії лівобережного гетьмана стають обов'язковим атрибутом усіх праць, присвячених політичній чи соціальній історії України 1660-х рр. Отож, більш чи менш поширені згадки про цей візит зустрічаються в працях М. Костомарова, С. Соловйова, С. Єгунова, В. Ейнгорна, А. Востокова, Г. Карпова, М. Петровського, В. Романовського, К. Стецюк, Я. Дзири, В. Смоля, В. Степанкова, О. Гуржія, В. Газіна та інших⁵. Причому, зважаючи на загалом різко негативне ставлення до особи гетьмана Брюховецького, що має в історіографії досить давні традиції, оцінки його дипломатичного заходу 1665 р. у народницькій, в державницькій, радянській і неодержавницькій історіографіях напрочуд солідарні й, зрозуміло, однозначно негативні.

Не важко помітити й те, що не вельми привабливий статус "подножія його царської величності", що закріпився за Брюховецьким в історіографії, часто-густо заважає відділити справжні політичні прорахунки гетьмана від дій, учинених під тиском непереборних обставин. І лише останнім часом робляться спроби відійти від такого канону, аби спробувати відсторонено реконструювати історичні реалії, щоправда, більшою мірою це стосується вже завершального періоду гетьманування Брюховецького. У більшості ж праць і надалі увага акцентується на думці, висловленій свого часу ще М. Костомаровим стосовно того, що гетьман Брюховецький щойно прибувши до Москви, добровільно "вдарив чолом" російському монарху про такі поступки у сфері політичної самосправності Гетьманату про які російська влада й не мріяла⁶. Хоча уважний аналіз хронології подій цього посольства викликає щире здивування від того факту, що це "щойно" розтяглося більше, аніж на місяць (!), ставлячи тим самим під сумнів сам постулат щодо добровільності ініціатив, що лягли згодом у текст українсько-російського договору 1665 р.

Політичне та правове обґрунтування візиту гетьмана до Москви

Перш ніж говорити про мотиви та політичне тло візиту Івана Брюховецького до Москви 1665 р., очевидно, варто наголосити на тому, що ця поїздка мала досить давню передісторію та навіть чітко окреслене правове підґрунтя.

Щодо першої, то тут можна пригадати хоч би те, що московське керівництво, починаючи з другої половини 1650-х рр., ставило перед українськими гетьманами вимогу про особисті відвідини ними царських палат. Так, під час переговорів гетьманського уряду І. Виговського з царським послом Б. Хитрово, що передували Переяславській генеральній раді в січні 1658 р., гетьман погодився здійснити візит до столиці Російської держави, аби там вести перемовини про характер українсько-російського договору — "якось ми постановили вскорі пресветлые царского величества оглядати очи, так о тех статтях поговоримо..."⁷. Щоправда, невдовзі стосунки Виговського з урядом Олексія Михайловича розладналися остаточно й візит так і не відбувся, оскільки з осені 1658 р., після підписання Гадяцької угоди, теоретично гетьмана більше цікавила поїздка до Варшави, а не до Москви.

Тим не менше, російський уряд від своєї вимоги не відмовився. І в таємному наказі князеві О. М. Трубецькому щодо його поїздки в Україну⁸ містилося положення, згідно з яким гетьман у разі його бажання повернутись у підданство цареві мусив би їхати до Москви "царскому величеству челом ударить и пресветлые ево государские очи увидить". Необхідність такого дипломатичного вояжу обґрунтовувалася тим, що "ево царское величество, увидя сво гетмана верное подданство, пожалует на подтверждение гетманства свою... жалованную грамоту дати ему велит"⁹.

Ще більше наполегливості виявило московське керівництво, аби змусити Юрія Хмельницького, наступника Виговського на гетьманстві, прибути до першопрестольної, "жебым поклон... царскому величеству отдал"¹⁰. Причому у даному випадку вимога уряду Олексія Михайловича базувалася на відповідних правових домовленостях сторін. Адже керівнику російської делегації на переговорах з гетьманським урядом Ю. Хмельницького в Переяславі восени 1659 р. князю О. М. Трубецькому вдалося закріпити присягою української сторони положення начебто "прежних статей, каковы даны Самойлу Богданову да Павлу Тетере" 1654 р.¹¹, щодо обов'язковості такого візиту гетьмана. Зокрема, стаття 4-та редакції 1659 р. положення про вільну гетьманську елекцію доповнювалася такою нормою: "А по обраній гетману ездить к великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу... к Москве и видсти его государские пресветлые очи; и великий государь, его царское величество, пожалует гетмана по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жалованную грамоту дати ему велит"¹².

Варто зауважити, що, вирудаючи до Москви в середині листопада 1659 р. посольство на чолі з П. Дорошенком і А. Одинцем, на яке покладалося завдання приведення у відповідність нав'язаного князем Трубецьким тексту договору з потребами української сторони, уряд Ю. Хмельницького не порушував питання про скасування цієї норми¹³. Але часу для її реалізації в уряді Олексія Михайловича, як і у випадку з Виговським, було не так уже й багато.

Удругій половині березня 1660 р. Юрій, намагаючись уникнути поїздки до Москви, якої він, начебто, і сам вельми прагнув ("давно я о том мы-

шлю и шукаю способу"), підготував розлогий меморандум, що містив у собі перелік цілої низки причин, які внеможливили його приїзд, а саме: 1) "на сесь час проезд злый, гостинцы болотистии"; 2) "певныи вести маем, же неприятеле ляхи, сполкоючися з иншими, мают неотменный замысл на украинные города... ударыти"; 3) небезпеки появи "ляхи з турками якои змовы потаежной". А крім того, гетьман волів перед поїздкою скликати на Великдень старшинську раду, аби вже "нарадившиися з всеми, охотне до... царского пресветлого величества не замедлю поспешити"¹⁴. Проте, як відомо, дочекавшись поки висохнуть "гостинцы болотистии", Хмельницький до Москви не поїхав, а перейшов на бік польського короля. Щоправда, визнавши зверхність Яна Казимира, гетьман також усяляко уникав особистої зустрічі з ним, до якої його закликав як сам польський монарх, так і глава його уряду, коронний канцлер Миколай Пращмовський¹⁵.

*Московська карта в політичній грі
Брюховецького 1660—1665 рр.*

Історичний досвід неодноразово засвідчував той факт, що часто-густо передісторія тієї чи іншої історичної події важить якщо не більше, то принаймні так само багато, як і сама подія. Очевидно, це спостереження є досить актуальним і в нашому випадку. Адже вже сам характер тієї звивистої дороги, що привела Брюховецького восени 1665 р. до Москви, а також перебіг подій, які розвивалися паралельно з цим, багато в чому детермінували й перебіг переговорів у Посольському приказі та царських палатах, і їхній кінцевий результат. Тим більше дане зауваження набуває слушності, коли пригадати, що в подієво-історичному вимірі шлях до Москви (який задумувався Брюховецьким як політ на політичний Олімп, а виявився нічим іншим, як дорогою на Голгофу) розтягнувся не на один рік.

Підготовку до своєї гетьманської подорожі до Москви восени 1665 р. Іван Мартинович розпочав п'ятьма роками раніше, восени 1660 р. Саме тоді Брюховецький, на той час лише щойно й, вочевидь, доволі випадково¹⁶, обраний на Січі кошовим — повертався з першого свого візиту як самостійний політик¹⁷, причому візиту до Москви, до двору російського монарха Олексія Михайловича.

Восени ж 1660 р. царська столиця переживала вельми скрутні часи. Повідомлення про нищівну поразку російської армії під командою ближнього боярина царя й воєводи В. Б. Шереметева від польсько-кримських військ під Чудновом, і підписання гетьманом Юрієм Хмельницьким угоди з поляками про визнання Україною зверхності польського короля спричинили справжню паніку в оточенні Олексія Михайловича. Навіть розгром російських військ під Конотопом улітку 1659 р., як зауважував з цього приводу російський історик С. М. Соловйов, мав тут значно слабший резонанс. Адже під Конотопом загинула лише частина війська, іншій удалося пробитися до російського кордону. Під Чудновом же припинила своє існування ціла російська армія, що була опорою царської влади не лише в Україні, а й на всьому південно-західному порубіжжі Російської держави. Царський двір повільно готувався до переїзду в глибину держави — в Ярославль чи Нижній Новгород.

За таких умов повідомлення Брюховецького про те, що Хмельницький підписав угоду з поляками під впливом незначної групи козацької старшини, яка не має підтримки серед широких верств козацтва, а тому не варто хвилюватися щодо можливого походу польсько-українських військ

на Москву, було уважно вислухане й належно оцінене царськими сановниками. На Низ Брюховецький повернувся зі знаками царської милості до своєї особи, а також з "государевим жалуванням" та боєприпасами для товариства.

І саме вдалий візит кошового до царя та його загалом достовірне прогнозування розвитку політичної ситуації в українському суспільстві дозволило Брюховецькому зміцнити власні позиції серед козацтва (принаймні тієї його частини, котра все ж виявляла більше симпатій до російського царя, ніж до польського короля чи кримського хана), а також зарекомендувати себе в Москві як "доброхота царя"¹⁸. Саме після цієї вдало проведеної політичної акції Іван Мартинович проголосив себе "запорозьким гетьманом" і, по суті, розпочав боротьбу за булаву гетьмана Лівобережної України¹⁹.

З аналізу історичних документів можна реконструювати обставини боротьби Брюховецького за гетьманську булаву в 1661—1662 рр., але не маємо змоги встановити, чи дебатовалося під час його розмов з представниками адміністрації царя чи його довіреними особами (передовсім, зрозуміло, єпископом Мефодієм) питання відвідин претендентом царської столиці. Скоріше за все, що ні. Іван Мартинович сипав доволі щедрими обіцянками перед Москвою — і цього поки що було досить для уряду Олексія Михайловича, аби переконатися в цілковитій лояльності та вірності запорожця²⁰. Поворотним же пунктом у його політичній біографії стали "таємні конференції" з місцеблюстителем кафедри київського митрополита єпископом Мефодієм восени 1662 р. у Гадячі, на яких претендент на гетьманство висловив готовність у разі своєї перемоги на виборах добиватись якомога тіснішої інтеграції Гетьманату з Москвою, обмеження повновладдя гетьмана та козацької старшини, спрямування податків з українського населення до царської скарбниці тощо²¹.

Зі свого боку, Брюховецький використовував образ людини, яка має підтримку православного монарха для того, аби остаточно схилити на свій бік рядове козацтво, православне духовенство та міщанство, що не волило підпорядковуватися владі козацької старшини та гетьмана. Але "Москва" в політичній практиці Івана Мартиновича поставала не лише як певний політичний символ, а й як цілком реальна військова сила, що виступала на його боці під час Ніжинської (Чорної²²) ради 1663 р.

Зразу ж після проголошення гетьманом перед Брюховецьким "Москва" постає в цілком новій іпостасі — як географічний пункт, куди він вимушений приїхати, якщо хоче отримати підтвердження своїх гетьманських повноважень. Адже на Генеральну раду в Україну царський повноважний представник прибув лише з грамотою царя, а ось для того, аби отримати символи гетьманської влади — "знамя и булаву" — потрібно було їхати до царської столиці, аби там "бачити государеві очі"²³⁻²⁴.

Як уже відзначалося вище, намагання змусити українських гетьманів відвідати з поклоном царську столицю чинилися урядом Олексія Михайловича як щодо І. Виговського, так і Ю. Хмельницького. Проте вони не принесли бажаних результатів. І тепер, у червні 1663 р., московські політики, здавалося б, зробили безпрограшний хід, аби виманити новообраного лівобережного гетьмана на переговори в царські палати — необхідність легітимізувати свою владу повинна була спонукати новообраного регімента до поступливості в цьому питанні. Принаймні до такого рішення мав підштовхнути гіркий досвід "наказничества" Якимом Сомком впродовж 1661 — першої половини 1663 р., коли невизнання легітимності його обрання Москвою завадило останньому опанувати владою на Лівобережжі.

Та й, власне, нестабільне гетьманування І. Виговського значною мірою було обумовлене напруженістю його взаємин з царем.

Як засвідчують рядки листа єпископа Мефодія, відправленого цареві наприкінці червня 1663 р. з "чорним дияконом" Симіоном, новообраний гетьман, козацька старшина і все Військо Запорозьке були розчаровані ("все вельми скорбят") тим, що царський повноважний представник не передав від імені Олексія Михайловича Брюховецькому знаки гетьманської влади вже на Генеральній раді під Ніжином. Крім того, місцеблюститель у своєму листі ще раз запевняв государя в цілковитій вірності Брюховецького, а також переповідав про його наміри негайно привести до покори московському монарху козаків і поспільство Правобережжя. Загалом же з аргументів Мефодія випливала нагальна необхідність відправки гетьманських клейнодів в Україну, не чекаючи на візит Брюховецького до Москви²⁵.

Уряд Олексія Михайловича і цього разу не став сумніватися в доречності пропозицій свого головного радника в українських справах, і в липні 1663 р. разом з князем Гагаріним лівобережному регіментареві було вислано гетьманські клейноди (їх було вручено Брюховецькому 2(12) серпня 1663 р.)²⁶, відклавши приїзд гетьмана в Москву до більш слушних часів.

Здавалося б, що чекати на це довго не доведеться, оскільки вже у другій половині вересня 1663 р. гетьман відправив до Москви посольство на чолі з київським полковником Василем Дворецьким, посольський наказ якого містить і завдання оголосити в Посольському приказі про намір Івана Мартиновича взимку їхати "видеть государські пресвітлые очи", сподіваючись під час цього візиту, як вирішити проблеми державні, так і залагодити свої сімейні справи — "жениться на Москве"²⁷.

Однак здійснити дипломатичну подорож до царської столиці взимку 1663—1664 рр. було неможливо, оскільки вже на початку жовтня до Білої Церкви на чолі коронної армії прибув польський король Ян II Казимир і невдовзі розпочалася його остання воєнна виправа на Лівобережжя. Зрозуміло, що загроза повномасштабного збройного протистояння з Річчю Посполитою та Правобережним Гетьманатом завадили Брюховецькому реалізувати задумане.

Тим часом ще 24 (ст. ст.) серпня 1663 р. на Лівобережжя з Москви було відправлено царських уповноважених, "тайных дел" дяків Д. Башмакова та Фролова з грамотою і наказом привести гетьмана й старшину до присяги за довірними статтями, що були укладені в Переяславі з урядом Юрія Хмельницького 1659 р., та вироблення нових умов²⁸. До Глухова царські посланці прибули ще 28 (27) вересня, а переговори з гетьманом (очевидно, через всілякі свідомі зволікання з боку останнього²⁹) відбулися лише 17 (27) листопада 1663 р. У результаті цих переговорів виник певний сурогатний варіант, який регулював лише окремі часткові питання, причому дійти згоди з чималою кількістю яких сторонам так і не вдалося³¹. Вочевидь, гетьман сподівався повернутися до їх остаточного розв'язання вже в умовах зміцнення своєї влади, що забезпечувало б певний простір для політичного маневру.

Власне решту 1663 р. та весь 1664 р., окрім головного поточного завдання — відбиття наступу супротивника та розвитку успіху на лівобережних землях — і було присвячено вирішенню цього надзавдання політики Брюховецького. Втім, серйозних успіхів досягнути так і не пощастило. Лише вдалося усунути місце блюстителя київської митрополичої кафедри від втручання в світські справи та кинути на нього тінь підозри перед московськими політиками. Так само порівняно успішними можна вважати й результати протистояння з самоуправними міськими громадами Лівобереж-

жя, від яких у 1664 р. вдалося відібрати грамоти великих князів литовських і королів польських (начебто для заміни відповідними царськими грамотами), що, зрозуміло, призводило до певного послаблення їх позицій. Проте разом з тим були серйозні невдачі. Зокрема, старшинський корпус лівобережного Гетьманату не справляв враження моноліту, що беззастережно визнає авторитет свого регіментаря. Раз по раз хтось із старшин виявляв чи то приховану, чи відкриту опозицію його планам і діям. Очевидно, саме з мотивів політичної неблагонадійності гетьман позбавив полковничих перначів деяких впливових старшин, зокрема полковників південних полків — Дем'яна Гуджола та Василя Шимана-Шимановського³².

За таких суспільно-політичних настроїв Брюховецький не полишав намірів їхати до Москви, причому як у контексті вирішення політичного завдання "власні прибавлять", так і керуючись інстинктом самозбереження. Зокрема ще восени 1663 р. гетьман, наляканий перспективою польського вторгнення на лівобережні землі та непослуху з боку козаків — "козаки мене не слухают, не хотят собираться" — в розмові з царським воєводою грозився все кинути і "піти в Москву"³³.

Активність антигетьманської опозиції як фактор впливу на Брюховецького

Але якщо частину заяв Івана Мартиновича можна було віднести все ж до розряду ні до чого не зобов'язуючої дипломатичної риторики, то навесні 1665 р. сталася подія, яка, очевидно, вимагала від регіментаря все ж наважитися на поїздку до царської столиці. Справа в тому, що в той час у Москві побував політичний суперник гетьмана єпископ Мсфодій. Ведучи переговори в Посольському приказі, місце блюстителів запропонував низку реформ соціально-політичного змісту, реалізація яких знаменувала б суттєве обмеження гетьманської влади зокрема та претензій козацтва на політичне лідерство на Лівобережжі загалом. Так, Мефодій пропонував з метою обмеження фінансових зловживань гетьманської адміністрації залучити всі податні кошти, що збираються з українського населення, до царської скарбниці, щоб їх звідти витрачати на виплати козакам за військову службу та на утримання російських ратних людей у лівобережних містах. Єпископ уважав за необхідне негайно вивести з підпорядкування гетьману і старшині всіх міщан, збори й орендна плата з яких повинні були також надходити до московської скарбниці. В конфліктах, що раз у раз виникали між гетьманським урядом і міським самоврядуванням, Мефодій радив російській владі невідступно підтримувати представників останнього, з приводу чого відповідного спрямування накази варто було б надіслати царським воєводам, які несли службу в Україні. Крім того, на думку єпископа, потрібно було істотно збільшити військову присутність Москви на Лівобережжі, для чого пропонувалося ввести додаткові військові контингенти до Києва, Переяслава, Чернігова та Остра³⁴.

Реалізацію запропонованих ним нововведень Мефодій радив розпочати негайно, для чого просив виділити йому московських ратних людей "...около полуторы тысяч человек..." на чолі з "...знатный человек и з дяк...", аби йому було "...надежно приехать и говорить с гетманом"³⁵.

На початку червня 1665 р. пропозиції місце блюстителів Київської митрополії розглядалися на засіданні боярської думи, на якому був присутній і цар. За його результатами було ухвалено рішення відкликати відправлений в Україну з подачі І. Брюховецького в лютому 1665 р. царський указ про відібрання в київських міщан і відправку до Москви королівських

привілеїв. Щодо реалізації інших пропозицій Мефодія, то боярська дума не ухвалила ніяких конкретних постанов. І, вочевидь, мав рацію В. Ейнгорн³⁶, коли писав, що не останню роль у цьому відіграв той факт, що саме в червні 1665 р. український гетьман повідомив керівництву Посольського приказу про свій твердий намір найближчим часом особисто відвідати "білокамінну"³⁷, надаючи тим самим уряду Олексія Михайловича можливість обговорення порушених єпископом питань особисто з Брюховецьким у Москві, в стінах приказу.

Збираючись до Москви, аби "бачити пресвітлі царські очі", Брюховецький прагнув не лише засвідчити власну лояльність до династії Романових, а й мав цілком прагматичну мету — "власі собі прибавлять"³⁸. Потреба в цьому існувала хоч би тому, що опозицію своїм діям, спрямованим на зміцнення гетьманського проводу, Іван Мартинович зустрів не лише з боку місцеблудителя, а й деяких впливових козацьких старшин. Зокрема про підозрілу тональність дипломатичного спілкування лівобережного гетьмана з кримським ханом повідомляв 24 жовтня (ст. ст.) 1664 р. у розмові з белгородським воєводою князем Б. О. Рєпніним кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, наголошуючи на тому, що в ханських листах містилися пропозиції жити їм "...братцкою любовю, как бывшей гетман Богдан Хмельницкой...", але для цього "...в черкаских бы де городех московских людей не было..."³⁹.

Ще більш категоричним у своїх висновках був лідер промосковськи налаштованого сегменту лівобережної козацької старшини київський полковник Василь Дворецький, котрий 21 березня (ст. ст.) 1665 р. звернувся з листом до начальника Посольського приказу вологодського намісника П. М. Салтикова, де вказував на те, що гетьман їх, "старих і вірних цареві" полковників, зненавидів і змістив з урядів. Зокрема Дворецький вказував на те, що Брюховецький позбавив посади полтавського полковника Д. Гуджола, та зінківського В. Шимана-Шимановського, підпорядкувавши обидва полки своїй довірній особі — генеральному бунчужному⁴⁰ (тобто Григорію Витязенку⁴¹). Крім того, старшина стверджував, що гетьман здійснив спробу його заарештувати, коли він повертався з Москви, і до цього часу не припинив своїх переслідувань; чинить різні утиски вірній цареві старшині, покладаючись у всьому на свого радника "Захарочку" (генерального писаря Захарія Шийкевича): "...что он примыслит на том всем становитца"⁴².

Змалювавши всі ті негаразди, які відбувалися в Україні, Дворецький просив Салтикова видати указ, аби гетьман "...до городов дела неимал пусть войском владеет, а городами воеводы, понеже города гетманов портят, з городов пожитков наживши не хотят быть послушны никому"⁴³. Крім того, він просив змусити Брюховецького виконувати постанови статей 1659 р., які забороняли гетьману без "суполной ради полковников" зміщувати старшин з полковницьких урядів, навіть коли б стала явнок зрада когось з них⁴⁴. Цікаво, що не сподіваючись на обізнаність свого адресата в українських справах, Дворецький навіть надіслав йому копію ти; статей "...для лутчего уразумения..."⁴⁵. Але не лише добре знання тогочасного права демонстрував київський полковник. Він також уміло апелював до історичних прецедентів, застерігаючи впливового московського діяча; від того, щоб Брюховецький не вчинив з ними, як свого часу вчинив І. Виговський з М. Пушкарем⁴⁶.

Через деякий час, 16 серпня (ст. ст.) Дворецький надіслав до Малоросійського приказу листа, в якому запевняв, що більшість полковників не заперечуватимуть проти надходження з України податків не на користі

гетьмана, а — царя. Більше того, він пропонував запровадити такий порядок, щоб воєводи, "...жіючіє на Вкрайне...", володіли там маєтностями, і тоді не потрібно буде нікого (малося на увазі — гетьмана) просити виділити хліб на прожиток московським ратним людям⁴⁷. Полковник наполягав також на тому, щоб збирання податків в Україні здійснювала не гетьманська адміністрація (оскільки вона використовувала зібрані ресурси у своїх корисних інтересах), а московські воєводи⁴⁸.

Дослідники відзначають, що пропозиції В. Дворецького знаходили підтримку й у інших старшин. Зокрема переконаним прибічником такого курсу Москви зарекомендував себе генеральний писар Степан Гречаний⁴⁹.

За умов, що склалися на середину 1665 р. (розкол старшинського корпусу), шанси І. Брюховецького на успішне завершення московської місії були надзвичайно мізерні. Вельми прикметним, на наш погляд, є вже той факт, що по прибутті до російської столиці 11 (21) вересня 1665 р. представницької української делегації (крім гетьманського уряду й козацької старшини, до неї входили також представники православної церкви та міського самоврядування) В. Дворецький і С. Гречаний поселилися не разом з усіма "на посолском болшом дворе", а окремо — щоб їм було зручно спілкуватися з керівником російської делегації на переговорах П. Салтиковим "...для дел великого государя, а дела за ними есть много..."⁵⁰.

Московські переговори 1665 р.: механізми явні та приховані

В історичній літературі побутувала думка, що І. Брюховецький ще 15 вересня (ст. ст.) "...уговорил полковников, прельстивши их надеждами на большие царские милости, ударить челом государю всеми малороссийскими городами..."⁵¹. Однак уже В. Ейнгорн, проаналізувавши документи, які стосувалися перебування української делегації в Москві, дійшов висновку, що ініціатором цього був не гетьман, а російська сторона. Він же, навпаки, тривалий час активно заперечував проти цього⁵². Так, уряд Олексія Михайловича поставив перед гетьманом вимогу стосовно надходження українських податків до скарбниці царя вже 20 вересня (ст. ст.) 1665 р.⁵³ Дослідники стверджують, що вимоги російської сторони, оприлюднені на переговорах П. Салтиковим, цілком ґрунтувалися на пропозиціях єпископа Мефодія, переданих півроку тому⁵⁴. У відповідь І. Брюховецький переконував царських бояр у тому, що грошових зборів з лівобережних жителів до царської скарбниці збирати "...отноудь немочно; да и заводить то ныне не надобно, потому время воинское и шаткое, поставят себе в оскорбление, и чаят от того шатости..."⁵⁵. Як компромісний варіант гетьман пропонував збирати для утримання московських ратних людей спочатку непрямі податки — з млинів, відкупів, торговельних операцій тощо. Причому робити це радив "...не по болшому...", аби населення поступово звикало до цього, а "...сперва б им было не тягостно..."⁵⁶.

І лише 11 (21) жовтня Брюховецький запропонував передати й натуральні, і грошові податки з українського населення до царської скарбниці, проте їх збір мали здійснювати українські урядники⁵⁷. Але російську сторону не задовольняв такий порядок організації фінансової справи, і П. Салтиков наполіг на тому, щоб збирання, прийом коштів та збіжжя на зберігання, контроль за дотриманням порядку в цій справі тощо перебували не в компетенції козацької адміністрації, а у віданні представників адміністрації царя — воєвод, кількість яких у Лівобережній Україні відтепер мала збільшитись у два рази. Крім організації фінансової справи, до ком-

петенци воєводського правління передавалося також управління некозацьким населенням українських міст і сіл, яке в такий спосіб виводилося з-під козацького підпорядкування⁵⁸.

Крім того, вироблений за результатами переговорів новий українсько-російський договір (так звані Московські статті 1665 р.) підтверджував заборону гетьманському уряду на проведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачав, окрім підпорядкування Київської митрополії московському патріарху, ще й висвячення останнім на митрополічу кафедру до Києва московського церковного ієрарха "...для лучшіе всего на рода под рукою его царского величества крепости и утверждения..." (що правда, дане положення мало умовний характер, його впровадження в життя передбачалося після апробації константинопольським патріархом).

Щодо ініціатора цього надзвичайно важливого нововведення (його реалізація означала б принципово нову якість інтеграції України до корони Романових) думки вчених істотно різняться. Так, А. Яковлів уважав, що ним був не хто інший, як єпископ Мефодій і його прибічники, які такий спосіб хотіли звести на кафедру першого, котрий, як уже зазначалося вище, був висвячений на єпископство саме представником Московського патріархату⁵⁹. Однак, на нашу думку, більш слушною є гіпотеза В. Ейнгорна, котрий приписував авторство цього положення політичному супротивнику місцеблюстителя — гетьману Брюховецькому, котрий намагався таким чином нівелювати втручання українських церковних ієрархів у внутрішньополітичне життя України, підпорядкувавши їх московському святителю⁶⁰.

Решта положень Московського договору 1665 р. була менш радикальною. Загалом вони підтверджували недоторканність козацького устрою, гарантували збереження козакам та їх удовам наявних привілеїв, конститували право козацтва після смерті гетьмана вільними голосами обирати його наступника. Щоправда, право гетьманської елекції обмежувалося рядом застережень. Так, вибори нового регіментаря мали проводитися лиш з дозволу царя, елекційна рада вважалася правомірною лише за умов присутності на ній уповноваженого царського представника, гетьманські клейноди в часи міжгетьманства відбиралися від Війська Запорозького поверталися вже після обрання нового гетьмана. Причому передбачалося, що меншу булаву, прапор і гармати офіційний представник царя буде вручати новообраному регіментареві на Генеральній раді, а велику булаву "знамя большое" й царську жалувану грамоту він зможе отримати лише "царствующем граде, Москве". Все це ще більше посилювало залежність гетьманської влади від царя⁶¹.

Політико-правові наслідки Московського договору 1665 р.

Загалом же, оцінюючи політико-правовий зміст Московського договору 1665 р., варто наголосити на тому, що його норми, відбиваючи загальну тенденцію до обмеження російською владою політичних прерогатив гетьманської адміністрації, суттєво відрізнялися від попередніх кроків у цьому напрямі своїм радикалізмом. Адже політико-правовий статус Козацького Гетьманату, що визначався договором 1654 р. як автономія політична, згідно з положеннями статей Ю. Хмельницького 1659 р., трансформувалася у форму автономії адміністративної, відтепер набирав ознак становчої самоврядності козацтва, заперечуючи тим самим його претензії на рол українського "народу політичного".

Звичайно ж, реалізація положень Московських статей 1665 р. для правлячої еліти Російської держави забезпечувала повне політичне підпорядкування "відвойованих" у Речі Посполитої земель Лівобережної України, гарантувала нові надходження до царської скарбниці та створювала умови для повного включення цього регіону до складу своєї держави. Але чи була готовою українська еліта, нехай навіть за відсутності на Лівобережжі шляхетських традицій козакування, покірно сприйняти запропоновану їй Москвою роль? Чи була вона настільки знесилена й здеморалізована, щоб відмовитися від своїх соціополітичних претензій, задекларованих і так наполегливо виборюваних раніше? Звичайно ж, особисті претензії гетьмана та вищої козацької старшини було задоволено боярським чином і дворянськими званнями але, як показав наступний розвиток політичних процесів, цього було замало для того, аби перекреслити прагнення козацтва утвердити своє елітарне становище.

Але для того, щоб виправити ситуацію, в яку потрапив Лівобережний Гетьманат наприкінці 1665 р., було явно замало лише самого невдоволення українського козацтва політикою Москви. Як і раніше, у стосунках з польським королем, так і тепер, у виставленні претензій російському цареві, для досягнення успіху важливого значення набував фактор розстановки міжнародних політичних сил у регіоні. На кінець 1665 р., як свідчать джерела, лівобережна старшина не бачила інших, крім московського, напрямів зовнішньополітичної орієнтації. Від її погляду поки що було приховане те, що структура міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи середини 1660-х рр. мала досить виразну тенденцію до кардинальних зрушень. Для усвідомлення цього потрібний був деякий час і уважне спостереження за тим, що відбувалося на Правобережжі та в Москві.

¹ Варто зауважити, що в історіографії навіть початок відліку цієї доби прив'язують до сходження в 1663 р. на вершину політичної влади на Лівобережній Україні Івана Брюховецького. Наприклад, див.: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 81. Але, вочевидь, такий погляд мало відповідає реаліям соціально-політичного життя, а базується передовсім на емоційному сприйнятті гетьманування Брюховецького чи перенесенні якихось пізніших колізій (наприклад, прийняття ним умов Московських статей 1665 р.) на початок його гетьманування. Адже 1663 р. лише підбив підсумки того, що відбувалося в козацькій Україні принаймні, з кінця 1660 р., і не більше того. Детальніше про це див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. — К., 2001.

² Відвідини Москви Дем'яном Ігнатовичем (Многогрішним), Петром Дорошенком чи Іваном Самойловичем, відповідно в 1672, 1676 та 1687 рр., не можна брати до уваги, оскільки ці подорожі відбулися не з їх власної волі, а з примусу та навіть під вартою, і тоді, коли до їхньої офіційної титулатури міцно прикріпилася частка "екс", У такому ж підневільному стані відвідав російську столицю в 1672 р. і претендент-невдаха на гетьманську булаву Іван Сірко.

³ Тут у порівняння може йти лише кількісний склад української делегації на варшавський сейм 1659 р., що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р.

⁴ Детальніше про це див.: *Горобець В.* Жінки в політичній біографії гетьмана Брюховецького // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 2. — К., 2003. — С. 149—164.

⁵ *Карпов Г.* Мефодий Филимонович — епископ Мстиславский и оршанский, блюститель Киевской митрополии (1661—1668 года) // Православное обозрение. — 1875. — № 1 — 4, 6, 11, 12; *Костомаров Н. И.* Руина // *Костомаров Н. И.* Истор. монографии и исследования. — Т. 15. — СПб., 1882; *Петровский М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над Літописом Самовидця). — Харків, 1930; *Смолій В. А., Степанков В.* С Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 1999; *Эшигори В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899; *Дзира Я. І.* Вступ // Літопис Самовидця / Вид. підготував Я. І. Дзира. — К., 1971; *Романовский В. А.* Перепись населения Лавобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. — Став-

рогтоль, 1967; Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996; Газіу В. В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663—1665 pp.) / Автореф. дис. канд. істор. наук. — К., 2001.

⁶ Одним з прикладів такого поверхового трактування сучасною історіографією політичних процесів, пов'язаних з візитом І. Брюховецького до Москви, може слугувати праця російської дослідниці Т. Яковлевої, котра досить безапеляційно стверджує, що Брюховецький, укладаючи договір 1665 р. (в праці дослідниці помилково датує його 1666 р.), "уже не дорожил и титулом гетмана, погнавшист. за званием боярина". — Яковлева Т. Украинская шляхта и государственная идея в годы Освободительной войны // Национально-визвольна війна українського народу середини XVII століття; політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С 140.

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — Акты ТОЗР). — Т. 4. — СПб., 1863. — № 58.

⁸ Про сам наказ і мотиви його укладення див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1938; Горобець В. Від союзу до Інкorporації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995.

⁹ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С 315-316.

¹⁰ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — ПКК). — Т. 3. — К., 1898. — С. 423.

¹¹ В історико-правничій літературі досить переконливо доведено невідповідність змісту редакції 1659 р. суті угоди Б. Хмельницького з царем, укладеній у березні 1654 р. — Див.: Яковлів А. Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р. // Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. М. Грушевського; Петровський М. До питання про статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжинського інституту... — Т. 9. — Ніжин, 1929; Герасимчук В. До питання про статті Б. Хмельницького // Записки НТШ. — Т. 100. — Львів, 1930 та ін.

¹² Акты ЮЗР. — Т. 4. — С 262-265.

¹³ Там же. — Т. 5. — С 1-7.

¹⁴ Там же. — Т. 4. — С. 423-424.

¹⁵ Dział rękopisów Biblioteki Polskiej Akademii Nauk (Kraków), fol. 1065: Odpisy listów biskupa i kanclerza M. Prałmowskiego (1660—1661). — S. 30—40. Детальніше про це див.: Горобець В. Еліта козацької України... — С. 284.

¹⁶ Адаже Іван Брюховецький був доволі новою людиною на Січі, куди він, "не природний козак" (як про нього відгукувалися його опоненти), уперше прибув лише рік тому за розпорядженням свого вихованця і на той час претендента на гетьманську булаву в Україні Юрія Хмельницького.

¹⁷ Перед тим за дорученнями гетьмана Б. Хмельницького в 1656 р. та гетьмана І. Виговського в 1658 р. Іван Мартинович з дипломатичними місіями вже відвідував монарші двори, відповідно ктіязя трансільванського Д'єрдя II Ракоці та короля польського Яна II Казимира.

¹⁸ Авторство виразу, щоправда стосовно власної особи, належить єпископу оршанському і мстиславському Мефодію (Филимоновичу).

¹⁹ Про обставини прийняття Брюховецьким цього досить незвичного для політичної практики України другої половини XVII ст. титулу, а також політичних мотивів, що стояли за цим, див.: Горобець В. Еліта козацької України... — С 354.

²⁰ Наскільки далекосяжними були декларовані претендентом поступки російській владі, видно з тексту листа, адресованого місцевостителю, де він висловлювався за те, аби в Україні взагалі було ліквідовано Інститут гетьманства, а управління краєм було довірено кому-небудь з московських вельмож, хоч би царському окольничому князеві Ф. М. Ртищеву: "...Нам не про гетьманство треба піклуватися, тільки про князя малоросійського від його царської величності, на те князівство бажаю Федора Михайловича мати, щоб порядок ліпший був і бережеш ія..." // Акты ЮЗР. — Т. 5. — С 101.

²¹ Детальніше про галицькі таємні наради єпископа та запорозького гетьмана восени 1662 р. див.: Эйнгорн В. Указ. соч. — С. 283.

²² Як уже неодноразово відзначалося в історичній літературі, семантика цього поняття ніяк не пов'язана зі символами трауру, а відбивала лише факт участі в раді, крім козацької старшини, "усього посполства", тобто включно з "чершо". Щоправда, зловісний для традиційного християнського сприйняття чорний колір усе ж був представлений у процедурі проведення цього зібрання. З Посольського приказу повноважному царському представнику на раді окольничому Д. Великогагіну було надано так званий "царський шатер" чорного кольору. Невідомо, за яких умов на цю обставину Великогагіп звернув увагу лише вже перебуваючи в Україні. На його прохання прислати з Москви намет іншого кольору з Посольського приказу прийшла відмова і йому довелося у

терміновому порядку оздоблювати намет власними силами — за три дні до ради окольничий наказав розмалювати його маківку фарбами й золотом, а боки прикрасити "кумачем и киндяком" // Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 178.

²³⁻²⁴ *Эйнгорн В.* Указ, соч. — С. 218, поклик № 527, ґрунтуючись на інформації, що містилася в листі єпископа Мефодія, відправленому до Москви зразу ж по завершенні роботи Ніжинської ради, дослідник аргументовано доводить помилковість тверджень Самовидця про передачу окольничим Великогагіпим новообраному лівобережному реґіментареві "з своїх рук булави і бунчука, підтверджуючи на гетьманство...", що згодом були некритично сприйняті М. Костомаровим, С. Соловйовим, Г. Карповим та іншими Істориками.

²⁵ *Эйнгорн В.* Указ, соч. — С. 218.

²⁶ Дополнение к тому ТП дворцовых разрядов. — СПб., 1854. — С. 386.

²⁷ *Эйнгорн В.* Указ, соч. — С. 250. Загальні вимоги до претендентки було викладено нареченим перед Дворецьким, і той їх переповів у Посольському приказі: "А поняти б за себя московскаго народу вдову, себя в версту, потому что он уж есть лысым".

²⁸ Матеріали посольства опубліковано: Книги разрядные, по официальным оных спискам. — Т. 2. — СПб., 1855.

²⁹ Про це добре описано в: *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 255—257.

³⁰ ПСЗ. - Т. 1. - На 368; СГГД. - Ч. 4. - С. 152-154.

³¹ Про самі переговори див.: *Горобець В.* Еліта козацької України..., — С. 408—414.

³² Див.: *Горобець В.* Еліта козацької України... — С. 414—418.

³³ *Эйнгорн В.* Указ, соч. — С. 258, примітка № 61.

³⁴ Там же. - С. 281-284.

³⁵ Там же. - С. 296.

³⁶ Там же. — С. 297.

³⁷ Акты ЮЗР. - Т. 5. - № 136. - С. 301.

³⁸ Там же. - 7. 6. - № 1. - С. 15-16.

³⁹ РГАДА. — Ф. 124: Малороссийские дела, оп. 6, дело 22, л. 1.

⁴⁰ Там же. — Дело 26. — Л. 2.

⁴¹ *Gajesky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 2. — P. 516, 677.

⁴² РГАДА. — Ф. 124: Малороссийские дела, оп. 6, дело 26, л. 3.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же. - Л. 4.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Акты ЮЗР. - Т. 5. - № 142. - С. 309.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... - С. 302.

⁵⁰ Там же. - С. 307.

⁵¹ Див.: *Карпов Г.* Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией // Там же. — 1874. — № 8, 9; *Костомаров Н. И.* Руина... — С. 102—103; *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 303—304.

⁵² *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... - С. 303-304.

⁵³ Акты ЮЗР. - Т. 6. - № 1. - С. 19.

⁵⁴ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... - С. 303.

⁵⁵ Акты ЮЗР. - Т. 6. - № 1. - С. 19.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Див.: Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 142—144.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ *Яковлев А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — С. 88.

⁶⁰ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... - С. 312-313.

⁶¹ Про перебіг і результати шлюбних змагань Івана Мартиновича у Москві восени 1665 р. див.: *Горобець В.* "Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову..." (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // Соціум. Альманах соціальної історії. - Вип. 2. - К., 2003. - С. 149-164.

О. І. ГАЛЕНКО (Київ)

ПРО ТАТАРСЬКІ НАБІГИ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Хоча про набіги, або рацції, Кримського ханату на сусідні держави добре відомо, вони досліджені вкрай мало. Поодинокі спроби оцінити їхній вплив на економіку та демографію робилися дослідниками історії самого Кримського ханату, Османської імперії¹ та Московії². Активніше цікавилися цією проблемою польські історики, причому їхні спостереження переважно стосуються володінь Речі Посполитої на Україні, що найбільше потерпали від набігів³. Проте загалом справа не посунулася далі постановки проблеми. Я. Дашкевич, обґрунтовуючи актуальність наукового дослідження ясиря, звертає увагу на те, що на сьогодні навіть не існує повного реєстру татарських нападів на Україну⁴. Очевидно, що без географічних та хронологічних контурів виснуть у повітрі спроби пояснити такі важливі аспекти організації набігів, як причини, мотивація, не кажучи про встановлення їхнього впливу на економіку, демографічно-соціальні наслідки. Причому останнє однаково важливе як для постраждалих країв, зокрема Молдавії, Валахії, Угорщини, України, Польщі, Московщини, Черкеси, Ірану, так і для організаторів нападів — Кримського ханату та Османської імперії.

Одне із заплутаних питань у рамках проблеми набігів — це їхній зв'язок із зовнішньою політикою Гереїв та Османів. Набіги справедливо вважали воєнною акцією, і, з точки зору сучасного міжнародного права, їх можна розцінювати як акт агресії. До того ж вони підпадали під дію мирних угод, що укладалися з Кримом чи Портою. Проте після кожного набігу не відбувався обмін посольствами і не укладалися мирні угоди — рацції ніколи не служили приводом для укладання мирних угод. Отже, здається, що набіги не сприймалися сучасниками як справжня війна, але завжди залишалися засобом політичного тиску. Чим вони були насправді в очах нападників та потерпілих, поки що залишається загадкою, що відноситься до історичної антропології. Просто історики ніяк не з'ясують питання про характер стосунків між Кримським ханатом та Османською імперією. Описувати їх поняттям "васалітет" — значить бездумно покладатися на європейський досвід, який у даному випадку нічого не пояснює. А без цього не знайти відповіді на питання, наскільки самостійною була зовнішня політика Гереїв? Словом, для того, щоб застосовувати до раццій сучасний термін "агресія", треба відповісти на цілу низку непростих запитань...

Як видно, проблема набігів є складною і багатоплановою, а до того ж — актуальною. І не лише тому, що рацції, навіть за орієнтовними підрахунками, викликали значні переміщення населення і були одним з найважливіших явищ в історії народонаселення на Україні. Справа в тому, що повстання козацтва — центральна проблема історії України, в той чи інший спосіб пов'язується дослідниками з татарськими набігами. Проблема набігів, з іншого боку, є центральною в історії кримських татар, які тепер стали громадянами України. Тому ретельне дослідження й відверте обговорення цієї проблеми набуває політичної гостроти. Натомість, здається, українознавці комфортно почувають себе в ролі суддів, а не дослідників, повторюючи звинувачення, висунуті проти татар істориками минулих поколінь. Цей застій в історичному цеху відгукується наростаючою ксенофобією викладу не лише історії, а й літератури, географії та інших предметів гуманітарного циклу в шкільних та університетських підручниках⁵.

Щоб виробити нову стратегію, треба проаналізувати, як історики до сих пір пояснювали набіги і які були підстави для їхніх висновків. Це й становить завдання даної статті.

Вже стало аксіомою те, що відлік кримських набігів на Україну слід вести з походу на чолі з ханом Менглі Гереем на Київ 1482 р., а їх причину слід шукати у загарбницькій політиці Османської імперії, до якої автоматично по османському завоюванню 1475 р. прилучився і Кримський ханат.

З цього видно, що самі набіги уявлялися політичним засобом, і для пояснення їх суті закликала переважно політична аргументація. Вона зводилася до наступного: 1. Кримський ханат дотримувався союзних стосунків з Великим князівством Литовським до, але відмовився від них **після** османського завоювання. 2. Османська імперія проводила агресивну, загарбницьку політику в Північному Причорномор'ї, що проявилася у численних війнах проти Молдавії, Польсько-Литовської держави, Московщини, Черкесії. Набіги виступали засобом збройної агресії. 3. Кримський ханат, силами якого здійснювалися набіги, був слухняним знаряддям агресивної політики Османської імперії.

Що ж до економічних мотивів, то історики пояснювали їх відсталістю економіки, яку компенсували надходження від работоргівлі. У добу романтизму набули популярності пояснення набігів вродженою войовничістю татар.

Про вроджену татарську хіть до війни, як причину набігів, уже ніхто серйозно не говорить. Будь-які спроби обґрунтовувати набіги економічною неспроможністю Кримського ханату теж повисають у повітрі, доки економіка держави залишається недослідженою. Політична ж аргументація викликає чимало заперечень.

По-перше, існують повідомлення джерел про походи татар за полоном на Україну і до 1475 р.⁶ Отже, якщо набіги були агресією, то виходить, що Крим розпочав агресію проти Великого князівства Литовського ще до османського завоювання. Це суперечить союзницьким відносинам між Литвою та Кримським ханатом, а отже, дійсно, набіги не були пов'язані з ними.

По-друге, листування Менглі Герее з московським царем Іваном III⁷ переконливо свідчить про те, що походи кримців на Україну були результатом московсько-кримського альянсу, спрямованого проти Золотої Орди та Великого князівства Литовського. Отже, набіги часів Менглі Герее на Україну не зачіпали васальних стосунків з державою Османів. Таким чином, зміна союзника з Литви на Московщину й османське завоювання Криму є випадковим збігом у часі. До всього не варто забувати, що османці ніколи не завойовували Кримського ханату: під час експедиції 1475 р. вони загарбали лише генуезькі колонії та князівство Феодоро. Зайвим доказом неутручання османців у справи степової частини півострова є напад золотоординського хана Ахмата, який поставив намісником якогось Джанібєка (Зенебека — в російських джерелах). Тому приписувати османцям контроль над кримськими ханами, які до того ж тішилися з 1502 р. до 1551 р. найвищими титулами хакана та падишага, можна, тільки ігноруючи свідчення джерел.

По-третє, принаймні до кінця XVII ст. хани, як показують студії Г. Іналджика, мали у своєму віданні зносини Порти з Річчю Посполитою та Московщиною⁸. Отже, нема підстав перекладати відповідальність за кримсько-татарські рації в період їх найбільшого розвитку виключно на політику Порти.

По-четверте, дослідження в галузі воєнної історії Османської імперії доводять, що її можливості щодо агресії були досить обмежені географіч-

ними, політичними, матеріальними та іншими — аж до психологічних — факторами⁹. Тому теза про агресивну загарбницьку суть Османської держави, яка тривалий час була аксіомою, тепер не витримує критики.

Список заперечень можна продовжувати, але на останок варто було б зазначити, що татарські напади дійсно дуже часто не відповідали політиці Османської держави.

Рації не раз прямо суперечили політичному курсу Османів. Наприклад, центральний османський уряд уже з 1525 р. відчував незручність від своєї неспроможності утримати мир на кордоні — добросусідські стосунки мусили відвернути Польське королівство від союзу з Угорщиною, завоювання якої стало тоді головною метою османської політики¹⁰. Тоді, напередодні кампанії, що скінчилася для Угорщини Мохачським погромом 1526 р., султан Сулейман I (правив 1520—1566 рр.) уклав перше перемир'я з королем Сигізмундом Старим (правив 1506—1548 рр.) на три роки, яке було продовжене 1528 р. — на 5 років, а 1533 р. — до смерті одного з монархів. Султан навіть здійснив похід на Молдавію 1538 р., поклавши край планам молдавського воєводи Петру Рареша захопити в Польщі Покуття¹¹. Тоді ж він відібрав у Кримського ханату фортецю Джан-Керман (Очаків) і домовився про делімітацію кордонів з Польсько-Литовською державою¹². Щирість своїх намірів султан підтвердив навіть обіцянкою Сигізмундові Старому (1540 р.) відпустити додому всіх захоплених татарами полонених, яких (тільки) знайдуть у районі Кілії, Ак-Кермана та Озі (Очакова) і які побажають повернутися¹³.

З іншого боку, рації на Україну та Московщину не були єдиним проявом воєнної активності Порти такого типу, якщо згадати хоча б кампанії в Персії та Угорщині, де постійні рейди по тилах супротивника мали важливе оперативне значення. Проте кримці, траплялося, не бажали брати в них участь, маючи більш безпечне джерело воєнної здобичі під боком. Відмова кримців воювати за Османів у дальніх виправах не одному ханові коштувала престолу. За це було усунуто з престолу 1596 р. Газі Герей II (правив 1588—1596, 1597—1607 рр.). Щоправда, наступного року йому вдалося повернути собі престол, а от Інайет Герей (1635—1637) саме за таку відмову було страчено. Зазвичай, кримські інтереси збігалися з османськими лише тоді, коли треба було йти війною на Україну, московське прикордоння або Черкесію. Проте і тут не варто перебільшувати однастайність — саботаж кримським ханом Девлет Гереем (1551—1577) походу на Астрахань 1569 р. застерігає проти того, щоб вбачати у ханаті лише слухняне снаряддя османської політики навіть у цьому регіоні.

Тільки ці факти свідчать: якщо татарські *рації* й можна вважати інструментом османської політики, то лише з великими застереженнями. З упевненістю можна говорити лише про те, що Османи прагнули до того, аби зробити татар слухняним знаряддям. Але цього недостатньо, щоб вважати кримські рації виключно політичною акцією Порти.

Попри розбіжність з фактами, політична мотивація кримських набігів та вбачання у Криму слухняного васала вже тривалий час домінує в російській, радянській та й українській історіографії. Вона коріниться в ідеї суперництва слов'янства з турецьким світом, що здається монолітним. Ця ідея втілювалася в образах то протистояння християнства ісламові, то боротьби лісу зі степом, то несумісності цивілізації та варварства тощо. Як і всяка ідея, вона виникла не одразу. Жоден з літописів, ані український, ані тим більше московський, не вкаже на дату 1482 р. як початкову в історії набігів. У Хроніці Софоновича, приміром, навіть не згадується про спалення Києва, але розповідається про інші великі набіги татар — 1505 та

1506 рр.¹⁵ Львівський літописець, згадуючи про скасування Київського князівства 1471 р., не повідомляв про катастрофу 1482 р., а перший похід згадує під роком 1498¹⁵.

В Російській імперії історики спочатку навіть соромилися згадувати похід татар на Київ 1482 р. Ще за петровської доби В. М. Татіщев у своїй "Історії Російській" наївно трактує цю акцію (щоправда, датовану 1484 р.) як помсту Івана III королю Казимиру за "привід" золотоординського Ахмада Хана 1480 р.¹⁶

М. М. Карамзіну вже було відомо про листування між ханом і московським князем та обставини київського набігу Менглі Героя 1482 р., і він краще уявляв його причини. Засоромлений опортунізмом та відверто нехристиянською поведінкою Івана III, він навіть вигадав історію про те, що православні москалі взагалі почувалися обуреними і шкодували, бачачи, що "Росія (sic!) насилає варварів на єдиновірних палити й грабувати святі церкви, найдавніші пам'ятники"¹⁷. Ніяких висновків про зв'язок набігу на Київ 1482 р. та наступні набіги, а тим більше про зв'язок з османським завоюванням він не робить.

Не робить цього і С.М. Соловйов, який ретельно переповідає події 1482 р. і вже не переймається християнською моральною оцінкою Івана III. Більше того, він аплодує йому фразою: "Крым избавил Москву окончательно от потомков Батыевых"¹⁸.

Зазначимо, що найголовнішим внеском Соловйова до дискурсу про набіги стала романтична концепція історії Росії як одвічної боротьби лісу зі степом. Ця романтична ідея вже задавала схему для характеристики стосунків між Москвою та Кримом, що послужить для наступних генералізацій. Це була також російська версія орієнталізму, що саме у той час став набирати силу в гуманітарних дослідженнях як форма колонізаторського світогляду Західної Європи¹⁹. Західний статус Росії не був беззаперечний з багатьох причин ані всередині країни, ані за її межами, тому опозиція "ліс — степ" дозволяла росіянам засвоїти орієнталізм у "домашній моделі", не дратуючи європейців та слов'янофілів претензіями на "західність", і до того ж задовольнити претензію на винятковість, самотність, окремішність Росії від решти Європи.

Справжній орієнталізм у цій ділянці досліджень утверджується завдяки Василю Дмитровичу Смирнову та його двотомній праці з історії Кримського ханату²⁰, яка принесла авторові ступінь доктора турецько-татарської словесності факультету східних мов Санкт-Петербурзького університету. Ця праця ще й сьогодні залишається найбільшою за обсягом історією Кримського ханату і за браком інших — найавторитетнішою. З наукової точки зору, вона була застарілою вже на час її виходу в світ. Н. Веселовський у своїй докладній рецензії²¹ слушно дорікає авторові за надмірну описовість, брак джерелознавчої критики і надзвичайну слабкість історичного аналізу. Що таке був кримський хан? Як впливали на його владу султан і кримські клани? Чому османські султани так легко могли міняти ханів на престолі? Чому Кримський ханат так довго проіснував? Рецензент зауважує, що В. Д. Смирнов у своїй книзі не лише не дає жодної відповіді на ці та багато інших фундаментальних питань, але навіть не ставить їх. На думку Н. Веселовського, в голові читача залишалася темрява, і політична історія Кримського ханату повинна була уявлятися йому якоюсь безтолковістю, в якій було дуже важко розібратися²².

Будучи більше фахівцем з мови та літератури, В. Д. Смирнов перебував у полоні модних орієнталістичних ідей. Вплив з боку європейських орієнталістів відчувається вже у словах назви: "...під зверхністю Османської

Порти", що були запозичені з назви праці про історію кримських ханів відомого австрійського османіста Й. фон Гаммера-Пургшталя²³. Головна теза В.Д. Смирнова: Кримський ханат — османська маріонетка й анахронічний режим, що чекав на вступ під протекцію прогресивнішої держави (читай: Російської імперії). Це переконання і його руйнівний вплив на всю концепцію дослідження відзначав і Н. Веселовський. "Нам видається, — писав він, — що "верховенство" Оттоманської Порти збиває автора дещо в сторону від головного шляху й заважає йому з'ясувати значення й становище татарського хана"²⁴.

Не слід, однак, вважати В. Д. Смирнова татарофобом, чого можна було б очікувати від орієнталіста його часу, коли нічого протиприродного не було б у тому, щоб стати, як, наприклад, Ж. Е. Ренан, семітологом і антисемітом водночас. Навпаки, його концепція османсько-кримських відносин покладала провину за політичні акції татар на Туреччину і таким чином до певної міри реабілітувала їх за набіги в очах колишніх постраждалих.

Більше того, Смирнов намагається зменшити враження від наявного напруження у татарсько-слов'янських відносинах. З цією метою він навіть порівнює татарські напади (чапули) з козацькими "плюндруваннями"²⁵ Криму і повчально додає цілком тривіальну думку, мовляв, в історії народи частіше бувають мучениками, аніж обранцями долі. Обґрунтування політики того чи іншого кримського хана його моральними якостями, що було в дусі часу, також відволікало дискусію від з'ясування політичних та економічних причин татарських набігів. Дослідник власне уникає цього питання в розділах, присвячених Менглі Гереві. Про Україну він там не згадує зовсім, а тільки пише про походи на московські окраїни, що почалися, на його думку, через непосидючих авантюристичних синів Менглі Гереві, та й то тільки через хворобу останнього на схилі літ²⁶. Характерним прикладом поверхового трактування проблеми може служити хоча б такий пасаж, що стосується зовнішньої політики Сахиба Гереві (1533—1551): "Сахиб Герей не хотів відставати від свого верховного ідеалу султана Сулеймана, досить зухвало ставлячись до своїх християнських сусідів. Цю самовпевненість треба приписати його надії на підтримку з боку султана"²⁷. Крім моралізаторства, Смирнов так нічого й не пропонує, і тут читачів заворожував хіба що авторитет знавця джерел, дарма що в цьому пасажі на них немає жодного покликання. А шкода, адже Сахиб Герей мріяв про відродження Золотої Орди і сам тішився імператорськими титулами "хакан" та "падишах". Але схема пояснень була цілком симпатичною для російської публіки XIX ст.: "поганій", зухвалий хан вдавався до набігів, аби довести усім свою могутність, якою б примарною вона не була, і розраховував, що завдяки покровительству з боку його сюзерена, османського султана, йому все зійде з рук.

Словом, орієнталізм та великодержавна зверхність В. Д. Смирнова були обмеженими, обережними, половинчастими. Навіть трактуючи ханат як анахронізм, він продовжує захищати кримських татар — мовляв, цей анахронізм був створений і підтримуваний Османами, а Росія забезпечила кримцям здобутки передової цивілізації.

Пояснень для такого "м'якого" месіанізму по відношенню до колишніх ворогів можна знайти чимало. Той же орієнталізм проповідував відповідальність колонізаторів перед мешканцями колоній. В Росії ж незвичність конфігурації колоніальної імперії, в якій одним кордоном охоплювалась і метрополія і колонії, тим більше створювала ілюзію унітарності держави. Завдяки цьому "іногородці", як сусіди панівної нації, посідали в

Російській імперії вищий статус, ніж аборигени в заморських колоніях західноєвропейських країн, — вони були громадянами, хоч і другого сорту, але не дикунами. У маніфесті Катерини II 1783 р. про приєднання Криму проголошувалася рівність мешканців ханату з корінними підданими Російської імперії.

Зі свого боку й самі "іногородці" — в усякому разі представники інтелігенції — часто не лише комфортно почували себе "росіянами, залишаючись водночас татарами й мусульманами", як, наприклад, І. Гаспринський, а й бачили прогресивне, світле майбуття для своїх народів у наближенні до російської культури. Згадаймо, що Ісмаїл Гаспринський (1851 — 1914) був харизматичною особою не лише кримських татар, а й мусульман Росії та й Османської імперії, і він бачив перспективи татарсько-російського діалогу саме у вестернізації мусульманського світу російським шляхом і навіть під покровительством Російської імперії, як йому здавалося, "майбутньої найвеличнішої мусульманської імперії"²⁸.

Таким чином, трактування В. Д. Смирнова добре узгоджувалися не тільки з антитурецькою зовнішньою політикою Російської імперії, але й сприяли створенню фундаменту для російсько-татарського діалогу в самій Росії у час, коли татари вже майже зникли з Криму фізично. Точка зору В. Д. Смирнова швидко здобула визнання істориків Росії, і вони стали сприймати її як доведений факт, що існує незалежно від конкретних деталей.

В. О. Ключевський у своєму "Курсі російської історії" мимохідь зазначив уже як беззаперечний факт: "По завоюванню Казані й Астрахані найбільше турбот завдавав Москві Крим своїм зв'язком з турками, які завоювали його в 1475 р." ²⁹

Витоки таких ідей слід шукати в працях кримського грека з татарським прізвищем — Феоктиста Аврамовича Хартахая, зокрема в його відомій статті 1868 р. "Історична доля кримських татар"³⁰. Статтю було написано під враженням масової міграції татар до Туреччини. Автор, вважаючи, що кримські татари вже зникли з Криму не лише політично, але й фізично, прагнув відсторонено дослідити їхню історію, що, на його думку, продовжувала мати велике наукове значення саме для російської історії. Тому, ставлячи татарам на карб хижість, користолюбство, жадібність, Хартахай намагається урівноважити суворі оцінки кількома шляхами. Так у ньому прокидається жалість до татар, хоча цілком у стилі орієнталізму — зверхня й іронічна. Тому історія Кримського Юрту, в його зображенні, вся така непутяща й надзвичайно одноманітна. Хартахай було висловлено й думку про те, що самі татари жорстоко розплачувалися за свою нерозумну поведінку стосовно сильних сусідів³¹. Він був не проти повторити й одвічну ідею письменників осілих народів: для потерпілих татари були не стільки ворогом, скільки природним лихом, від якого не можна було вберегтися³².

Оригінальним було те, що Хартахай прагнув прикрасити російсько-кримські відносини, хоча рідко оперував аргументами, почерпнутими з джерел. Він, власне, й починає із заяви про те, що татари справили значний вплив на російську історію, ідеалізує релігійну терпимість та порядки в Кримському ханаті, вказує на позитивну роль вкладів московських викупів за полонених у розвиток кримських міст, пропонує не перебільшувати економічне значення набігів. Це він уперше сформулював думку про те, що Іван III визволив Московію від татарського іга з допомогою інших татар — цю популярну ідею поділяли не лише В. Д. Смирнов та його критик Н. Веселовський, а й класики марксизму-ленінізму, хоч про неї й

призабули у радянський час. Запропонував Хартахай також перекласти гріхи за работоргівлю на ногайців принаймні з другої половини XVII ст. Це було зручно, адже ще задовго до появи статті ногайці залишили український степ, а отже, відповідати на цей закид не було кому.

Всі ці теорії, що не спиралися на ґрунтовну джерельну основу, були чистим орієнталізмом на кшталт європейських белетристів-мандрівників по Сходу XIX ст., яких Е. Саїд відносив до другої категорії орієталістів — тих, кого сильніше вабила екзотика Сходу, а не прагнення його пізнання. Несподіваність трактувань була не лише прагненням зняти гостроту питання про спадщину кримсько-російських стосунків, що само по собі було екстравагантною метою, а й прагненням тієї самої екзотики. Пізніше В. Д. Смирнов, все-таки будучи насамперед вченим, тим не менше висловить цю думку максимально відверто: "В історії, як і в поезії, люди любуються самі собою й не дбають про її практичні уроки, що нібито складають її найбільшу вартість". Втім, практичні міркування не залишали й Хартахая. В його судженнях про татар відчувається прагнення знайти спільну мову з татарами. Тут у ньому борються, з одного боку, почуття рівного сусіди, як кримського грека, а з іншого, — почуття зверхності "старшого брата", як представника імперського істеблішменту, який відповідає за свого меншого, "нерозумного" брата, але не чужака.

Українським інтелектуалам тема спільної мови з татарами також не була чужою, і вони сприйняли точку зору Хартахая—Смирнова. Пробудження національної свідомості висунуло перед ними болючу проблему співіснування з імперською Росією³³, проблему, що постала й перед кримськими татарами. Тому свідомо чи ні, українська інтелігенція виявляла співчуття та інтерес до діалогу між двома сусідами³⁴. В найгострішому питанні — про набіги — думка Хартахая про більшу відповідальність "третьої" сторони могла виручити. Тільки українці звернули увагу на турків, а не на ногайців. М. Драгоманов та В. Антонович у передмові до видання "Історичних пісень малоруського народу" (1874) приписують початок епохи "меча й бича татарського" появи у Криму 1475 р. турків, а вже потім згадують про московсько-кримський союз Менглі Герєя з Іваном III. Втім, роль Московщини у підбурюванні татар до набігів прирівнюється до ролі Польської держави³⁵. Д. І. Яворницький до крайності посилив звинувачення турків, яких він протиставив татарам: ніби за Гаджжі Герєя процвітала ще дружба між слов'янами й татарами, а вже 1478 р. (sic!) Кримом заволоділи турки, які й принесли з собою фанатизм, що й проявився у походах за ясиrom³⁶. О. Єфименко в тому ж дусі стверджує: "Менглі, вже вассал Високої Порти, починає жорстоку й завдяки сприянню турків дуже успішну боротьбу з Литовсько-Російською державою"³⁷.

М. С. Грушевський в "Історії України-Руси", критично переглянувши відомості про події, пов'язані з антилитовською політикою Менглі Герєя, не вважав, що це османці підбурювали кримського хана до війни з Великим князівством Литовським. Османський фактор він згадав лише у зв'язку з тим, що Менглі Герєєві пощастило повернути собі престол у Криму з османською допомогою, хоча вже в ролі османського васала³⁸. Незважаючи на своє підданство Порті, Менглі Герєй дістав шанс повернутися до союзу з Московією, укладеного ще 1474 р. Між іншим, історик ретельно занотовує, що наслідком цього союзу стала Менглі Герєєва виправа на Поділля під час "стояння на Угрі" 1480 р.³⁹ Отже, не складається враження, ніби М. С. Грушевський вважав османське завоювання прямою причиною кримських походів, хоча і він був схильний перебільшувати османський вплив на Кримський ханат. Але пізніше в "Очерке истории украинского

народу" (К., 1991. — С. 113) він допускає стилістичну неохайність, поєднавши в одному узагальнюючому реченні вказівки на васалітет Криму, зміну зовнішньополітичного курсу Криму на ворожнечу з Литвою, захоплення Києва 1482 р. та спустошувальні набіги кримців на Україну: "Син Хаджі-Герей Менглі Герей, зміцнивши становище визнанням верховної влади Туреччини (?! — *О. Г.*), з 1482 р. змінює своє ставлення до Литви й Польщі й починає своїми набігами спустошувати їхні землі"⁴⁰. Так, внаслідок нечіткості та дрібних помилок редакції ця популярна схема з'являється і в праці М. Грушевського.

У цьому протиставленні татар туркам, здається, й слід шукати витоки "благородної традиції М. Коцюбинського у ставленні до кримськотатарського народу", яку Юрій Кочубей виставляє як приклад, що його варто наслідувати українським письменникам⁴¹. В усвідомленні спільного положення українців та кримських татар в імперській державі черпали натхнення для "гуманістичного, збалансованого, об'єктивнішого", за визначенням Ю. Кочубея, зображення українсько-татарських відносин українські письменники П. Куліш, З. Тулуб, пізніше Р. Іваничук.

Зазначимо, що й українському світоглядові XVI—XIX ст. також була властива двоїстість сприйняття татар і турків. Тоді татари також сприймалися як сусіди, майже "свої", а турки видавалися грізною далекою силою. Проте у козацькій лицарській ідеології образ турка зазнав навіть виразної ідеалізації, нехай хоч як супротивника⁴², чого не було помітно у ставленні до них у письменницькому середовищі. Українські письменники, зворотно сприймаючи "своїх" татар та "чужих" турків, списували на "чужаків" турків частину гріхів "своїх" татар.

Після депортації татар з Криму відпала необхідність у пошуках різниці між татарами й турками. Обидва народи зайняли місце "поганих героїв" в історії СРСР. У тезах ЦК КПРС "Про 300-ліття возз'єднання України з Росією" турки з татарами називаються розбійниками, поневолювачами, іноземними загарбниками, а боротьба з ними визначена історичною необхідністю та корінним питанням національного буття українського й російського народів⁴³. Звичайно, що радянським історикам залишалося лише переповідати ці постулати.

Не залишилися осторонь партійних настанов й українські письменники, які відтоді вже могли не стримувати ненависті до татар і витискати з читачів сльози, вважаючи, що в такий спосіб вони краще служать "своїй" нації. Українські думи та історичні пісні, що містять чимало згадок про лиха, заподіяні татарськими набігами, здавалися надійним підтвердженням "нового" підходу. При цьому, щоправда, забувалася ідеалізація турків з татарами у деяких козацьких піснях та літописах, що їх відгомін ще було явно чути в "Історії Русів". Але ці твори не перевидавалися у радянський час, та й дослідження їх таїло небезпеку бути звинуваченим у "буржуазно-націоналізмі".

Ю. Кочубей у згаданій статті навів чимало прикладів примітивно націоналістичного трактування українськими письменниками повоєнного часу кримських татар, що заохочувалося радянською ідеологією. Варто навести ще один приклад як особливо промовистий. М. Вінграновський у своєму романі "Наливайко" вкладає в уста кримському ханові Газі Герейу молитву, в якій той ніби кається за набіги на Україну і виведення полону. Звичайно, це цілковита вигадка, адже жодного джерела, яке вказувало б на каяття не те що кримців, а взагалі хоч якогось кочовика за набіги, не знайдено, та це й цілковито суперечило б кочовій культурі. Важко сказати, чи автор відчував неправду в своїх фантазіях, але для достовірності він увів

до оповіді реальний факт депортації кримських татар і придумав, як ханові примарилось на хвильку, ніби Аллах у майбутньому покарає його народ за скоєні на Україні лиха вигнанням на чужину. Так письменницька уява прирівняла сталінське свавілля до Божого суду! І це при тому, що Україна теж пізнала на собі сталінізм. Що тут додати?

Російські історики тішилися більшою свободою і могли посилатися на орієнталістів минулого (бо власна історична тюркологія занепадала). Втім, їм ніколи не бракувало щирості у бажанні захищати московські інтереси, і вони самі агітували колег-провінціалів за тезу про повне узгодження кримської та османської політики. Між іншим, західні історики справедливо кепкували зі своїх радянських опонентів повоєнного часу за популярність серед тих подвійного визначення "турецько-татарський", особливо тоді, коли його застосовували до епох, віддалених на цілі століття від османського завоювання Криму⁴⁴.

Повернення кримських татар у Крим змінило ситуацію. З одного боку, перед ними постала потреба подолання пануючих негативних стереотипів у ставленні до кримських татар, з іншого, — визнання Кримського ханату національною державою кримських татар, яку вони вважають найвищим злетом своєї історії, гостро поставило перед ними проблему оцінки набігів їхніх предків на Україну. Цього ж вимагав і потужний сепаратистський рух у Криму, що виступав під проросійськими та антитатарськими гаслами, для якого набіги служили найліпшим підтвердженням найгірших звинувачень проти татар.

Завдання виробити новий погляд на історичне минуле кримських татар взяв на себе від їхнього імені В. Возгрін — член Меджлису кримських татар. Його книгу "Исторические судьбы крымских татар" відзначає не лише подібність її назви до назви статті Феоктиста Хартахая, а й однакова аргументація: вона рясніє цитатами з праць того ж Хартахая, Смирнова, Яворницького. Головним своє завдання В. Возгрін — росіянин, але, за власним визначенням, представник кримського автохтонного населення — бачив у тому, щоб довести існування у кримських татар відкритого суспільства: "Культура татар з моменту її зародження на півострові мала відкритий характер"⁴⁵. Цьому нібито відкритому суспільству Криму заважали впливи з боку беззаперечно деспотичних імперій — османської та російської. Як бачимо, порівняно з попередниками, до списку винних перед татарами додається ще й Росія. Проте відверто звинуватити турків у причетності до работоргівлі В. Возгрину заважають протурецькі симпатії кримських татар, що не в останню чергу зобов'язані турецькій економічній допомозі та релігійним місіям. Тому йому доводиться обережно натякати на відповідь на риторичні питання про головних винуватців у работоргівлі, а для вірності проводити паралель із сучасністю — мовляв, хто мусить нести відповідальність за наркобізнес — затуркані селяни, які сіють мак, чи "ділки цивілізованішого світу?"⁴⁶ Невже татари не зрозуміли, про кого йдеться?

В українському середовищі пошук зближення з кримськими татарами на ґрунті спільних політичних інтересів знайшов прояв не лише у практичній політиці, зокрема в альянсі Меджлису кримських татар та Народного Руху України, а й у поверненні істориків до старої ідеї про спільну боротьбу з "головним" ворогом. О. Апанович у своїх романтичних нарисах про запорозьких козаків, виданих 1991 р., написала так: "За спиною кримських ханів і феодальних володарів-мурз весь час маячила зловісна кривава тінь султанської Туреччини, що викликала й інспірувала татарські напади і до своїх агресивних планів завжди включала загарбання України"⁴⁷.

Згадувана вище стаття Юрія Кочубея, надрукована 1993 р., цікава нагромадженням усіх можливих підходів, що відбивають пошуки перехідного періоду в Україні — від радянської провінції до окремої держави. Починає автор із заяви, що на відміну від літераторів орієнталісти повинні досліджувати проблему і не мають права керуватися застарілими стереотипами про об'єкт своїх досліджень, себто про турків з татарами. Тракткування набігів було обране для демонстрації нового неупередженого і наукового підходу. Справді, автор береться за наукову аргументацію, спершу з антропології — мовляв, татарськими набігами керували недорозвиненість моралі (низька вартість свободи й людського життя), властива для епохи. Далі, як ерудит-сходознавець, він закликає у свідки того-часні джерела, мовляв, ще авторитетний мусульманський історик та філософ XIV ст. Ібн Халдун відкрив неусвідомлювані суспільством "особливості економічного життя та суспільні протиріччя між кочовиками та осілими народами", що й викликали набіги. Що ж, Ібн Халдуна дійсно цікавила ця проблема, і його спостереження багаті на деталі, часом точні, однак не раз і дуже наївні⁴⁸. Але далі йде добре знайомий ще від Смирнова зразок "виваженого" підходу — порівняння набігів татар до козацьких походів. Здавалося б, усе й піде за Смирновим, який ладен був простити татарам набіги в обмін на мир і злагоду в колоніальній, але прогресивній Російській імперії. Але націоналізм бере гору в міркуваннях Ю. Кочубея, і він кидається обороняти "своїх" українців, відмежовуючи їх від причетності до работоргівлі, і цим, по суті, залишає за ними право вищого суду над татарами (за гріхи ж бо!), а під гарячу руку ще й над мусульманами (!?): "...на нас немає **гріха** торгівлі невольниками. **Ми своїх** визволяли, а **мусульман просто (sic!) вбивали**". У цих словах відчувається, з одного боку, залізна логіка "Тез до 300-річчя возз'єднання України з Росією", а з іншого, — така знайома лагідність до знищеного ворога, яку колись виявив Сірко над побитими потурченцями, насильно виведеними з Криму: "Простите нас братія, а самі спите тут до Страшного суду". Що ж, так само ефектно, як і ново! Втім на останок Ю. Кочубей знову рушає давно випробуваним шляхом і нагадує про спільного ворога, з яким треба боротися "за остаточне визволення як українського, так і кримськотатарського народу". Тільки якого ворога? Присвятивши статтю з'ясуванню стереотипів про турків і татар, автор робить висновок, що стосується тільки татар. Виходить, знову з турками нема про що говорити. Чи це натяк на іншого спільного гнобителя українців і татар? Так чи інакше, а схема якоїсь третьої сили в українсько-татарських відносинах, яка в усьому й винна, спрацьовує знов і знов.

Очевидно, що політичне обґрунтування кримських набігів живилося в українській та російській історіографії не стільки повідомленнями джерел, скільки ідеями, які сповідували дослідники чи які їм нав'язувалися. Цікаво, що навіть орієнталізм, який диктував негативне ставлення В. Д. Смирнова та українських письменників до східняків турків ("багаті, зманіжені, підступні" тощо), відступав у ставленні до таких самих східняків — кримських татар, коли дослідників і митців понад усе цікавила проблема взаєморозуміння татар та слов'ян. Але проблема не знімалася — її радше відсували як другорядну.

Цілком осібно позицію стосовно татарських нападів запропонував А. Кримський, який, маючи кримське коріння, не роздвоювався у своїх національних почуттях між українською та татарською (чи російською) ідентичністю⁴⁹, його позиція спирається на наукові аргументи — історичні джерела, антропологічні дані. Висновок дослідника зводився до того,

що втрати українського населення внаслідок работоргівлі мали своїм наслідком породичання між українцями й кримськими татарами.

Про такий підхід нагадав О. Пріцак у своїй доповіді "Що таке історія України?" на I Конгресі українців. Він навіть висунув паралельну ідею, що коли дивитися на Україну як на спадкоємицю всіх держав, які існували на її території, татари виявляються предками сучасних українців нарівні з козаками. Причому завдяки тій же його доповіді тепер в Україні стали широковідомі ствердження Евлії Челебі — "османського Марко Поло", що Крим у другій половині XVII ст. був населений переважно українцями⁵⁰.

Я. Р. Дашкевич хоч і з оговірками, але пристав на цю точку зору, коли характеризував політику Запорозької Січі і насамперед кошового І. Сірка як грабіжницьку, короткозору і по-жорстокому тупу по відношенню до населеного українцями та потурнаками Криму, внаслідок чого закріпився розкол між українцями, які мешкали на Україні та в Кримському ханаті⁵¹. Щоправда, він зазначав, що мова може йти лише про антропологічну, а не етнічну спорідненість. Я також свого часу звернув увагу на існування підстав для висновку про етнічну близькість двох народів, пославшись на приклади свідомого ставлення українців до своєї спорідненості з кримськими татарами XVII ст.⁵² На цьому тлі в діях Сірка і справді було не більше політики, ніж у звичайнісінькому розбійництві. Втім, ця дискусія зрештою торкнулася несподіваного наслідку набігів, але мало стосувалася їхніх причин, мотивів та передумов.

Постає питання про економічну природу набігів. Чому? Тому, що головна мета набігів добре відома — взяття полону, який являв матеріальну цінність. Він або осідав у Криму, або продавався в Османській імперії. Саме це було головною метою набігів, хоча джерела розповідають також про грабунки, вбивства, розорення — що було притаманне бойовим діям. Згадаймо, що навіть українські, польські та московські джерела вимірювали шкоду, завдану татарами не кількістю спалених осель, вбитих, сумою всяких збитків, а насамперед (якщо не виключно) кількістю полону. Отже, йде мова про набіги як про першу ланку у ланцюжку работоргівлі. Крім того, переміщення значних мас народу також створювало значні економічні проблеми. Якщо вважати, що Крим був відносно перенаселений, то тим більше незрозуміло, навіщо в ньому осідала така сила невільників та їх нащадків, які до того ж знаходили тут другу батьківщину.

Сучасники подій, як кримські, османські, так і російські, польські та інші, в один голос твердили про значення работоргівлі для економіки Криму. Щоправда, дуже часто цей аргумент формулювався не прямо, а риторичним питанням: "Якби кримці не ходили у походи за невільниками, то з чого б вони жили?" Проте пізніші покоління істориків здебільшого відкидали таке пояснення причини нападів, а заразом ігнорували економічний бік проблеми. Я. Р. Дашкевич відверто зауважив, що таке пояснення не витримує історичної критики. Але чому ні? Хіба не про те саме писав ще 1877 р. у нарисі про турецьку неволю П. Куліш? Уловивши суть згадок про торжища, які виникали при розподілі полонених, П. Куліш надзвичайно живо і точно змалював економічний ефект від работоргівлі для Кримського ханату: "Російська кров, яку продавали з рук у руки, оживляла турецький і татарський млявий побут, давала рух ремеслам, з'єднувала племінну багатолюдність в уявно-багате суспільство"⁵³.

Між іншим, навряд чи випадково, що кілька найбільших міст Правобережжя України (майже всі вони є обласними центрами) розвинулися саме уздовж прямої, що простяглася від Запоріжжя через Кіровоград,

Умань, Вінницю, Хмельницький і Тернопіль до Львова і колись служила татарам найкоротшим шляхом углиб країни.

Зарубіжні дослідники теж звертали увагу насамперед на економічні мотиви татарських набігів. Вони ввели до наукового обігу дані про фінансову незалежність ханату від Порти, що досягалася значною мірою за рахунок работоргівлі⁵⁴. Та й в османському Криму, як з'ясувалося, работоргівля приносила щонайменше четверту частину прибутків⁵⁵. Здавалося б, цілком уявна позиція П. Куліша діставала, таким чином, підтвердження з османських джерел.

Та, на нещастя для цієї теми, вона залишалась об'єктом ідеологічного суперництва між радянськими істориками та їхніми західними колегами, особливо після депортації кримських татар. Західні дослідники взяли на себе роль заступника депортованих, викреслених у Радянському Союзі з історії кримських татар. Шукаючи аргументів у відповідь на політичні спекуляції російських та радянських істориків довкола набігів, зарубіжні дослідники нерідко захоплювалися самою дискусією настільки, що робили заяви, які могли викликати справедливі заперечення в українців⁵⁶ і не тільки у них. Наприклад, ось який висновок робить Алан Фішер: "Можна зрозуміти, чому слов'янські історики з розпачем описують ці події [набіги. — *О. Г.*]; та все ж якщо подивитися на них з менш емоційної та націоналістичної перспективи, ці рейди за рабами можуть здаватися дуже успішною економічною діяльністю, що надавала засоби, за рахунок яких татари розвинули жваве міське та культурне суспільство"⁵⁷. Якби те саме було сказано: "відкинувши емоційну та націоналістичну перспективу", — про торгівлю африканськими рабами у США, її авторів інкримінували б расизм, і навряд чи він знайшов би собі роботу в американському університеті. Так що, на жаль, діалогу годі було чекати.

І все ж таки варто уважно поставитися до доробку зарубіжних вчених у дослідженні работоргівлі у Північному Причорномор'ї. Адже попри політичну заангажованість, вони зробили серйозні кроки у вивченні даної проблеми.

Одним з аргументів, яким часто користуються для того, щоб пояснити татарські набіги, є дані про існування в цьому регіоні работоргівлі до османського завоювання. А. Фішер нагадує про те, що перший фіксований джерелами татарський набіг відноситься до 1468 р. З огляду на непевну хронологію, лакуни у слов'янських джерелах ця дата не може бути визнана остаточною, тим більше з урахуванням свідчень про існування більш ранніх відомостей. Це як раз робота, яку мусять виконати українці. Вагомим доказом є посилання на праці дослідників середземноморської работоргівлі у середні віки, які засвідчують існування работоргівлі в північно-причорноморських колоніях Генуї та Венеції⁵⁸. Г. Іналджик також звертає увагу на явні сліди генуезької работоргівлі в економіці Чорноморського басейну за османського панування⁵⁹.

Про генуезько-венеціанську работоргівлю в цьому регіоні було написано чимало, насамперед дослідниками історії Венеції та Генуї. Вони опрацювали архівні матеріали двох купецьких республік і видали на їх підставі кілька першокласних монографій та статей. Особливо слід відзначити піонерську працю Мішеля Баляра 1968 р. про невольництво у Генуї⁶⁰, що потім увійшла до його монографії по генуезькій "заморській" колонії⁶¹. Узагальнюючою фундаментальною працею стала монографія Шарля Верліндена про невольництво у середньовічній Європі⁶². До свого дослідження він долучив як результати М. Баляра, Ж. Геерса, Р. Де-лора, Д. Джофре⁶³ стосовно Генуї, так і власні, здобуті в архівосховищах

інших держав, зокрема Сицилії, Неаполя, Венеції. Проте ніхто з тюркологів не аналізував ці дані, і за винятком загальних посилань на прецедент работоргівлі у доосманську епоху в тюркологічних студіях ними спеціально не цікавилися. Цей розрив треба було б ліквідувати, адже, якщо татари поступово перебирали на себе якісь функції у генуезькій та венеціанській работоргівлі, цей процес неминуче мусив залишити свої сліди.

В цілому зарубіжні колеги просунулися далі у розумінні татарських нападів. Проте більшість їхніх результатів так і залишається невідомою українським історикам. Деякі "нові віяння" все ж заходять і в Україну, але вони мало що можуть виправити. Наприклад, уже згадуваний В. Возгрін у звичній манері — натаками пише про те, що кримські татари у работоргівлі початково "були лише скромними учнями чи то кримських аборигенів, чи то своїх слов'янських сусідів"⁶⁴. Але ж натяк не є аргументом, тому цей "маловідомий" факт работоргівлі греків, русів, генуезців перед татарами в очах публіки залишиться не більше як гіпотезою такого собі тюркофіла. З іншого ж боку, якщо визнати, що "головною функцією створеної Гіреями міцної держави був грабунок сусідів і захоплення полонених"⁶⁵, постає питання, чому таких набігів не було впродовж тридцятилітнього царювання в Криму першого хана Гаджі Герей й аж до 1482 р., і яка ж тоді функція була головною при створенні ханату?

Загальний висновок з даного огляду може бути такий: російська та українська історіографія у питанні про татарські набіги оперувала, по суті, лише одним встановленим фактом, а саме: набіги були. Інтерпретація політичних та економічних причин, мотивації та передумови, періодизація набігів перебували під впливом апріорних політичних міркувань, що змінювалися протягом останніх двох століть принаймні тричі. 1) Засвоєння націоналізму й орієнталізму спричинилося до появи сильних антитатарських акцентів у російській історіографії першої половини XIX ст., що призвели до постання ідеї одвічного слов'янсько-татарського конфлікту, одним з проявів якого й були татарські рацції. Концептуальної довершеності ця ідея набула в поглядах С. Соловйова. 2) Значна кримсько-татарська міграція, що давала підстави говорити про зникнення цього народу, а також реформи в Російській імперії після 1861 р., насамперед розкріпачення селян, що стимулювали посилення в населенні загальноімперської російської тотожності, призвели до пошуків інтеграції також і кримських татар в імперську спільноту. Звинувачення Османської імперії за татарські напади створювали підставу для слов'яно-татарського діалогу. 3) Татарофобія, насаджувана в СРСР після депортації кримських татар в 1944 р., тимчасово зняла розрізнення між татарами й турками.

За десятиліття незалежності України значного прогресу в розробці цього питання не сталося. Історики доволіно користуються різними моделями ставлення — від недавніх і звичних татарофобських до беззастережно виправдальних. В цілому ж дослідження цього питання, що нібито є одним з базових для національної історії, підмінялося в українській та російській історіографії пошуками аргументів переважно політичного характеру, що відповідали ідеологічній політиці. Відсутність початкових даних про походи за невольниками ускладнює з'ясування мотивації набігів. Ігнорувався зв'язок набігів з економікою Кримського ханату та Османської імперії, не було простежено зв'язок з історичними традиціями работоргівлі у Північному Причорномор'ї. Нарешті, в оцінках набігів абсолютно відсутні дані про сприйняття набігів суспільством Кримського ханату та Османської імперії.

На сьогодні є певні здобутки лише у дослідженні економічних параметрів работоргівлі у басейні Чорного моря, але вони залишаються невідомими українським історикам.

Спільним недоліком нагромадженого дискурсу є недослідженість початків татарських рацій, що методологічно обумовлено відірваністю між генуезькими та османістичними студіями, через що залишається невідомим ланцюжок конкретних подій, що дозволив би вибудувати візію работорговельної традиції. Справа в тому, що з огляду на значний розмах татарських рацій наприкінці XV—XVI ст. потрібно мати на увазі тривалий попередній етап підготовки як ринку, здатного споживати десятки тисяч невольників щорічно, так і інфраструктури (транспорт, шляхи сполучення, ринки). Але на сьогодні неясно навіть, як було налагоджене постачання невольників для генуезьких работоргівців? Отже, тим більше не встановлено, як работоргівля перейшла з рук генуезців до кримських татар, наприклад: татари були самі ініціаторами та винахідниками цього промислу, чи спочатку тільки перебували на службі у генуезців?

Тільки з відповіді на всі ці питання може розпочатися наукова дискусія про те, що таке були татарські рації і чим вони обумовлювалися.

¹ Передусім див. праці американського історика А. Фішера: Fisher A. W. Muscovy and Black Sea Slave Trade, *Canadian-American Slavic Studies*. — Vol 6. — 1972. - N 4. - PP. 575-594; idem, The Crimean Tatars. - Stanford, 1978. - PP. 26-28; idem, "Chattel Slavery in the Ottoman Empire", *Slavery and Abolition*. — Vol. N 1, May 1980. — PP. 25—45; idem, "The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. V (1981). - PP. 135-170.

Слід, однак, зауважити, що висновки дослідника іноді суперечливі, що зазначав уже Я. Дашкевич про ясир з України (див. пос. 3). У своїй праці "Україна в міжнародній работоргівлі", що готується до друку, подається інша інтерпретація деяких використаних А. Фішером джерел.

Узагальнюючі дані про вивезення невольників з Криму, знайдені в османських документах, належать Галілю Іналджіку — Див.: Іналджік Н. The Servile Labor in the Ottoman Empire, The Mutual Effects of the Islamic and judeo-Christian Worlds; The East-European Patterned. A. Ascher et al. — New York. 1979. — PP. 25—52. Деякі цифри про ввезення невольників наведено в його праці "Османська імперія: Класична доба, 1300—1600" (переклад О. Галенка, К. // Критика, 1998. — С 143. Підсумок досліджень цього історика про работоргівлю у Чорному морі див. у колективному огляді соціально-економічної історії Османської імперії (Іналджік Н., Quataert D. eds. *Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300—1914*. — Cambridge, 1994. — PP. 283-285).

² Новосельський А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва-Ленинград, 1948. — 442 с. Див. додаток 1-й із списком нападів Кримського ханату на Московщину у другій половині XVI ст. та додаток 2-й, в якому зроблено спробу підрахувати кількість полону, виведеного кримцями та іншими османськими підданими з Московського царства у першій половині XVII ст.

³ Докладну бібліографію праць польських істориків вміщено у статті Я. Дашкевича "Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема" // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 40—47. До цього варто додати хіба що працю Д. Колодзейчика про турецьку провінцію (еялет) Каманіча-Подолья, в якій наведено підсумкові дані про залюднення та господарство краю, одержані з османського податкового реєстру 1681 р. Хоч реєстр і не містить прямих даних про татарські набіги, але вказівки на безлюдні села та необроблювані лани добре демонструють економічні та демографічні наслідки Руїни. Про роль, яку відіграли татарські набіги в спустошенні краю, свідчить той факт, що найбільше потерпілими виявилися села й містечка, розташовані уздовж "Чорного Шляху". Див.: Kołodziejczyk Dariusz. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki, 1672—1699. — Warszawa, 1994. — S. 133—148 a.

⁴ Дашкевич Я. Р. Назв. праця. — С. 41.

⁵ Див.: Кушнарєва М., Гончаренко Н. "Школа іншування" // Критика. — 2001. — № 4; Галенко О. "Ігри ксенофобів" // Критика. — 2001, № 5.

⁶ На цей факт звертає увагу Я. Дашкевич (див. його вищеназвану працю "Ясир з України..." — С. 43). Іспанський мандрівник Перо Тафур, який відвідав Кафу 1438 р., засвідчив походи за ясиром на Україну ще від часів громадянської війни Жигмонта із Свидригайлом на початку 1430-х рр. — Див. нашу (О. Г.) публікацію: "Крим у 1438 р." // Україна в минулому. — Вип. VI. — Київ—Львів, 1996.

⁷ Воно стало відомим завдяки публікації О. Малиновського "Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между Российскими Великими Князьями и бывшими в Крыму царями с 1462 по 1533 год" // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. V. — Одесса, 1863. — С. 178—419; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею. — Т. I. // Сборник Русского исторического общества. — Т. 41. — СПб., 1884.

⁸ Див. підсумок його досліджень на цю тему: Іналджик Г. "Боротьба за східно-європейську імперію, 1400—1700 рр.: Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: Історія і сучасність (Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 13—14 травня 1994 р. — С. 116—129).

⁹ Найновіше дослідження у цій галузі див.: Murphey Roads. Ottoman Warfare, 1500—1700. — New Brunswick, 1999. — 278 р. Скептичні зауваження про нібито загартувані плани Османської імперії відносно Речі Посполитої див.: Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki, 1672—1699. — Warszawa, 1994. — S. 46-51.

¹⁰ Berindei M., Veinstein G. L'empire ottoman et les pays roumains. 1544—1545: Etude et documents. — Paris—Cambridge, 1986. — С. 91—100.

¹¹ Там же. — С. 91—92. Див. найновіше дослідження відносин між Османською імперією та Річчю Посполитою з публікацією мирних грамот-привілеїв (*агд-наме* та *те-мессюків*), виданих османськими султанами: Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15—18 century): An Annotated Edition of Ahdnames and Other Documents. — Leiden—Boston—Köln, 2000. — 721 p. + 32 pi. and 3 maps.

¹² Veinstein G. "Inoccupation ottomane d'Ocakov et le probleme de la frontiere lituano-tatare, 1538—1544", Passe turco-tatar present sovietique: Etudes offertes a Alexandre Bennigsen. — Paris, 1986. — P. 123—155.

¹³ Berindei M., Veinstein G. L'empire ottoman et les pays roumains. 1544-1545. — р. 96.

¹⁴ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / вид. Мицик Ю. А., Кравченко В. М. — К., 1992. — С. 185.

¹⁵ Бєвзо О. А. Львівський літописець і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. — Вид. 2-е. — К., 1971. — С. 99.

¹⁶ Татищев В. Н. История Российская, в 7 т. — Т. VI. — Москва—Ленинград, 1966. — С. 76.

¹⁷ Карамзин Н. М. История государства Российского, в 12 т. — Изд. 4-е. — Т. VI. — СПб., 1834. — С. 167-168.

¹⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. В 15 кн. — Кн. III. — Т. 5. — М., 1960. — С. 87.

¹⁹ Світогляд або політична теорія, згідно з якою світ було одвічно поділено на дві цивілізації — культурно розвинений, раціоналістичний, домінуючий Захід і недорозвинений, ірраціональний, фанатичний Схід, якому було наперед визначено підкорятися Заходу. Цей світогляд, його зв'язок з європейським колоніалізмом, вплив на наукові дослідження європейців про країни Сходу були досліджені у знаменитій книзі американського політолога та літературознавця ліванського походження Едварда Саїда "Орієнталізм" (Edward W. Said. Orientalism. — New York, 1978. — Репринт 1994. — 394 с). З виходом цієї книги термін "орієнталізм" дістав його сучасне значення. Термін, як і самий світогляд, були невідомі в радянський час і ігноруються дотепер, незважаючи на популярність теми "Україна між Сходом та Заходом". Початок дискусії в Україні на цю тему див.: Толочко О. "The Good, the Bad and the Ugly" // Критика. — 1998. — № 7—8. — С. 24—31; Галенко О. "Українці між карасями і піраньями" // Критика. — 1998. — № 11. — С. 28; Галенко О. Роксоланіада: Витівки українського орієнталізму // Критика. — 1999. — № 4. — С. 11—17; Кочубей Ю. "До специфіки українського орієнталізму" // Східний світ. — 1996. — № 2 (К., 1999). — С. 134—139.

²⁰ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. — СПб., 1887; Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии. — Одесса, 1889.

²¹ Н. Веселовский. Рецензия на книгу В. Д. Смирнова "Крымское ханство..." // Журнал Министерства народного просвещения. — 1889. — Январь. — С. 168—203.

²² Там же. — С. 199, 201.

²³ Hammer-Purgstall J. Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft. — Wien, 1856. — 258 s.

- ²⁴ Веселовский Н. Указ. соч. — С. 196.
- ²⁵ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. — С. 8.
- ²⁶ Там же. — С. 346.
- ²⁷ Там же. — С. 415.
- ²⁸ Добірку статей І. Гаспринського "Русское мусульманство" та "Русско-восточное соглашение" див.: Ісмаїл бей Гаспринський. Россия и Восток. — Казань, 1993. А. Фішер справедливо зазначає, що щира проросійська спрямованість І. Гаспринського кидала його до стану найреакційніших російських політиків того часу, які не бачили для "іноземців" Російської імперії іншого майбуття, крім повної русифікації. Див.: Fisher Alan W. The Crimean Tatars. P. 101—102.
- ²⁹ Ключевский В. О. Сочинения в 8 тт. — Т. 3. — М. — Л., 1966. — С. 81.
- ³⁰ Харташай Ф. А. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. — 1866. — № 2. — С. 182-136; 1867. — № 2. — С. 140-174.
- ³¹ Там же. — 1866. — № 2. — С. 202.
- ³² Там же.
- ³³ Нещодавно видані листи Б. Грінченка та М. Драгоманова показують гостроту даної проблеми. Див.: Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — 286 с.
- ³⁴ Згадати хоча б дискусію М. Драгоманова, М. Сумцова та пізніше А. Кримського щодо турецьких анекдотів про Ходжу Насредіна та їх мандри в українському фольклорі. — Див. про зміст дискусії та бібліографію: А. Кримський "Історія Туреччини та її письменства". — Т. II. — Ч. II. — К., 1927. Розділ, що нас цікавить, передруковано у журналі "Сходознавство". — № 5. — 1998. — С. 77—87.
- ³⁵ Див.: Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 53.
- ³⁶ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. — Т. 1. — К., 1990. — С. 321-322.
- ³⁷ Ефименко А. Я. История Украинского народа. — К., 1990. — С. 111.
- ³⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. IV. — Вид. 2-е. — Київ—Львів, 1907 (Репринт: К., 1994). — С. 323.
- ³⁹ Там же. — С. 321.
- ⁴⁰ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — 2-е изд. — К., 1992. — С. 113.
- ⁴¹ Кочубей Ю. "Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (До проблеми літературних стереотипів)" // Східний світ. — 1993. — № 1. — С. 102—108.
- ⁴² Детальний розгляд старих українських стереотипів турка й татарина не входить у план цієї статті. Окремі прояви різного ставлення до турків і татар розглядалися в деяких моїх статтях: Нalenko A. "The Turkish Image in Ukraine". — TASG-news. — N 38. — March 1994. — PP. 28—32; Його ж. Про етнічну спорідненість українців і кримських татар раніше і тепер. Кримські татари: Історія і сучасність // Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 13—14 травня 1994 р. (К., 1995. — С. 101—109; "Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу", Medisevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — Т. V. — К., 1998. — С. 93-110.
- ⁴³ Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654—1954 гг.). — М., 1953.
- ⁴⁴ Див.: Fisher A. The Crimean Tatars. — Stanford, 1978. — P. 26.
- ⁴⁵ Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 141.
- ⁴⁶ Там же. — С. 196.
- ⁴⁷ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991. — С. 29.
- ⁴⁸ Див. спеціальний розділ "Бедуїнська цивілізація, дикунські народи та племена, умови життя, включно з деякими пояснювальними заувагами" в Ibn Khaldun. The Muqaddimah. An Introduction to History / Transl. from Arabic by Franz Rozenenthal. Edited and abridged by N. J. Dawood. Princeton. — 1969. — P. 91 — 122.
- ⁴⁹ Див. згадку про це О. Прицака у передмові до перевидання "Історії Туреччини" А. Кримського (Київ—Львів, 1996. — С. 7).
- ⁵⁰ Вперше на ці дані звернув увагу Г. Іналджик, див.: Іпалік Н. The Servile Labor in the Ottoman Empire // The Mutual Effects of the Islamic and judeo-Christian Worlds: The East-European Pattern / ed. A. Ascher et al. — New York, 1979. — P. 39. Нещодавно частину записок Евлії Челебі про Крим було видано у перекладі російською мовою; відповідний фрагмент див.: Евлия Челеби. Книга Путешествия. Турецкий автор Евлия Челеби о Крыме (1666—1667 гг.) (Перевод и комментарии Е. В. Бахревского). — Симферополь, 1999. — С. 113.
- ⁵¹ Дашкевич Я. Р. Українці в Криму (XV—XX ст.) // Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. — К., 1993. — С. 106—107.

⁵² Г а л е н к о О. Про етнічну спорідненість українців та кримських татар раніше і тепер. Кримські татари: Минуле і сучасність (до 50-річчя депортації кримсько-татарського народу) // Матеріали міжнародної наукової конференції (К., 13—14 травня 1994). — С 101—109.

⁵³ К у л и н і П. А. Турецкая неволя // Русская старина. — СПб., 1877. — Март. — С. 388.

⁵⁴ F i s h e r A. Les rapports ottomans avec la Crimée. L'aspect financier, CMRS 13(3). — P. 368—382; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı / presents par A. Bennigsen, P. N. Boratav, D. Desai, Ch. Lemerrier-Quelquejey. Paris—La Haye; 1978. — P. 5.

⁵⁵ F i s h e r A. The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century. — Harvard, Ukrainian Studies. — Vol. V, — N 2, 1981. — P. 135-170.

⁵⁶ Д а ш к е в и ч Я. Р. Ясир з України. — С. 41.

⁵⁷ F i s h e r Alan W. The Crimean Tatars. — P. 27.

⁵⁸ Ibid. — P. 26.

⁵⁹ I n a l c i k H. The Customs Register of Caffa, 1487—1490 (Sources and Studies on the Ottoman Black Sea. Vol. 1.) / ed. V. Ostapchuk, Cambridge. — 1996. — P. 146; Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300—1914 / H. Inalcik and D. Quataert eds. Cambridge. — 1994. — P. 284.

⁶⁰ B a l a r d M. Remarques sur les esclaves a Genes dans la seconde moitié de XIIIe siècle, Melanges d'Archeologie et d'Histoire. — Paris, 1968. — P. 637—680.

⁶¹ B a l a r d M. La Romanie Genoise (XII-début du XV siècle). — T. I—II. — Roma, 1978.

⁶² V e r l i n d e n C. Lesclavage dans l'Europe medievale. — T. 2: Italie, colonies italiens du Levant latin, Empire Byzantin. — Gent, 1977. — 1067 p.

⁶³ D e l o r t R. Quelques precisions sur le commerce des esclaves a Genes vers la fin du XIV siècle, Melanges d'archeologie et d'Histoire publics par l'Ecole française de Rome. — T. 78. — 1966. — С 215—250; G i o f f r è D. Il mercato degli schiavi a Genova nel secolo XV. Collanta storica di fonti e studi diretta da G. Pistorino. — T. XI. — Genova, 1971. — 334 p.; H e r s J. Esclaves et domestiques au Moyen Age dans le monde mediterraneen. — Paris, 1981. — 296 p.

⁶⁴ В о з г р и н В. Е. Исторические судьбы крымских татар. — С. 157.

⁶⁵ Я к о в е н к о Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С 113.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

М. Ф. ДМИТРИЄНКО (Київ)

ЗМІНИ В АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ УСТРОЇ УКРАЇНИ В 1919-1920 рр.

Останнім часом у засобах масової інформації, спеціальних фахових виданнях дедалі частіше представники урядових кіл, місцевих органів влади, народні депутати порушують питання щодо вдосконалення існуючого адміністративно-територіального устрою України, необхідності змін внутрішніх кордонів між окремими областями, а також оптимізації їх поділу. З цього приводу неодноразово висловлювалися і вчені, спираючись на історичний досвід формування устрою, його особливості та доцільність зваженого підходу до відозмін в інституціях внутрішньої системи адмінподілу.

Владні структури обласного рівня, посилаючись на Конституцію України та Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні"¹, відстоюють своє право на управління однаковими за назвами поділу територіями, далеко не однозначними за кількістю проживаючого там населення, підпорядкованих земель та наявних складових адміністративно-територіального поділу (АТП) — населених пунктів усіх рівнів, за внеском до виробництва загального валового продукту держави.

Безпосередньо перейти до реалізації вдосконалення адмініструючої України, на нашу думку, можна тільки в разі глибокого вивчення питання історії його формування в ретроспективі, зокрема конкретно врахувавши здобутки практики існування поділу в минулому, які викликали чергові зміни АТП. Саме тому ми повертаємося в даній статті до цієї важливої проблеми і розглядаємо один з етапів, що призвів до змін в АТП України в першій чверті ХХ ст.

На початку 1919 р., коли Радянська влада знов утвердилася на території України, перед більшовицьким урядом серед багатьох інших постало важливе за своїм значенням питання про необхідність змін у внутрішньому територіальному поділі земель республіки. Причин задля цього було чимало.

Тут варто нагадати: незважаючи на намагання урядів усіх попередніх трьох національних утворень, які змінили одне одного в Україні, внести свої корективи або зміни до адмінподілу, що відповідно впливало б і на конфігурацію внутрішніх та зовнішніх кордонів держави, вони так і не були здійснені. Проекти Центральної Ради, спрямовані на відлагодження внутрішнього губерньського поділу, ідеї щодо його ретельного перегляду, обґрунтовані в працях та виступах академіка М. Грушевського, а також прийнятий в останні дні існування УНР важливий державний акт — "Закон про поділ України на землі"² так і не були впроваджені в життя.

Про деякі окремі зміни АТП, що торкалися безпосередньо й зовнішніх кордонів республіки, залишилися згадки тільки в державних, відтепер уже архівних документах, які втратили свою силу, оскільки було змінено суб'єкт державності. Так, зокрема, ліквідовано акти щодо АТП гетьманського уряду, який здійснив реально і запровадив на рівні урядових постанов та міждержавних угод ряд змін стосовно кордонів держави, які вплинули відповідно й на певні відозміни прикордонного внутрішнього поділу губерній у бік його скорочення або збільшення їх територій та кількості повітів у губерніях. Усі закони Центральної Ради та гетьмана в січні 1919 р. Радянський уряд кваліфікував як незаконні й анулював.

Територія, на якій у грудні 1917 р. було проголошено радянську владу і створено Українську Соціалістичну Радянську Республіку³, а 1919 р. відновлено статус радянської державності у вигляді знову таки радянської республіки, складалася з 8 губерній: Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Катеринославської та трьох континентальних повітів Таврійської губернії — Дніпровського (центр м. Олешки, з 1928 р. — м. Цюрупинськ), Мелітопольського та Бердянського. Губернії поділялися на повіти, а ті, у свою чергу, — на волості. Останні створювалися після падіння кріпосного права, без якоїсь певної системи. Волосними центрами обиралися здебільшого містечка. Скажімо, у Подільській губернії, де була досить велика кількість останніх, більшість із них, приблизно майже половина, стали волосними центрами⁴. В архівах збереглося чимало свідоцтв про намагання впливових людей з адміністративних органів, зокрема мирових посередників, влаштувати на місцях, у волостях своїх довірених людей. Саме це й визначало часом ви-

никнення волосного центру. Отже, вже на нижчому рівні землеустрою не врахували перспективи розвитку окремих територій.

Адміністративний поділ території був завжди слабким місцем у системі внутрішніх стосунків старої Росії. Згадаємо, що за Петра I поділ відбувся за принципом наявності природних кордонів — річок. Проіснував він до царювання Катерини II, коли територія держави, згідно з її волею, зазнала перерозподілу в бік скорочення губернських одиниць поділу. Проте і цей перерозподіл не базувався ні на етнічному, ні на промислово-виробничому принципі. Ірраціональність розташування кордонів губерній та повітів суттєво позначалася на загальному стані розвитку економіки.

Адміністративно-територіальні одиниці — губернії, повіти, волості, що залишилися у спадщину від минулого, аж ніяк не були досконалим зразком внутрішнього поділу території України, в якій здавна існували історико-етнографічні зони. Це, у свою чергу, справило негативний вплив, гальмувало економічний розвиток окремих місцевостей, де, до речі, при поділі не бралися до уваги побутові особливості життя людей певного регіону, що ділився на окремі складові, при цьому ігнорувалася національний склад населення. Тим часом полінаціональні регіони вимагали особливого ставлення, що було пов'язане з мовним питанням, вирішенням проблеми існування шкіл з різними мовами навчання, конфесійними моментами тощо.

Серед причин, які можна назвати негативною спадщиною АТП з часів царського правління, однією з вагомих стало й те, що адміністративно-територіальні одиниці всіх трьох рівнів виявилися далеко не рівномірними за площею, не кажучи вже про кількість та густоту населення, яке там проживало. Амплітуда коливань загального обсягу території та населення була часом разючою.

Пояснення цьому крилося в тому, що за час існування губернського поділу з XVIII до початку XX ст. населення в Україні значною мірою в одних місцевостях зросло, а в інших, навпаки, — землі обезлюдніли.

Бурхливе економічне зростання окремих міст, особливо на Півдні країни, зробило їх досить вагомими в економіці краю, тоді як їхній адміністративний статус залишався без змін. Так, нові, промислово розвинуті останнім часом населені пункти на Півдні, скажімо, Юзівка (37,8 тис. жителів, тепер — м. Донецьк), не отримували досить тривалий час статусу міста, хоча мали значний за кількістю населення потенціал. Вважалися селищами й інші міста губернії, що за кількістю жителів доходили до рівня губернських центрів. Село Кам'янське (понад 16 тис. жителів, з 1 лютого 1936 р. — м. Дніпродзержинськ) мало такий статус не через недбалість місцевої влади, а, вочевидь, через активність сусіднього повітового міста, що остерігалось втратити права та вигоди, які припадали на долю, бодай найменших, проте узаконених адмінцентрів певної території.

Для прикладу нерівномірності повітових територіальних утворень можна порівняти площу та населення окремих повітів, навіть у межах однієї губернії. Так, на Полтавщині Костянтиноградський повіт мав 5,341 квадратну верству і 311,8 тис. населення (на 1920 р. — 280,7 тис.), а площа Зеньківського повіту становила 1,977 квадр. верстви, і на ній проживало 171,2 тис. населення (1920 р. — 158 тис.)⁵. На Херсонщині Єлисаветградський повіт був за площею вдвічі більшим, ніж два вказаних вище, — 13,962 квадратних верстви, мав населення — 643,6 тис. чоловік (на 1920 р. — 465 тис.). Як бачимо, цифри переконливо засвідчують цілковиту невідповідність наданому статусу не тільки окремих населених пунктів, а й цілих великих одиниць АТП — повітів.

Тепер доцільно розглянути питання про зручність розташування центрів губерній — губернських міст, на яких покладалася надзвичайно важлива адміністративна функція, не тільки як осередку здійснення керівництва всіма сферами життєдіяльності території, оскільки там знаходились органи місцевої влади, але й як центру зв'язку між різними рівнями управління. Досить звернути погляд на тогочасну карту, як стане очевидним: Херсон, Чернігів, Житомир, Кам'янець-Подільський — всі вони розташовані на периферії підвідомчих територій. Не такими вже досконалими були справи і в інших місцевостях, де земельне "тіло" губерній виявилось видовженим або по горизонталі, або за вертикаллю. Віддаленим повітам цих губерній подібне явище ускладнювало зв'язок із губернським центром, що спокійно існував майже на кордоні сусідньої губернії. Це, звичайно, йому було особливо на користь, бо відкривало можливість використовувати економіку сусідів. Проте місто-центр багато втрачало від відсутності можливості оперативно впливати на складові життєдіяльності власного губерньського АТП.

Повітові та волосні центри також не могли бути зразком доцільності розміщення у власних АТП. Волості виявилися віддаленими від повітів на 80—90 верств, а це на ті часи — значні для подолання відстані. Повітові міста займали місце по кутах своїх підвітних територій, знаходились у безпосередній близькості з віддаленими волостями вже сусідніх губерній.

При уважному розгляді карти АТП того часу впадає в око не тільки невдала конфігурація кордонів одиниць адмінподілу. Карта, що зарясніла новими шляхами сполучення — залізницями, магістралями, шосе, пунсонами міст, які визначали нові економічні центри із значною кількістю населення, свідчила про необхідність перегляду поділу території республіки. Доцільність корегування застарілого АТП, що став гальмом на шляху подальшого розвитку певних регіонів, які тяжіли по всіх соціально-економічних параметрах до інших центрів, стала очевидною.

Тодішня ситуація призвела до своєрідної конкуренції серед міст у губерніях, що аж ніяк не хотіли визнавати доцільним адміністративних новацій, а, закономірно, й існуючого політичного та адміністративного устрою, зверхність адмінвлади губцентрів із притаманними їй функціями — вони самі претендували на перші ролі керівників губерній. Ми не торкаємося тут питання ієрархії партійних органів, що теж постійно конкурували, прагнучи здобути перші ролі в губпартвладі.

Зміни напрямів торгово-економічних зв'язків, що особливо виразно позначалося в Україні за останнє двадцятиліття, протистояння цілого ряду нових, тепер економічно міцних міст своїм центрам рівня губернії та повіту, які занепали, але продовжували перебувати в колишньому статусі управлінських осередків, призвело до складної ситуації. У губерніях з'явилися населені пункти, що потребували досконалих органів управління більш вищого рангу, бо їх вплив на навколишні території явно свідчив про зростаюче значення останніх як центрів. Усе це ставило на порядок денний питання про необхідність впритул підійти до перегляду застарілого АТП, привести у відповідність його зміни по республіці в цілому.

Для прикладу можна порівняти кількість населення у Вінниці та Кам'янці-Подільському, що тепер гостро конкурували на Поділлі, — 37,962 та 26,628 чоловік⁶ відповідно у списку мешканців губцентру. В Чернігівській губернії досить конкурентоспроможними стали волосні міста Конотоп (25,6 тис.) та Ніжин (29,6 тис.). На Херсонщині зріс майже у три рази Єлисаветград — понад 77 тис. населення, тоді як у губерньському Херсоні налічувалося 74,4 тис. мешканців.

Досить дивна і складна ситуація дедалі виразніше проявляла себе особливо на Півдні республіки, хоча саме там ще при створенні нових губерній все враховували і, як свідчить практика, при цьому зважали на особливості історичного розвитку даних територій⁷. Значними центрами економіки, торгівлі, культури, науки завдяки розвитку промисловості стали міста Миколаїв та Одеса. В Одесі, зокрема, налічувалося до 428 тис. жителів, тоді як Київ мав понад 366 тис., а столиця Харків — тільки 230 тис. Саме Одеса і Миколаїв справляли на Херсонщині вплив на розвиток усього регіону, а не адміністративний центр губернії — місто Херсон. Ще за царського уряду Одеса та Миколаїв не випадково стали містами-городоначалствами. Входячи територіально до складу губерній, вони підлягали владі городоначалників, підпорядкованих та підзвітних безпосередньо тільки уряду. До розряду міст-городоначалств південного регіону було віднесено Севастополь, Керч-Єнікальське, Ялту.

Оскільки відновлена Радянська влада у 1919 р. відміняла або, вірніше, не визнавала і всіх створених за царського уряду "надбудов" АТП, управління величезними містами переходило до місцевих Рад із статусом міських, підзвітних губернським. Створювалась якась дивна ситуація. Губернія, її центр не мали навіть відповідного управлінського потенціалу, щоб достатньою мірою впливати на всі сфери життя міст, що виходили із звичайного ряду повітових центрів через свої особливості, властиві портам.

Загальновідомо, що у великих промислових центрах нова влада спиралася на робітничі та солдатські елементи, які в тих містах становили більшість населення. Ради відповідно були більшовицькими. Міцні осередки Комуністичної партії України, створеної за межами України — у Москві, в липні 1918 р., намагалися заявити про себе як центри керівництва в губерніях, що підлягали юрисдикції губернаторів. Пізніше розглянемо такі ситуації, коли на території губернії діяли два губцентри одночасно і, відповідно, губпарткоми, а повіти та волості не знали, кому ж вони територіально підзвітні.

Подібна ситуація, що випливала з невідповідності існуючого АТП потребам державного та відомчого управління, ще за царських часів призвела до виникнення різних видів міжтериторіальних органів. Це, зокрема, судові та навчальні округи. В їх ряді стояли також учбові об'єднання — округи, округи шляхів сполучення, постачання тощо.

По кілька губерній охоплювали Київський та Харківський учбові округи. До Харківського входили заклади Воронежської, Курської, Пензенської, Тамбовської, Харківської губерній та області Донського Війська. Одеському учбовому округу підлягали відповідні установи трьох губерній — Катеринославської, Таврійської, Херсонської. Київський — керував шкільною діяльністю на Київщині, Волині, Полтавщині, Поділлі, Чернігівщині.

Зміна існуючого політичного ладу, власності — базисної основи усупільненої економіки, відповідно мала позначатися на всіх внутрішніх сферах керівництва господарством, наукою, освітою й культурою на місцях.

Поряд із губернськими органами управління ще до періоду національних революційних змагань існували земські, поліцейські, церковні органи, що організовували свою роботу по регіонах, зручних для взаємозв'язку. Мережа існуючого управління, згідно з АТП, власне ставала гальмом у встановленні зв'язків, що на часі підказувалися практикою. Через це, для прикладу, на Харківщині в Шахтинському повіті було створено 5 земських участків, Старобільському — 11. Подібно до земців організовувало роботу й поліцейське управління: поліцейські органи управління існували

не згідно з мережею АТП, а відповідно до кількості населення (Охтирський повіт — 2, Старобільський — 6, Вовчанський — 3)⁸.

Очевидність та необхідність змін АТП, як уже зазначалося, неодноразово привертала увагу визначних вчених, громадських діячів, практиків, зокрема працівників земств. Чому було, за логікою подій, не піти царському уряду на вирішення проблеми, яка відповідала б потребам економічного розвитку в країні? Напрошується висновок, що пояснення цьому лежить у небажанні уряду вдаватися до будь-яких змін, які мали неодмінно привести до великомасштабних реформ. Вони потягнули б за собою ланцюг небажаних нововведень у всіх сферах життя, а зрештою, примусили б поставити і питання про соціальний устрій, похитнувши, таким чином, підвалини імперії єдиної, неподільної, яка воліла залишатися без змін навіки.

Грандіозні науково виважені проекти змін історичного АТП, що їх пропонували вчені протягом майже двох попередніх століть, потребували не тільки капітальних грошових витрат на їх здійснення, але й, перш за все, підтримки урядової верхівки, від якої це безпосередньо залежало. Власне нічого не хотіли міняти великі латифундисти, землевласники, маєтності яких могли раптом опинитися обабіч кордонів при новому внутрішньому поділі.

Апарат державного управління завжди вимагає для свого функціонування великих грошових ресурсів. Всілякі його зміни мали обов'язково позначитися на збільшенні фінансування мережі новоутворених структур управління всіх рівнів. Налагоджена машина управління територіальними підрозділами по губерніях, якщо й не повністю, все ж влаштовувала уряд, бо давала змогу за допомогою існуючого адміністративного поділу і відповідного до нього прилаштованого апарату здійснювати керівництво на місцях, роблячи для зручності деякі "косметичні" зміни, що не торкалися основ державно-територіального устрою.

У нетрях царських архівів було поховано чимало видатних і своєчасних проектів, в яких обґрунтовувалася доцільність об'єднання розрізаних по губерніях частин території, що тяжіли одна до одної через однорідний етнічний склад населення та виробничу специфіку.

Лютнева революція, прихід до влади Тимчасового уряду, перебіг подій, що відбулися в імперії, яка розпалася на частини здебільшого за національним принципом, не давали можливості новій владі впритул підійти до питання зміни АТП, що мала б призвести до перемін в апараті управління. Країну потрясли соціальні та національні революції. Політичні партії у боротьбі за владу в своїх програмах концентрували увагу виключно на соціально-економічних, національних та культурно-освітніх проблемах, питаннях боротьби з бідністю, численних популістських гаслах. Йшлося про існування цілісності колишньої імперії, й політичні сили з центру аж ніяк не могли навіть і помислити про дії, що мали за мету зміни АТП і неминуче поставили б наболілі питання відновлення державності на землях, які мали багатовікову історію, а стали сировинними придатками, за великим рахунком — колоніями Росії. Демократи, соціалісти всіх мастей врешті-решт говорили про народ взагалі, а не про конкретний етнос, особливості його розвитку, необхідність реалізації ним невід'ємного права на державність, самоуправління, самовизначення, самостійність, незалежність. Свої особливості були і на землях України, які виявились розділеними свого часу між двома могутніми імперіями — Російською та Австро-Угорською, що визначило на значний термін особливості їх територіальної організації та органів управління ними.

Отже, Тимчасовий уряд не зміг через ряд відомих причин внести законодавчо майже ніяких істотних змін до АТП України. Окремі корегування стосовно території Криму було зроблено в 1917 р. без особливого ентузіазму: ліквідовано Ялтинське городонаачальство⁹, містечка Джанкой та Алупка Таврійської губернії переведені у статус міст¹⁰.

Саме тоді до розряду міст було переведено і ряд населених пунктів у центральному українському регіоні: Волинська губ. — селище Сарни; Катеринославська губ. — Юзівка (37,893 тис. населення), селища Єнакієве (понад 15 тис), Дебальцеве, Гришино, Синельникове, Лозова і село Кам'янське (16 тис), селище Ірпінь та містечко Біла Церква Київської губ.; на Поділлі — містечко Тульчин і ряд ін. "

В Україні процес встановлення та нормального функціонування нової Радянської влади, контрольованої більшовиками, розтягнувся у зв'язку з тим, що їй протистояли національні сили на місцях. У регіоні відбувалися воєнні дії армій генерала Денікіна та барона Врангеля, на території республіки досить довго, понад чотири роки, тривала братовбивча громадянська війна, підтримувана активно військовою силою Москви, з півдня та заходу — військовою, фінансовою та іншою допомогою держав з різних коаліцій. Отже, питання про зміни АТП не могло постати відразу. Хоча потреба, зрозуміло, в цьому була. Орієнтуючись на Москву, більшовицькі лідери, ряд державних діячів промосковської орієнтації в Радянському уряді України — Народному Секретаріаті не змогли, як це сталося в РСФРР ще в грудні 1917 р., розпочати справу з перерозподілом території, започаткувати зміни АТП, як цього вимагав новий державний устрій.

Тут треба згадати, що в грудні 1917 р. в РСФРР справу з відлагодженням системи управління на місцях було передано до відомчої компетенції Народного комісаріату внутрішніх справ. У його зверненні до місцевих Рад відразу досить чітко було поставлено проблему щодо необхідності найближчим часом провести кардинальні зміни в АТП. Зокрема, підкреслювалося, що чимало повітових та губернських міст країни на сьогодні зберегли своє значення виключно як адмінцентри, тоді як справжніми центрами зосередження промисловості, торгового життя, науки, культури, освіти стали інші населені пункти. "Тепер, коли органами місцевого управління стають Ради, — акцентувалося у зверненні (а ми додамо — контрольовані більшовицькими комітетами, бо саме їх керівники часто були за голів рад або становили більшість їх членів), — цілком очевидно, що й адміністративні центри повинні переміститися в ті міста, Ради яких більші, діяльніші й впливовіші, тобто у міста з розвинутою промисловістю і торговим життям. Так само старий адміністративний поділ на губернії, повіти і волості застарів, і багато територій, що належать до різних адміністративних округів, економічно тяжіють одна до одної" ". Саме на Ради всіх рівнів покладалося завдання практично приступити до розробки проектів, які повинні були лягти в основу змін АТП і мали на меті ліквідацію старого адміністративно-територіального устрою. Так, проблему вдосконалення адміністративного керівництва територіями, з одночасними виявленнями хиб у системі територіального розподілу, було вирішено розпочати по вертикалі — вгору, тобто з урахуванням вимог, слухних пропозицій, проектів Рад, починаючи з селищних.

Декрет Раднаркому РСФРР від 27 січня 1918 р. в основному узаконив чільні положення звернення НКВС, наголосивши, що порядок змін внутрішніх кордонів губернських, повітових, волосних територій, як і питання приналежності міст, стає тепер компетенцією органів влади на місцях, а їх вирішення — то право "цілком місцевих Рад"¹³. Закономірно, що метою

майбутніх змін мало стати підведення "місцевого фундаменту під будівлю радянської влади", — зазначалося в документі.

Саме ці документи стали стимулом для того, щоб влада на місцях, відчуваючи на своїх плечах весь тягар своєчасно не вирішених у минулому проблем АТП, беззастережно кинулася в бій за начебто свої, тепер визнані законними права, приводячи аргументи на користь нового поділу, приналежності територій, міст, сіл, містечок.

Декрет започаткував процес, що потім безпосередньо торкнувся України вже на законних правах. Згідно з розпорядженням Всеукраїнського з'їзду Рад від 29 січня 1920 р., всі декрети РСФРР стали обов'язковими для виконання в Україні, а постанови Рад, Народного Секретаріату та інших тимчасових законодавчих органів влади на її території скасовувалися, втрачали силу¹⁴. Звернемо на це особливу увагу, адже йшлося про юридичне порушення прав республіки, що відтак уже не могла порядкувати в межах своєї компетенції, вирішувати внутрішні проблеми як суверенний організм.

1 жовтня 1920 р. в Україні було видано Постанову РНК "Про порядок змін кордонів і утворення нових адміністративно-територіальних одиниць" (опублікована 10 жовтня).

Питання про зміну кордонів губерній та повітів, зазначалося в постанові, вирішується за представленням Губвиконкомів після затвердження проектів запропонованих змін Губз'їздами Рад, НКВС і остаточно затверджується Президією ЦВК. Якщо виникають спірні питання щодо кордону губернії, то їх розглядають змішані комісії зацікавлених губз'їздів і затверджують НКВС. Такий саме порядок було встановлено щодо уточнення кордонів повітів: "Губернії, повіти і волості можуть розділятися на частини, утворюючи нові адміністративні одиниці"¹⁵. Зверталась увага на те, щоб подрібнені волості мали не менше 10 тис. чоловік населення. Всі матеріали, відповідні документи, карти, статистичні дані, що підтверджували кожний даний конкретний поділ — утворення одиниці АТП, — обов'язково треба було представляти в НКВС.

В Україні, як побачимо далі, самотійно, ще до прийняття цього акту, було проведено ряд адміністративно-територіальних змін. Цей процес — характерна ознака часу всіх радикальних соціальних перетворень, які були неможливі без змін у сфері державних органів влади всіх рівнів, управління на місцях. До ЦВК Рад України, урядових установ почала надходити велика кількість документів з місць, в яких містилися пропозиції розподілу окремих губерній. Так, уже в радянський період Подільське губернське земство у квітні 1920 р. запропонувало розділити Подільську губернію на дві частини (центри — Кам'янець-Подільський та Вінниця)¹⁶. Мотивація змін була досить переконливою: природно-історичні, кліматичні, сільськогосподарські, етнокультурні відмінності між Сходом і Заходом на одній губернській території. Через місяць поспіль в іншому документі висувалася пропозиція про перенесення губцентру до м. Вінниці.

Подібні прохання надходили з Волині, Полтавщини, південних губерній. Отже, процес, що розпочався, стимулював виникнення нових губерній та повітів. Що ж до волостей, то там спостерігалася тенденція до масового подрібнення.

Беручи до уваги той факт, що в жодному законодавчому акті поки що не йшлося про зміну структури адмінподілу та відповідно взаємної регламентації дій органів влади — губернія, повіт, волость, село, тобто нова влада не ставила за мету відразу розпочати грандіозний, дуже потрібний країні, проте, як виявилось пізніше, політично неоднозначний процес кардинальної перебудови АТП, поділ території законодавчо скрізь зали-

шався таким, як і століття раніше. Хоча, нагадаємо, наведений декрет визнавав існуючий АТП застарілим.

Причин такого становища чимало. На нашу думку, перш за все не існувало ще обгрунтованої концепції майбутнього внутрішнього устрою. Не були з'ясовані принципи, за якими мали відбуватися зміни, комплекс заasad, що лягли б в основу перерозподілу в бік його оптимального вдосконалення. Все це, по-друге, вимагало значного часу. По-третє, необхідно було залучити не тільки місцеві сили на рівні пропозицій органів влади Рад, представники яких виявлялися часто-густо некомпетентними для вирішення проблеми в масштабі регіону, а й, що головне, — фахівців різних спеціальностей. Результати перетворень мали торкнутися всіх сфер життя великих територій із значною кількістю населення, позначитися на майбутньому напрямі їх розвитку, житті людей, зрештою нащадків у цілому. І, як уже зазначалося, на результативність усіх прийнятих тоді декретів впливала громадянська війна, перемінний успіх протиборствующих сторін, що й було вирішальним при реалізації всіх урядових планів, які так і залишалися на папері в проектах.

Вже 15 липня 1919 р. Раднарком РСФРР, до якого сходилися дані щодо пропозицій змін АТП, буквально був завалений проханнями, рішеннями зборів різних установ, Рад усіх рівнів, кореспонденцією з численними документами, на які треба було зважати, — приймає новий декрет. Згідно з цим новим законодавчим актом, усі питання зміни кордонів адміністративно-територіальних одиниць і, відповідно, їх територій, повинен був вирішувати НКВС республіки, враховуючи подання губернських Рад. Отже, Радам губерній надавалося тільки право виходити з пропозицією до Комісаріату внутрішніх справ. Тепер будь-яка самостійність при розгляді питання внутрішньої територіальної організації від них назавжди відбиралася. Не кажучи вже про ліквідацію декларованого права, яке мали місцеві ради, — самочинно вирішувати питання щодо перерозподілу земель підзвітних територій.

З цього випливає, що в Україні декрети Росії відтепер стали вже законами, а Ради, як органи місцевої влади, втратили права самостійно вирішувати питання, відведені до їх компетенції в першому декреті, оскільки положення другого документа скасовували твердження першого.

І все ж в Україні процес змін в АТП поступово набирив силу, оскільки це стало велінням часу, що вимагав усталених, компетентних органів влади на територіях, де впродовж років панували не закони однієї держави, бодай не досконалі, а право сили, анархія й безладдя, від волюнтаристського рішення окремих осіб залежало життя людей, вироки судів, розв'язання питань економіки, торгівлі, культури.

Оскільки і в досліджувані нами 1919—1920 роки на східних землях України, що обіймалися у складі УСРР під егідою Рад, керованих урядом, про наявність в усіх регіонах міцної, озброєної новими законами місцевої виконавчої влади говорити було б передчасно (або більше — легковажно), то процес змін у АТП йшов знизу, починаючи з найнижчих ланок устрою. Пояснення цьому — в настійних потребах місцевих органів привести до якогось спільного знаменника свою підпорядкованість і налагодити роботу. Часом вирішальна роль у зміні статусу в складових АТП належала активним політичним силам, які створювали в провінційних містах свої "уряди", підвідомчу систему установ і т. д.

У той період зміни поділу найбільше торкнулися таких ланок АТП: створення нових волостей, сільських рад, як і їх скасування (однак останнє порівняно не часто), перенесення центрів волостей, переведення окре-

мих населених пунктів до іншого підпорядкування (повіт, волость). Можна з певністю твердити, що це відбувалося аж до 1922 р. без якогось особливого погодження з губернською владою, не кажучи вже про відповідні республіканські центри. Процес диференціації та централізації, що характеризував тоді напрямки розвитку промисловості, зачепив сотні усталених живих ниток — зв'язків між тепер розрізненими та штучно роз'єднаними адміністративними одиницями. Стихійно виділялися нові утворення, які викликали роздратування в опонентів нової влади, бо іменувалися "самостійними" повітами або навіть "волосними республіками".

Взагалі для цього періоду, починаючи з 1917 р., в Україні виникали і через деякий час зникали такі об'єднання, що були прямим і природним результатом прагнення економічно сильних одиниць АТП відірватися від сусідніх центрів, які колись так невдало були підібрані, згідно з рішенням бюрократично-чиновницького апарату, а тепер всіляко тиснули на них. Особливо виразно це явище позначилося на перекроюванні кордонів губерній півдня України. Однак найважливіші, кардинальні перетворення, що стосувалися великих територій (створення та ліквідація губерній, частини повітів), проходили законодавчо і під контролем ВУЦВК, Раднаркомів України і Народного комісаріату внутрішніх справ республіки.

Розпочалися суттєві зміни АТП в Україні ще в січні 1919 р., коли Тимчасовий робітничо-селянський уряд республіки своїм особливим розпорядженням від 16 січня "Про включення Білгородського повіту до складу Харківської губернії" постановив: "З огляду на природне тяжіння Білгородського повіту до Харківської губернії..., за клопотанням Білгородського ревкому включити Білгородський повіт у склад Харківської губернії"¹⁷. Незабаром, 15 лютого 1919 р., Раднарком УСРР, погодивши питання з ВЦВК та РНК РСФРР, видав декрет про утворення Донецької губернії. Нова, як вказано, тимчасова адміністративна одиниця створювалася з двох повітів Катеринославської губернії — Бахмутського та Словоносербського (в ряді документів його поіменовано Луганським). В останньому центром з 1880 р. було м. Луганськ, хоча назва повіту залишалася стара — Словоносербський. Луганськ і став губернським містом. Утворення губернії пояснювалося особливим значенням Донбасу, його кам'яновугільної промисловості, що повинна була відігравати виключну роль у республіці як паливна база в роки громадянської війни для успішного її закінчення¹⁸.

Ця територія, що визначалася за АТП як губернія, мала свою історію формування як цілісний регіон. У 1917 р. тут було утворено Донецько-Криворізьку республіку з власною Радою Народних Комісарів і своїм законодавством. Штучність виникнення республіканського об'єднання на терені УСРР очевидна. За логікою подій факт утворення губернії можна політично розцінювати як спробу відцентрових, сепаратистських сил розбити цілісність, єдність українських земель, прагнення до подрібнення території, розселення українського етносу. Поясненням акту створення республіки може бути саме суттєва, природна, з огляду на економічне тяжіння, тенденція до возз'єднання окремих частин одного "промислового тіла". Наступ німецьких військ став початком кінця існування цієї республіки.

¹⁷ Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" // *Голос України*. — 1997. — 14 червня. — С 1—2.

¹⁸ Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. — 1918. — № 9. — 15 березня; Народна Воля. — 1917. — 10 грудня.

¹⁹ Назва держави у березні 1918 р. "Українська Народна Республіка", "Українська робітничо-селянська республіка", пізніше — у квітні 1918 р. "Українська Республіка"

або "Українська Соціалістична Радянська Республіка" // Хронологічне зібрання законів, указів Президії ВР, постанов і розпоряджень уряду УСРР. — Т. 1. — 1917—1941. — К., 1963. - С. 16.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 680. — Арк. 70.

⁵ Цифри наведено за виданням: Календар на рік звичайний / Благотворительное общество издания общепольных и дешевых книг. — Петроград, 1917. — № 75. — С. 78—79. У виданні враховано тільки сільське населення. На 1920 р., за переписом, загальна кількість населених пунктів — 230 733 тис.

⁶ Население Украины по данным переписи 1920 г. // Статистика Украины. — Серия. 1. - Демография. - Т. 1. - Вып. II. - Х.: ЦСУ УССР, 1923. - С. 3-12.

⁷ С и л ь к е в и ч С.И. Административно-политическое строение Союза ССР. — Л., 1926. - С. XII, 2.

⁸ Харьковский календарь на 1917 год. — Харьков. — Харьков, губстат. 1917. — С. 6-7, 20, 22, 25.

⁹ Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. — СПб., 1917. — № 209. — С. 1325.

¹⁰ Административное районирование РСФСР. — М.: ВЦИК, 1922. — С. 11.

¹¹ Там же. — С. 11.

¹² Административно-территориальное деление Союза ССР. — М.: НКВД РСФСР, 1929. - С. 6.

¹³ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства Украины (далі - СУ УССР). - 1918.-№ 31. - Ст. 318.

¹⁴ Там же.

¹⁵ СУ УССР. - 1920. - № 24. - Ст. 515. - С. 721.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — С. 47. — Арк. 76—78.

¹⁷ СУ УССР. - 1919. - № 2. - Ст. 27. - С. 28.

¹⁸ Там само. - 1919. - № 6. - Ст. 73. - С. 78.

(Далі буде)

Я. О. ІЩЕНКО (Київ)

НЕРЕАЛІЗОВАНІ ГЕРАЛЬДИЧНІ ПРОЕКТИ 1960-х рр.

Історія світової та вітчизняної геральдики знає чимало прикладів того, коли багато геральдичних планів і проектів залишилися нереалізованими. Безліч об'єктивних і суб'єктивних причин стали тому на заваді. Серед них слід насамперед назвати зміни державного ладу, які кардинально впливали на всі компоненти зовнішньої атрибутики. Адже докорінні зміни суспільного устрою, ідеології, політики, економіки так чи інакше змушували зовнішню атрибутику держави, що потрапила у вир історичного потоку, видозмінити всю свою знакову систему, яка відбивала зрушення у світогляді, способі життя, психології людей відповідно до нової формації. І справа не тільки в тому, що геральдика попередньої епохи була "поганою" чи недосконалою з огляду на порушення геральдичних приписів, усталених роками правил. Йшлося про неприйняття взагалі знакових систем минулого, які оголошувалися носіями чужої ідеології, навіть злочинної політики устрою, що пішов з історичної арени. Але на долі численних геральдичних проектів, що час від часу з'являлися, відбивалася й загальна тенденція до консерватизму, острах запровадження нової знакової системи або ж небажання створення, так би мовити, "усучаснених", адаптованих до нового суспільства геральдичних правил, у межах яких знакова система могла б існувати.

Історія нереалізованих геральдичних проектів завжди привертала увагу дослідників своїми несподіваними колізіями. Аби розібратися в тонко-

щах державної політики 60-х рр. XX ст. стосовно геральдики, потрібний короткий історичний експурс.

Детальне вивчення геральдичної спадщини України за радянської доби зовсім несподівано для багатьох істориків-геральдистів виявило три сенсаційні архівні знахідки, дві з яких оприлюднено. Донедавна ці сторінки історії залишалися взагалі невідомими. Саме вони вносять суттєві корективи до усталеної думки про те, що за період, який знаменував собою "переможну ходу соціалістичного устрою", геральдику міст на державному рівні ніхто ніколи не цікавився.

Герби періоду Російської імперії, які нова влада скасувала ще в 1918 р., відродилися на державному рівні — загальновідомо, що держава мусить мати як герб, прапор, гімн, так і інші атрибути та символи. Ідейний зміст державного герба УРСР, набір елементів (плуг, серп і молот, п'ятипроменева зірка) у різних варіаціях у кожній новій редакції Конституції України залишався майже незмінним¹. За обставин панування державної символіки на всіх рівнях (наочна агітація, печатки всіх типів, бланки установ тощо) територіальна символіка виявилася зовсім зайвою. Держава не потребувала вирізнення своїх територіальних складових — областей, районів, міст і сіл через самотність, відповідно національну символіку. Пізніше до єдиного знаменника підлаштували обласний знак, який з'явився далеко не скрізь. А там, де раніше використовували завше міські знаки (на печатках органів місцевого самоврядування, громадських організацій, місцевих культурних та освітніх установ) запанував державний герб і прапор.

У 1995 р. історик-геральдист Ю. К. Савчук, опрацьовуючи тему з геральдики міст Поділля, несподівано віднайшов в архіві цікавий документ, озаглавлений "Нарис історії міської геральдики на Україні"². Дана архівна знахідка, про яку дослідник заявив на геральдичній конференції 1995 р., стала своєрідним збудником для подальших розшуків, а також змусила вчених замислитися над питанням, чому саме в Україні після завершення Великої Вітчизняної війни виник інтерес до міських знаків.

Конкретної відповіді на питання щодо державного регулювання в країні процесу герботворення знайдені документи не дали.

Характеризуючи повоєнний період розвитку міської геральдики, Ю. К. Савчук у книзі "Міська геральдика Поділля"³ докладно оповів про те, як виявив у Центральному державному архіві вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВО України) "Коротку програму експериментальної проектної роботи "Історичні герби міст України"⁴, розроблену в 1946 р. в науково-дослідному відділі Київського державного інституту проектування міст (Діпромiст). Процитуємо з названого документа окремі місця, які, на нашу думку, пояснюють задум виконавців "програми". Так, у ньому зазначалося: "З метою розробки архітектурно-художніх емблем (гербів) міст Радянської України, що відображали б як сучасну дійсність, так і історичне минуле (підкреслення наше. — Я. /.), накреслено проведення першого етапу вищезначеної теми". За ретельно розробленою програмою передбачалося:

1. Збирання, систематизація та вивчення різноманітних матеріалів, що характеризують історичні герби міст України, а також консультації істориків і мистецтвознавців.

2. Художня репродукція гербів.

3. Пояснювальний текст до гербів — 1,5 умовного друкарського аркуша "Основи гербознавства міст України"⁵.

Документи архіву засвідчують, що співробітники Діпромiста поставилися до завдання досить відповідально. Одночасно заступник начальника

Управління з питань архітектури при Раді Міністрів УРСР М. Малоземов, тобто високий державний посадовець, надіслав головним архітекторам міст і начальникам обласних відділів архітектури запити, в яких йшлося про необхідність якнайшвидше виявити матеріали щодо наявності історичних гербів в українських містах. Відповіді, які надійшли з регіонів, в основному містили посилання на "Повне зібрання законів Російської імперії", публікації в періодиці, які стосувалися окремих гербів, свідчення старожилих та краєзнавців⁶.

Одночасно серед матеріалів архіву зберігається також змістовна й докладна службова записка щодо принципів, якими потрібно було керуватися при створенні радянських гербів українських міст. У ній визначається, що право на герб матимуть столиця республіки, міста-герої, обласні центри та міста обласного підпорядкування. В гербах рекомендувалося відображати видатні події з давньої та недавньої історії міст (періоди громадянської та Великої Вітчизняної воєн), народногосподарське значення населених пунктів. Правила складання гербів відбивали й адміністративну ієрархію, яку потрібно враховувати при створенні ескізу знака. Так, до герба Києва — столиці республіки — передбачалося включити Державний герб УРСР, що, зрозуміло, сприймалося знавцями геральдики як недоречність. Щити гербів столиці та обласних центрів мали бути обрамлені вінками з лаврових і дубових гілок. Така традиція вже існувала в минулому нашої геральдики. У гербі міста-героя Одеси пропонувалося відтворити орденський знак. Вочевидь, йшлося про медаль "Золота Зірка", якою нагороджували місто-героя, а вінок навколо щита пропонували оповити орденською стрічкою.

Те, що робота в напрямку відродження міської геральдичної традиції в Україні мала продовження, свідчить виявлений іншим істориком-геральдистом А. Б. Гречилом документ під назвою "Завдання на складання ескізів міст Української РСР"⁷. Незасвідчені аркуші документа зберігаються в архіві відомого українського графіка Антона Середи. Судячи з нотаток на звороті, цей документ можна датувати 1947 р.⁸ Це "Завдання...", швидше за все, машинописна копія документа для внутрішнього користування, а підписав його саме М. Малоземов.

З тексту документа випливає, що це — розгорнутий виклад програми для *централізованої розробки міських гербів*. Швидше за все, йшлося про створення гербів не тільки для всіх міст — адміністративних центрів областей, але й міст обласного підпорядкування, яких в Україні було 82.

Варто відмітити таку цікаву деталь: для гербів пропонували запровадити єдину форму щита. "Завдання" передбачали й можливі варіанти при створенні ескізів гербів. Тому поряд з ескізом на щиті узгодженої форми (французької) авторам ескізів дозволяли проявити "політ фантазії" і додати ще один герб з довільною формою щита на власний розсуд. Проте до кожного гербового зображення обов'язково необхідно було додати пояснення (очевидно, йшлося про блазонування герба), а також докладно витлумачити всі символи, тобто фігури на щиті.

Коментуючи ці документи, геральдисти ставлять перед собою ряд запитань. Серед них, зокрема, і такі: чому раптом згадали про геральдику і водночас з'явилися унікальні на той час документи? Чому в Україні, яка мала клеймо націоналізму, а коли йшлося про щось виключно національне, це неодмінно викликало підозру в сепаратизмі, раптом — на рівні Ради Міністрів, а конкретно — Управління з питань архітектури, почали опікуватися міською геральдикою? Висловлювали припущення, що зацікавленість міськими емблемами — результат впливу геральдичних традицій Га-

личини та Буковини, приєднаних до українських земель після війни, а також ознайомлення з традиціями гербівництва та вражень від величних гербів міст на архітектурних спорудах у країнах Східної та Центральної Європи, де побували воїни Червоної Армії, серед яких було чимало істориків. Ю. Савчук передбачливо зазначив, що, можливо, "подальші розшуки допоможуть знайти відповіді на ці питання, ... ми дізнаємось про те, чому та за яких обставин активно розпочату роботу було припинено"⁹. На нашу думку, все це робилося під час підготовки важливих історичних документів, зокрема Указу "Про Державний прапор Української РСР" (прийнятий 21 листопада 1949 р. Президією Верховної Ради УРСР). Нова державна українська радянська атрибутика — червоно-лазовий прапор мав отримати широке поле використання. А герби міст повинні були поєднувати й у свій спосіб передавати кольори державного прапора. Так, врешті, як виявилось пізніше, і відбулося. Більша частина створених у 60-х рр. міських гербів мала забарвлення поля саме у таких кольорах.

Розповідаючи про розвій міської геральдики в часи "хрущовської відлиги", що, поступово відступаючи, переходила у "брежнєвський застій", геральдисти у своїх працях посилаються виключно на матеріали, що свідчать про ініціативу громадськості, широкий суспільний рух, участь науковців у процесі міського герботворення, тобто все, що загалом сприяло активізації відродження геральдичних традицій українських міст.

Звертаючись до питання створення гербів у 60-х—70-х рр. XX ст., А. Б. Гречило зазначає у своїй книзі "Українська міська геральдика", що "відлига" "сприяла як загальному, так і науковому зацікавленню геральдиком" ¹⁰. Вже 1959 року було проведено Всеукраїнську нараду з геральдики та сфрагістики. В ній взяли участь науковці різних архівних установ, працівники Міністерства культури, Міністерства вищої освіти та Академії наук України ¹¹. Відомо, що після наради, за її рекомендаціями, в архівах Києва та Львова започаткували роботу спеціальні семінари, на яких обговорювали й проблеми геральдики, в Інституті історії АН УРСР — видання періодичного збірника наукових праць "Історичні джерела та їх використання", проводилися республіканські наукові конференції з архівознавства та спеціальних галузей історичних знань ¹².

Слід зазначити, що в процесі накопичення й дослідження геральдичного матеріалу постало питання про його каталогізацію. Одночасно вчені замислилися над вирішенням конкретних питань геральдики, а також над понятійним апаратом науки. Відтак теоретичні положення, приписи класичної геральдики піддаються критиці. Це можна вважати закономірним явищем. Адже кожне нове покоління істориків намагається критично осмислити науковий доробок попередників у своїй галузі знань. Так, зокрема, далеко не всі дійшли тоді згоди відносно трактування самої геральдики як наукової дисципліни. Відомий своїми неординарними думками професор Київського університету А. Введенський вважав: "Якщо *геральдика* в її усталеному змісті *радянському історичному безвартісна і не потрібна*, то замість неї має бути створена нова допоміжна дисципліна — *емблематика*" ¹³. Шукаючи пояснення такій постановці питання, можна дійти висновку, що "такий підхід знайшов своє відображення насамперед у практичному міському герботворенні" ¹⁴. Викладач столичного університету, який готував кадри фахівців зі спецдисциплін, прищеплював свої "новаційні" ідеї майбутнім молодим вченим і практичним працівникам, архівістам і музейникам, краєзнавцям. Саме вони згодом, "озброєні" у такий спосіб, втілювали засвоєні знання на практиці, коментуючи ескізи гербів, роблячи експертні оцінки представлених ескізів знаків міст, і "підправля-

ли" історичні герби. Отже, йшлося про загальну тенденцію оцінки науки на новий лад — "безвартісна" геральдика (з її численними унікальними скарбами, оригінальним вітчизняним доробком, іконографічною стабільністю) мала слугувати просто постачальницею емблем, щось на зразок товарних знаків. До цього, власне, були зведені завдання для практиків-геральдистів, диктовані окремими вченими. Додамо — на догоду керівним органам, які дбали про зоровий ряд агітації.

Андрій Гречило зробив досить суворий висновок: започаткований у післявоєнні роки процес герботворення, "не маючи напрацьованих методологічних основ, почав розвиватися стихійно й без належної наукової бази"¹⁵. Що стосується стихійності процесу, як і відсутності наукової бази, то ми піддаємо сумніву істинність цього положення. Спробуємо це довести.

Дореволюційна вітчизняна історіографія налічувала чимало значних здобутків на ниві геральдики. А. Гречило в історіографічному огляді до своєї книги вірно зазначав, що "напередодні Другої світової війни була нагромаджена досить значна джерельна база для вивчення міської герботворчості"¹⁶, а "в післявоєнний період з'являються перші спроби дослідити становлення української міської геральдики як цілісного явища"¹⁷. Автор зауважує, заперечуючи свій власний висновок, що у 50-х рр. з'явилися статті "з геральдичної та сфрагістичної тематики, в яких порушуються теоретичні проблеми, визначаються предметні завдання наукових дисциплін, проводиться історіографічний аналіз опублікованих праць"¹⁸.

Зміни у політичному житті Радянської держави, що сталися наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XX ст., справили значний вплив на розвиток усіх галузей історичної науки, зокрема геральдики в Україні. Та, як видно з публікацій у газетах "Известия"¹⁹ та "Советская культура"²⁰, питання про відродження геральдики та запровадження нової емблематики міст набуло відчутного ідеологічного забарвлення, як і всі інші суспільно-політичні явища за тих часів.

Згадуючи про значення в ті роки "громадської думки" (або про те, що за нею стояло) взагалі і зокрема для розвитку геральдики, не можемо обійтися без посилань на статтю в журналі "Україна", в якій редакція запропонувала своїм читачам надсилати власні пропозиції та малюнки щодо міських гербів, ставила перед ними суто ідеологічні завдання: відтворити "величезні й прекрасні зміни, що сталися на нашій землі за роки Радянської влади"²¹. Проекти міських гербів, їх описи, що були опубліковані в часописі, якнайкраще характеризували тенденції, які стимулювали розвиток радянської емблематики та геральдики.

Практична геральдика теж не стояла на місці. Тим більше, що наближалася визначна дата — ювілей держави.

Одним з перших у 1966 р. було затверджено герб міста Нікополь. Дивно, але його промовиста козацька символіка верхньої частини щита — шабля, гетьманська булава і символічний вогонь, що "відображає славні сторінки центру Запорізької Січі", — уникла звинувачення в націоналізмі. Можливо, так сталося тому, що нижня частина щита була перенасичена типовими радянськими промисловими символами: силует Швденнотрубного заводу з його продукцією — п'ятьма трубами, зображеними у перспективі, а нижче — кармінова смуга, що мала означати родовища марганцю, розташовані поблизу міста²².

1967 рік став рясним на нові міські герби. їх затвердили як головні емблеми міст у Дніпродзержинську, Запоріжжі, Одесі, Єнакієвому, Ізмаїлі, Херсоні, Феодосії, Львові, Кам'янці-Подільському, Дрогобичі. Отже, до 1968 р. в Україні налічувалося майже 20 гербів — головних емблем най-

більших міст. Пояснити це явище просто активністю громадськості було б легковажно. За цим у тоталітарній державі мала стояти влада. Так воно, як побачимо далі, й було.

Надзвичайно інформативними для з'ясування питання щодо державної політики в галузі міської геральдики виявилися документи з особистого архіву Героя України, академіка Петра Тимофійовича Тронька, люб'язно надані мені, його аспірантці, для аналізу та публікації²³.

Перебуваючи в 60-х рр. на високій державній посаді заступника Голови Ради Міністрів УРСР, П. Т. Тронько, відомий історик, пізніше — академік НАН України, тоді опікувався, крім іншого, питаннями розвитку гуманітарних наук. У досить складний для Української республіки час, коли налагоджена ідеологічна машина почала давати відчутні збої, це вельми позначилося на застарілій наочній агітації, символіка якої вже вимагала оновлення. Обмежена знакова система революційних часів уже не могла задовольнити потреб суспільства, яке вимагало змін у відтворенні складних ідеологічних постулатів через невелику кількість символів, що за попередні роки набули ролі визначальних. Пошуки нового у мистецтві плаката, живопису й графіки заходили в глухий кут, коли йшлося про передачу через засоби мистецтва особливостей національних регіонів²⁴. Смужки з національним орнаментом на в'їзних стелах міст, які передавали кольори, властиві вишивці та ткацтву відповідних етнічно-етнографічних зон, — то майже все, що вирізняло їх поміж інших населених пунктів. Червоні та золоті зірки всіх можливих модифікацій, плуги, молоти, димарі, залізничні колії, шахтні копри та інші індустриальні символи на тлі сонця, що сходить, або зійшло, усіяне променями, безліч варіантів зображень колосків пшениці, вінків з них, снопи, численні червоні стрічки, або червоно-блакитні (в кольорах прапора УРСР) — от майже весь арсенал у зображувальному ряді епохи "перемагаючого комунізму". Інколи вводили до символіки зображення історичних пам'яток архітектури, малюнки залишків фортець, пам'ятники, зокрема зведені у пам'ять загиблих на війні, Вогонь вічної Слави, пам'ятник комсомольцям-молодогвардійцям тощо.

Саме на плечі Петра Тимофійовича Тронька й було покладено, як це видно з наведених нижче документів, обов'язок наповнити новою виразною символікою наочну агітацію. Те, що вчені й журналісти підняли питання про відродження гербової традиції для міст України, мабуть, і стало тим головним фактором у започаткуванні спроби вирішити питання на державному рівні, адже партія і влада самі дійшли висновку щодо необхідності наповнення зображувального ряду пропаганди й агітації. А підтримка тих саме мас уже була розтиражована пресою. Тут доречно нагадати, що саме на 1967 р. припадає ініціатива іншого партійного органу республіки — ЦК КПУ щодо створення для України цілої системи власних державних нагород. Звірівшись з Конституцією СРСР і УРСР, проаналізувавши всі обставини, Голова Верховної Ради України Д. С. Коротченко на початку червня виніс на розгляд ЦК пропозицію про заснування двох орденів — Державного прапора УРСР і Трудової слави. Годі й говорити, що проекти власних нагород залишилися на папері, бо цього не могла дозволити Москва²⁵.

Із змісту наданих для публікації документів видно, що попередньо питання про герби міст обговорювалося в ЦК КП України з першим секретарем ЦК П. Ю. Шелестом, який, найімовірніше, і "дав добро" на втілення цього плану в життя належним чином. На жаль, у Центральних архівах ЦДАВО України (ф. 1. — оп. 18. — спр. 258, де зберігаються окремі документи про нездійснені проекти нагородних відзнак України до 50-річчя

УРСР, відхилені Москвою) та у відповідних фондах ЦДАВО України — ф. 229, 63, 62 — серед вихідних документів не виявлено оригіналів або копій цитованих нижче проектів. Справа в тому, що за традицією тих років, чимало важливих питань обговорювалися на особистих зустрічах урядовців з високим партійним начальством. У такий спосіб — "на стіл" — передавалися і державні документи. Цим можна пояснити факт відсутності завбачливо збережених П. Т. Троньком документів, яким так і "не дали ходу".

Оскільки представлені документи є унікальним зразком того, як навіть усіма підтримувана справа, вирішення якої було на часі, може загинути в лабіринтах коридорів влади, наводимо їх повністю. До того ж вони існують в єдиному примірнику, і їх публікація має метою збагатити джерельну базу досліджень у галузі історії вітчизняної геральдики.

Перший з документів — лист, підготовлений П. Т. Троньком на ім'я партійного керівника республіки. Він засвідчує, що керівна і спрямовуюча сила суспільства — партія перед тим, як питання вирішуватиме влада, мала перевірити його щодо, так би мовити, ідеологічної доцільності²⁶.

Тексти документів передаються так, як вони відображені в оригіналі. Русизми не виправляються.

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП УКРАЇНИ
товаришу ШЕЛЕСТУ П. Ю.

"За Вашим дорученням нами було вивчено питання про створення офіційних емблем — відмінних знаків міст і областей Української РСР.

За останні роки на сторінках центральних і республіканських газет і журналів все частіше почали друкуватися кореспонденції з пропозиціями про необхідність створення для кожного міста і області свого відмінного геральдичного знака — герба.

Крім листів і пропозицій, що надійшли від людей різного віку і професій, одержано чимало малюнків, зарисовок, ескізів гербів міст України, частина з яких уже вміщена в республіканській пресі.

З аналогічними пропозиціями виступили газети "Известия", "Литературная газета", "Советская культура", "Ленинградская правда", журнали "Знание и Сила", "Сельская молодежь" та деякі інші газети і журнали.

На нашу думку, питання про створення для міст і областей Української РСР своїх відмінних геральдичних знаків заслуговує на увагу.

Кожна країна світу, майже всі міста мають свої постійні відмінні геральдичні знаки — герби.

Герб кожної держави є уособленням її честі, символом її незалежності і гордості.

В Росії за царською грамотою від 21 квітня 1785 року герб був обов'язковим для всіх губерній, губернських, повітових і заштатних міст і кріпостей Російської імперії. Всі вісім губерній, губернські повітові і заштатні міста України також мали свої офіційні емблеми — герби.

В. І. Ленін надавав великого значення створенню радянських державних знаків. У підписаному ним 12 квітня 1918 року Декреті говорилося про необхідність замінити царські емблеми новими, "які відображають ідеї і почуття революційної трудової Росії".

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції було засновано новий, революційний герб — герб Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки.

Слідом за ним разом з утворенням союзних республік були засновані Державний герб Української Радянської Соціалістичної Республіки, державні герби інших союзних республік, а в 1923 році — Державний герб СРСР.

В державному гербі Української РСР, як і в державних гербах інших союзних республік, поряд з відображенням спільної емблеми (серпа і молота, п'ятикутної зірки і спільного девізу "Пролетарі всіх країн, єднайтесь!") відображені й особливості кожної республіки, їх географічне положення, природні багатства, основне заняття населення, характер виробів і знарядь праці, особливості мови і побуту. Наш народ пишається величчю і могутністю своєї соціалістичної Батьківщини, своєю вільною і суверенною республікою — складовою і невід'ємною частиною Радянського Союзу.

Тепер на Україні налічується 25 областей і 365 міст. Кожне місто, область мають свої особливості, свої відмінні риси, свою історію — яскраве минуле і героїчне сучасне. Кожна людина пишається також і своєю областю, своїм рідним містом, їх досягнення-

ми у господарському і культурному будівництві, їх природою, архітектурними, історичними і культурними пам'ятниками, революційними подіями, трудовими і ратними подвигами. Знамена деяких міст і областей УРСР прикрашають високі урядові нагороди — ордени Радянського Союзу, якими відзначені міста і області за успіхи трудящих в комуністичному будівництві. На знаменах міст-героїв Києва, Одеси, Севастополя яскраво сяють Золоті Зірки — знак найвищої доблесті і героїзму, проявлені радянськими людьми у Великій Вітчизняній війні. Але своїх постійних відмінних знаків, офіційних емблем міста і області республіки не мають.

За останній час деякі міста РРФСР та інших союзних республік, наприклад Горький, Смоленськ, Кострома, Пенза, Златоуст, Ленінакан, Луга, встановили свої емблеми-герби. Проводяться конкурси і обговорення проектів міст-героїв Москви, Ленінграда, Архангельська та інших міст.

Ми вважаємо, що слід підтримати ініціативу громадськості і дозволити містам і областям республік створити свої постійні відмінні знаки — сучасні герби, в яких у нових геральдичних символах було б відображено велич і могутність нашої Соціалістичної держави, особливості і характер виробництва і побуту населення міста, області, його героїчні трудові і ратні подвиги, визначні пам'ятники історії і культури, яскраві сторінки революційних подій.

Герб міста, області відіграватиме важливу організуючу і виховну роль у комуністичному вихованні населення. Важливе значення матиме Герб міста, області при проведенні соціалістичного змагання в боротьбі за честь міста, області, за якість промислової продукції, за честь заводської марки.

Герб міста, області потрібний і при проведенні таких масових заходів, як фестивалі, спартакіади, промислові, сільськогосподарські і художні виставки".

Даний документ не має супроводу і підпису. З нього виходить, що попередньо перший секретар ЦК КПУ давав доручення (напевне, помічникові) вивчити питання про створення відмінних знаків міст і областей Української РСР. Тобто питання щодо створення нових геральдичних знаків вивчалось на найвищому рівні, і дослідження в цій галузі були ініційовані зверху, хоча й зазначалося, що це "ініціатива громадськості". Прикладом для того стало те, що так уже зробив "старший брат", про що свідчили вищезгадувані публікації в "Известиях", "Литературной газете", "Советской культуре", "Ленинградской правде" та інших газетах.

Геральдисти знають, що в Україні перші міські знаки з'явилися у XIV ст. і поступово набули значення гербів. Їх виникнення тісно пов'язане з еволюцією українських феодальних міст і формуванням у них громад, наділених самоврядними правами і вигодами або окремими їх функціями²⁷. Відомо, що на кінець XIII ст. місто Перемишль перше з українських міст отримало грамоту на Магдебургію²⁸.

Зазначена в цитованому документі дата — 1785 р. — це час прийняття "Грамоти на права і вигоди ...", згідно з якою містам надавалося самоврядування. Та насправді автономія українських міст поступово значно обмежувалася²⁹. Невідомі нам автори наведеного документа чомусь вважали, що гербівництво на теренах Російської імперії (до складу якої входила частина українських земель) було започатковане царською грамотою у 1785 р., хоча міські знаки в Україні існували вже понад три століття.

Попередні етапи герботворчості на українських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії та Польського королівства, потім Речі Посполитої, не згадуються взагалі. Таке ігнорування історичної спадщини можна пояснити, у першу чергу, тодішньою політичною ситуацією. Не в правилах того часу було нагадування про історичну долю багатостраждальної України, землі якої "шматували" могутні сусіди.

Викликає здивування і те, що в документі нічого не сказано про гербові відзнаки княжої доби, добре відомі науковцям по печатках-сфрагістах. Саме з княжих часів бере свій початок відомий галицький лев, що прикрашає не одне століття герб Львова³⁰. Цілком очевидно, що в період, який

прийнято було в науці певний час іменувати "догеральдичним", широко використовувалися символи, котрі вказували на належність військових формувань до міст (вони здавна мали свої знаки вирізнення) або конкретному володарю (особі чи групі власників — роду). Це й було передумовою започаткування самотутніх геральдичних традицій³¹. Отже, в основі пізнішої міської герботворчості лежали самотутні культурно-національні та правничі традиції, що склалися протягом століть. Однак стабільні знаки міст ми пов'язуємо з виникненням самоврядних міських громад, конкретним часом появи документа на отримання герба — привілею.

Натомість автори наведеного документа акцентують увагу на необхідності створення "нових сучасних гербів" з "новими геральдичними символами". Хоча у той час іменуватися "новими геральдичними символами" мали право хіба що п'ятикутна зірка — емблема революції та радянських військових, і традиційний для тієї доби символ єдності робітничого класу і селянства — перехрещені серп і молот. Ніяких інших усталених емблем Радянська влада не створила, використовуючи вже існуючі й доступні розумінню широких верств символи.

Наступний документ з добірки — то проект постанови ЦК КПУ, який, як тоді повелося, готували ті, хто ініціював розгляд питання на Політбюро чи на Пленумі ЦК.

Київ, 1967 р.

ПРО ГЕРБИ МІСТ, ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Постанова Центрального Комітету КП України

Центральний Комітет КП України ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Підтримати бажання трудящих республіки про встановлення для міст, областей Української РСР постійних відмінних знаків, нових офіційних емблем — Радянських гербів, в яких у нових символічних зображеннях були б відбиті велич і могутність нашої соціалістичної держави, особливості економіки міст, областей, характер виробництва і побуту населення, його героїчні трудові і ратні подвиги, визначні пам'ятники історії і культури, яскраві сторінки революційних подій.

2. Дозволити встановити нові Радянські герби, як постійні відмінні знаки — офіційні емблеми таких міст, областей Української РСР:

- м. Києва і Київської області;
- м. Харкова і Харківської області;
- м. Донецька і Донецької області;
- м. Одеси і Одеської області;
- м. Дніпропетровська і Дніпропетровської області;
- м. Запоріжжя і Запорізької області;
- м. Львова і Львівської області;
- м. Полтави і Полтавської області;
- м. Севастополя.

3. Затвердити проект Положення про герби міст, областей Української РСР.

4. Спілці художників України, Спілці архітекторів України і Міністерству культури УРСР надавати необхідну практичну допомогу в створенні гербів міст, областей Української РСР.

5. Комітету по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів Української РСР, республіканським і місцевим газетам і журналам забезпечити широке обговорення проектів гербів у пресі, по радіо і телебаченню.

6. Для попереднього розгляду проектів гербів міст, областей і складання кваліфікованих рекомендацій та пропозицій по проектах гербів створити комісію в складі:

тов. Скаба А. Д., тов. Тронько П. Т., тов. Зайчук В. Г.,
тов. Касіян В. І., тов. Головка Г. В., тов. Зленко А. Н.

У документі настільки чітко вказано на позицію влади — створити герби тільки для 9 міст і 8 областей, що мимоволі виникає запитання: чому інші області обійдено увагою? Відповіді на це запитання досі не знайдено. У розмові з автором даної статті академік П. Т. Тронько згадав, що саме більш-менш переконливі та обгрунтовані довідки тоді були отримані Радою Міністрів саме з цих областей. Тому їх і було перелічено.

У документі названо прізвища високих посадових осіб, які ввійшли до складу спеціальної Комісії, яка мала обов'язком опікуватися відтоді геральдичною справою: А. Д. Скаба — на той час секретар ЦК КПУ з питань ідеології, П. Т. Тронько — заступник Голови Ради Міністрів України, В. Г. Зайчук — міністр юстиції; В. І. Касіян — народний художник СРСР, голова Співки художників УРСР, Г. В. Головка — голова Співки архітекторів УРСР, А. М. Зленко — секретар Президії Верховної Ради УРСР. На Комісію покладался обов'язок попередньо розглядати проекти гербів міст та областей. Влада мала взяти під контроль процес герботворення. І це — очевидно. Жодного фахівця з геральдики до складу комісії не ввели.

Стиль даного документа засвідчує, що його ретельно готували і не раз обговорювали на представницьких нарадах.

Наступний у добірці документів — текст **Проекту Указу Президії Верховної Ради УРСР, яким мало бути затверджене відповідне Положення про герби міст та областей**. Його датовано теж 1967 р.

Проект УКАЗ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Про затвердження Положення про герби міст, областей Української РСР

Президія Верховної Ради Української РСР ПОСТАНОВЛЯЄ:
Затвердити Положення про герби міст, областей Української РСР.

Голова Президії Верховної Ради
Української РСР Секретар
Президії Верховної Ради
Української РСР

м. К и ї в

" _____ " _____ 1967 р.

Текст наступного документа не потребує особливого коментаря, оскільки в ньому достатньо продумано й обгрунтовано викладено позицію виконавчої влади УРСР щодо порушеного питання.

ПОЛОЖЕННЯ про герби міст, областей Української РСР

1. Герб міста, області є символічним зображенням, що служить постійним відмінним знаком — офіційною емблемою міста, області.
2. Герб міста, області складається з емблемних знаків, в зображенні яких відбивається велич і могутність нашої соціалістичної держави, визначні історичні, куль-

турні і революційні події, особливості і характер виробництва і побуту трудящих міста, області, їх героїчні трудові і ратні подвиги у спільній боротьбі братніх народів за честь, свободу, незалежність своєї Батьківщини, за побудову комуністичного суспільства.

3. Герб, присвоєний місту, що є обласним центром, служить разом з тим і постійним відмінним знаком — офіційною емблемою області.

4. Герб міста, області може бути зображений:

рельєфним — з металу, пластмаси, гіпсу, кераміки, дерева;

кольоровим — із застосуванням фініфті, фарби, інкрустації;

в графічному виконанні — з дотриманням у всіх зазначених випадках певних геральдичних правил.

5. Розмір герба міста, області довільний, але з обов'язковим дотриманням певного співвідношення між емблемними знаками герба, зазначеними в опису герба.

6. Герб міста, області затверджується Президією Верховної Ради Української РСР на подання міської, обласної Ради депутатів трудящих після схвалення його на сесії відповідної Ради депутатів трудящих.

7. Зразок Герба в графічному виконанні і опис Герба міста, області після схвалення його сесією міської, обласної Ради депутатів трудящих і затвердження Президією Верховної Ради Української РСР зберігається — один примірник у Президії Верховної Ради Української РСР і другий — у виконкомі міської, обласної Ради депутатів трудящих.

8. Герб, як постійний відмінний знак — офіційна емблема міста, області застосовується:

на прапорах і знаменах міста, області після зображення на них офіційних емблем СРСР чи УРСР;

на прапорах, знаменах і вивісках підприємств і управлінь місцевої промисловості, міського і обласного транспорту, місцевих торговельних організацій, підприємств комунального і побутового обслуговування, навчальних, наукових і культурно-освітніх закладів, туристських, фізкультурних, спортивних організацій і добровільних товариств;

на оформленні в'їздів на територію міста, області;

на архітектурних спорудах;

на будинках і приміщеннях підприємств і установ місцевої промисловості, комунального господарства, транспорту і торговельних приміщеннях;

на будинках і приміщеннях загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних і вищих учбових закладів, науково-дослідних установ, клубів, театрів, кіно, цирку та інших культурно-освітніх і наукових закладів;

як емблема — на міському, обласному автомобільному, залізничному і водному транспорті;

на промислових виробках як фабрично-заводська марка;

на вимпелах, дипломах, грамотах, похвальних листах місцевих установ, підприємств і організацій;

на нагрудних значках, жетонах, сувенірах та інших пам'ятних подарунках, як сувенір міста, області і як нагородний знак для нагородження передовиків промисловості, сільського господарства, транспорту, працівників культурно-освітніх закладів та інших товариств і організацій;

як емблема на форменому одязі учнів загальноосвітніх шкіл, на форменому одязі спортсменів, фізкультурників, працівників готелів, театрів, клубів, кіно, добровільних товариств і організацій, а також працівників міського, обласного транспорту, транспортних контор і управлінь;

на книжкових виданнях довідкового характеру, путівниках, каталогах, театральних програмах;

на штампах і печатках підприємств і управлінь місцевої промисловості, транспорту, комунальних і побутових підприємств і установ, а також навчальних, наукових і культурно-освітніх установ і закладів, добровільних товариств і організацій, крім установ і організацій, які мають право користуватись печатками і штампами з Державним гербом СРСР або Державним гербом Української РСР.

9. Перелік установ і організацій, які можуть користуватись Гербом міста, області на прапорах, знаменах, вивісках, штампах, печатках і бланках, встановлює виконком міської, обласної Ради депутатів трудящих у відповідності з цим Положенням.

Герб міста, області може бути використаний для оформлення архітектурних споруд і будинків міських установ, наукових і культурно-освітніх закладів, промислових

підприємств і організацій, при в'їздах у міста, на територію області, як емблема на міському автомобільному, залізничному і водному транспорті.

На Червоному Прапорі, знамені міста, області, крім основних емблемних знаків герба СРСР — серпа і молота, п'ятикутної зірки і девізу "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!", — може бути розміщено офіційну емблему міста, області — їх герб.

Нарешті, значки з відображенням герба міста, області будуть цінними пам'ятними подарунками — сувенірами.

Встановлення Державного герба Союзу РСР і Державного герба Української РСР і описи цих гербів визначено відповідно Конституцією Союзу РСР і Конституцією Української РСР.

При створенні гербів міст, областей Української РСР слід затвердити Положення, яке б регламентувало порядок встановлення і застосування гербів міста, областей республіки, яке повинно бути затверджене відповідним Указом Президії Верховної Ради УРСР.

На наш погляд, герб міста, області і опис герба повинні затверджуватись Президією Верховної Ради Української РСР на подання міської, обласної Ради депутатів трудящих після схвалення його на сесії відповідної Ради депутатів трудящих.

Ми вважаємо, що необов'язково, щоб зразу всі міста і області республіки створювали свої герби.

Напочатку слід дозволити встановити свої герби лише деяким найбільшим по кількості населення містам, областям республіки.

Причому герб міста, яке разом з тим є обласним центром, повинен бути також і офіційною емблемою — гербом області.

Отже, вноситься пропозиція дозволити в першу чергу таким містам і областям Української РСР встановити свої постійні відмінні знаки-герби:

- м. Києву і Київській області;
- м. Харкову і Харківській області;
- м. Донецьку і Донецькій області;
- м. Одесі і Одеській області;
- м. Дніпропетровську і Дніпропетровській області;
- м. Запоріжжю і Запорізькій області;
- м. Львову і Львівській області;
- м. Полтаві і Полтавській області;
- м. Севастополю.

Герби, за правилами геральдики, виготовляються;

— рельєфними — з використанням металу (золото і срібло), пластмаси, гіпсу, ке раміки, дерева тощо;

— кольоровими — із застосуванням фініфті, фарб, інкрустації;

— в графічному виконанні — у вигляді малюнка, де метал (золото і срібло) і геральдичні кольори фарб змінюються відповідною штриховкою.

Для розгляду і затвердження проектів гербів міст і областей республіки вони повинні подаватися в графічному виконанні.

Отже, ніяких або майже ніяких витрат, крім витрат в разі потреби, на проведення конкурсів і на виготовлення проекту Герба, не потребується.

Бажано було б, щоб зазначені міста, області створили свої герби до дня 50-річчя Української РСР.

Для практичного здійснення цього завдання необхідно, в разі потреби, дозволити міським і обласним організаціям проводити конкурси на кращий проект герба міста, області.

Спілка художників, Спілка архітекторів, Інститут історії АН УРСР, Архівне управління і Міністерство культури УРСР повинні подавати необхідну практичну допомогу по створенню гербів міст, областей республіки.

Комітет по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів Української РСР, республіканські й місцеві газети та журнали повинні забезпечити широке обговорення проектів гербів у пресі, по радіо і телебаченню.

У кінці даного Положення додруковано у вигляді приписки:

"Подаємо на Ваш розгляд:

1. Проект постанови ЦК КП України "Про герби міст, областей Української РСР";
2. Проект Указу Президії Верховної Ради УРСР "Про затвердження Положення про герби міст, областей Української РСР";

3. Проект "Положення про герби міст, областей Української РСР".
Просимо розглянути".

Перелічені вище пункти Положення становлять і сьогодні великий інтерес для дослідників. Адже досі, крім кількох регламентуючих документів³², у незалежній Україні за дванадцять років не створено Положення про герби міст. Саме наведений документ може стати в нагоді при складанні правового акта, який має бути обов'язково невдовзі прийнятим.

Використання власних знаків на рівні область — місто — селище міського типу — село необхідно давно обґрунтувати, як і створити перелік пакета документів, необхідних для прийняття герба населеного пункту. Державний герб України (поки що Малий) застосовується, як і за часів УРСР, на печатках усіх типів і вивісках на будинках Рад усіх рівнів, на офіційних бланках установ, амбасад, закордонних представництв тощо. Хоча вже давно прийнято й функціонує Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні"³³, на муніципальному рівні так і не використовують власні знаки на міських та обласних печатках, вивісках, офіційних бланках. "Експлуатують" Малий Державний герб у відомчих нагородах, на всіх бланках банків і фірм, у відзнаках різних рейтингів. Це теж потрібно відрегулювати.

На сьогодні вже 20 областей України мають свої герби, а новими знаками та прийняттям старих символів можуть пишатися понад 500 населених пунктів³⁴. Однак положення про герб населеного пункту не існує, як і відсутня державна інституція, яка допомогла б місцевим органам влади визначитися із своїми гербами.

Прекрасно розуміємо той факт, що далеко не все, що зафіксували документи з особистого архіву академіка П. Т. Тронька, може бути використане в сучасній державній практиці, та окремі їх положення, хоча й випадають з контексту сучасного розвитку нашої держави, їх творче осмислення вченими і практиками-геральдистами, безперечно, допоможе у роботі над відповідними юридичними актами.

Ці оприлюднені документи сприятимуть глибшому розумінню того, чому саме цим шляхом пішло герботворення в Україні у 60-х—80-х рр. XX ст., хоча офіційного затвердження, юридичної сили дані підготовлені акти так і не набули. Та з ними, безперечно, були ознайомлені члени ЦК КП України, урядовці, керівники місцевих органів влади. Отже, саме вони певною мірою визначили стратегію та тенденцію розвитку українського гербівництва.

¹ Див.: С а в ч у к Ю. К. Міська геральдика Поділля. — Вінниця, 1995. — С 105-1905.

² С а в ч у к Ю. Неопублікований рукопис "Очерки истории городской геральдики на Украине" та його місце в історичній спадщині // П'ята наукова геральдична конференція. 36. тез повідомлень та доповідей. — Львів, 1995. — С. 57—58.

³ На шляху до незалежності // С а в ч у к Ю. Міська геральдика Поділля. — С 109-110.

⁴ ЦДАВО України. - Ф. 4906. - Оп. 1. - Спр. 509. - Арк. 69-75.

⁵ Там само. — С. 73.

⁶ Там само. — С. ПО.

⁷ Г р е ч и л о А. Документи про складання ескізів гербів міст Української РСР у повоєнний час // Україна в минулому. — Вип. 6. — Львів, 1996. — С. 214—216.

⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. 70. — Спр. 550. — Арк. 1.

⁹ С а в ч у к Ю. Вказ. праця. — С. ПО.

¹⁰ Г р е ч и л о А н д р і й . Українська міська геральдика. — Київ—Львів, 1998. — С 127—128.

¹¹ Див.: С т р е л ь с к и й В. И. Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (по материалам украинских архивов и других научных учреждений // Вопросы архивоведения. — 1963. — № 2. — С. 35.

¹² С т р е л ь с к и й В. И. Состояние и современные проблемы разработки специальных (вспомогательных) исторических дисциплин // Друга республіканська конференція архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Матеріали. Друга секція: спеціальні історичні дисципліни. — К., 1965. — С. 66—67; Кондратюк А. А. Роль сфрагістики і геральдики в роботі архівістів // Там само. — С. 206—207.

¹³ Емблематика в ті часи не потребувала створення, бо вже здавна існувала. Емблеми відомі з давніх часів, і їх успішно досліджували в усіх країнах світу. Про це свідчить велика наукова література. Радянська емблематика, започаткована 1917 р., теж до слідувалась неодноразово. Чому відомий вчений раптом оголосив геральдику поза за коном — залишається невідомим. Зауважимо, що герб — це своєрідна емблема. Отже, геральдика — одна із самостійних галузей емблематики з власним дисциплінарним статусом. — Авт. Див.: В е д е н с к и й А. А. Вспомогательные исторические науки в работе архивистов // Вопросы архивоведения. — 1962. — № 2. — С. 31.

¹⁴ Г р е ч и л о А. Вказ. праця. — С. 128.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — С. 7.

¹⁷ Там само. Див. також: С а в ч у к Ю. Неопублікований рукопис "Очерки истории городской геральдики на Украине" та його місце в історіографічній спадщині // П'ята наукова геральдична конференція: Збірник тез, повідомлень та доповідей. — Львів, 1995. — С 57-58.

¹⁸ Г р е ч и л о А. Вказ. праця. — С. 8; див. також: К р и п ' я к е в и ч І. П. Допоміжні історичні дисципліни історії в науковій роботі архівів // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1961. — № 5. — С. 7—10; С т р е л ь с к и й В. И. Геральдика и сфрагистика в научной работе историка // Вопросы архивоведения. — 1963. — № 2. — С. 31—35.

¹⁹ Г р а н и н Д. Пусть у города будет герб // Известия (М.). — 1959. — 17 ноября. — С. 3.

²⁰ Д о л м а т о в с к и й Е. Возродим геральдику наших городов // Советская культура (М.). — 1963. — 28 мая. — С. 2.

²¹ Україна. - 1964. - № 49. - С. 16.

²² Р у м я н ц е в а В. Історія, карбована в гербах. — К., 1987. — С. 155.

²³ Спогади академіка П. Т. Тронька записані Я. О. Іщенко й перебувають одночасно із завіреними копіями документів з його власного архіву в особистому архіві автора статті // Папка геральдика. Державні документи. Спогади. — Арк. 1—32.

²⁴ Тут варто згадати, що культура розвивалася за формулою — "соціалістична за змістом, національна за формою". Тобто тільки "форма", а не зміст, дозволялася при використанні надбань історичної національної спадщини. — Авт.

²⁵ Див.: Д м и т р і є н к о М., Б у з а л о В. Державні нагороди України, що залишилися в проектах // Віче. — 1994. — № 8. — С 118—128.

²⁶ Даний факт — яскраве свідчення того, хто саме був справжньою владою в УРСР, хоча Конституція (Основний Закон) республіки чітко виписувала взаємовідносини гілок влади. У тексті документа є такі слова: "Слід підтримати ініціативу громадськості і дозволити містам ... створити свої відмінні знаки" ... Отже, ініціатива — то добре, але потрібен дозвіл партії. — Авт.

²⁷ Магдебургія започаткована у Німеччині 1188 р., коли привілей на самоврядування отримало місто Магдебург. — Див.: Ржежабек І. Юрій II, последний князь всея Малыя Руси // Болеслав-Юрій II Грайденевич, князь Малой Руси: Сб. материалов "и исследованный. — СПб., 1907. — С. 1—66; Г р е ч и л о А. Українська міська геральдика. — С. 18.

²⁸ М а р к е в и ч О. Невідома грамота князя Льва Даниловича // Архіви України. — 1968. - № 5. - С. 25-29.

²⁹ Полное Собрание Законов Российской империи. — СПб., 1830. — XXII. — № 16188.

³⁰ Z u b r z y e k i D. Kronika miasta Lwyw. — Lwyw, 1844. — S. 9; Г р е ч и л о А. Вказ. праця. — С. 18.

³¹ А. Гречило у вказаній праці дотримується дещо іншої думки (с. 17—18), але ми переконані, що тут можна апелювати до утрати традиційної знакової системи дохристиянських часів, як і перших століть після його прийняття, коли з'явилися у знаках святі па-

трони, численні зображення зброї, арматурі на кам'яницях, офіційних будівлях тощо. Подальші дослідження побутування символіки на наших теренах підтвердять або спростують нашу думку. — *Авт.*

³² Постанова Президії Верховної Ради України про печатки та вивіски місцевих Рад народних депутатів України та їх виконавчих комітетів // Відомості ВР України. — 1992. - № 31. - С 1057-1060.

³³ Голос України. — 1997. — 14 червня. — С. 1—2.

³⁴ Відсутність Державного реєстру геральдичних знаків не дозволяє нам назвати цю цифру остаточно. На створене в Адміністрації Президента України Управління державних нагород та геральдики і Міністерство юстиції України покладено завдання здійснити такий облік і контроль (на рівні експертизи) за якісним з мистецького боку і достовірним за історичною традицією рівнем виконання новоприйнятих сесіями Рад знаків. — *Авт.*

Ю. А. МИЦИК (Київ)

З ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ РАДИ 1654 р.

ЕТЮД I

*З джерелознавчих досліджень
над документами договору 1654 р.*

У січня 1654 р. відбулася Переяславська рада. Її ґрунтовним спеціальним дослідженням займалась відносно невелика група істориків (тут не йдеться про популярні та публіцистичні писання). До їх числа можна віднести О. Апанович, М. Брайчевського, П. Бучинського, М. Грушевського, Г. Карпова, І. Крип'якевича, В. Липинського, О. Оглоблина-Мезька, В. Прокоповича, П. Шафранова, Ф. Шевченка, В. Щербину, А. Яковліва та деяких інших. Але й досі ця надзвичайно складна проблема недостатньо вивчена насамперед через існуючі до недавнього часу штучні заборони й обмеження, а також брак джерел.

Оригінал договору не могли знайти вже через 15 років. Тоді Посольський приказ звернувся до гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного, котрий панував у 1669—1672 рр., щоб він розшукав і надіслав до Москви всі договори України, починаючи з 1648 р., з Річчю Посполитою та Московською державою. Многогрішний надіслав копії деяких договорів (Зборівський 1649 р., Білоцерківський 1651 р.), але "Богданових статей" йому не вдалося виявити. Це не дивно, коли врахувати, що Чигирин перебував у вирі військових дій, особливо у 1664 р. (Пізніше Чигирин буде знищений внаслідок турецької навали 1677—1678 рр. й підризу московськими військами його оборонних споруд у 1678 р.).

Відомо, що й Петро I наказував провести відповідні пошуки у московських архівах, але й тоді його не змогли знайти. **Підкреслимо, що його не могли знайти вже тому, що договору 1654 р. не існувало у звичайному для дипломатичної практики вигляді.** В кращому випадку можна було сподіватися :;а знахідку остаточного варіанта тексту т. зв. "Березневих статей" — найголовнішої частини договору 1654 р. Слід вказати на його важливу специфічну особливість, яку часто не враховують: він складався з кількох комплексів документів, а не лише з "Березневих статей" •.

Власне, "Березневі статті" збереглися у трьох чернетках-редакціях, а саме:

1. "20 статей" — запис приказними дяками усних пропозицій представників українського уряду 23(13) березня 1654 р.²

2. "23 статті" — чолобитна від імені гетьмана та Війська Запорізького, подана представникам московського уряду 24(14) березня 1654 р.^{3~4}

3. "11 статей" — скорочена і змінена редакція "23 статей", представлена московському урядові 31 (21) березня 1654 р.⁴ Нам вдалося встановити, що писці, які створювали список "11 статей" ("Степан та Тимофей, да Михайло"), були українцями, перекладачами Посольського приказу, студентами Києво-Братського (Могилянського колегіуму), які у 1650 р.

переселилися з Гадячого та Києва до Москви. Це — Степан Степанович Кольчинський, Тимофій Лук'янович Топоровський і Михайло Федорович Кульчинський (Кульчинський, Колчицький). Вони, як і молодший брат С. Кольчинського — Григорій, були прийняті на службу до Посольського приказу 16(6) вересня 1651 р. і займалися там перекладами російською мовою з української, польської, латинської та грецької різних документів і книг, наприклад твору Сильвестра Косова "Paterikon", видрукованого польською мовою у друкарні Києво-Печерської лаври 1635 р. Т. Топоровський був перекладачем у складі відомого московського посольства до Речі Посполитої у 1653 р. Б. А. Репніна-Оболенського, а С. Кольчинський — єдиним, крім татарина Біяля Байцина, перекладачем у посольстві 1654 р. в Україну боярина В. В. Бутурліна⁵.

Варто зазначити, що широковідомі "14 статей", або ж "Переяславські статті", які видавалися московським урядом за остаточну редакцію "Березневих статей", насправді не були нею. Вони були договором 1659 р. і мали інший характер порівняно з договором 1654 р. "14 статей" були підписані в Переяславі після поразки України в російсько-українській війні 1658—1659 рр. гетьманом Юрієм Хмельницьким та представником московського уряду князем А. М. Трубецьким, причому останній представив Юрію Хмельницькому цей договір як автентичні "Богданові статті" 1654 р.

Детальний аналіз змісту згаданих трьох редакцій "Березневих статей" із встановленням розходжень між ними та поясненням причин цього дав А. Яковлів⁶, і тому немає потреби розглядати дане питання. Вкажемо тільки, що основне ядро "статей" в усіх трьох редакціях тотожне, а віддати перевагу котрійсь з них — немає достатніх підстав.

"Березневі статті" треба розглядати в тісному зв'язку з царськими резолюціями на їхні пункти, а також з відповідними царськими грамотами. Так, саме в царських грамотах знаходимо апробацію чисельності реєстру Війська Запорізького в 60 тис. козаків.

Більшість статей, поданих 24 березня 1654 р., було прийнято й підтверджено жалуваними грамотами Олексія І. Необхідно врахувати також два послання Б. Хмельницького до царя з проханням про ствердження окремих пунктів договору або ж прав та привілеїв відповідними царськими жалуваними грамотами. В цих листах, а також в усній інформації гетьмана українським послам до Московської держави йшлося про ствердження "прав і вольностей" України, окремих пропозицій та пунктів угоди⁷. У відповідь були видані 4 царські жалувані грамоти, які підготував думний дяк Алмаз Іванов, а переписали з чернеток Федір Орехов, Андрій Іванов та Тимофієв. У першій проголошувалося прийняття України до складу Московської держави, але водночас підтверджувалися "права й вольності" всіх категорій її населення⁸. Другою грамотою, дуже великою за своїм обсягом, підтверджувалися деякі "права й вольності" Війська Запорізького з числа тих, що згадувались у "23 статтях", а саме в пунктах 1, 2, 5, 7, 13, 14⁹. Ще дві грамоти були видані відповідно до 5-го пункту "23 статей" та усного наказу українським послам. Цар підтверджував тут передачу "на гетьманську булаву" Чигиринського староства¹⁰, а також Гадячого та Гадяцької "волості" (у приватну власність Б. Хмельницькому та його нащадкам)¹¹. Ще чотири грамоти були вручені при відправленні назад в Україну посольства Павла Тетері й Самійла Зарудного.

Слід зазначити, що не тільки з посольством Тетері й Зарудного треба пов'язувати укладення договору 1654 р., як досі вважалося. Деякі пункти договору обговорювались в Москві наступним українським посольством, яке очолював Філон Гаркуша, котрий був, до речі, родичем Б. Хмельниць-

кого. 21(11) квітня 1654 р. відбулися переговори Гаркуші з царем, а також з боярами В. І. Морозовим, І. Д. Милославським, В. В. Бутурліним та Г. Г. Пушкіним. 22(12) квітня 1654 р. на гетьманські пропозиції, передані в усній формі Ф. Гаркушею, була дана царська жалувана грамота, якою знову стверджувалися "права й вольності" Війська Запорозького. В ній, зокрема, говорилося: "...Писали к нам, великому государю,., ты, гетман Богдан Хмельницкой, и все Войско Запорожское с гонцом своим Филоном Гаркушею, чтоб нам, великому государю, ...права и привилія, и свободы, и все добра отческие и праотческие, из веков от князей благочестивых и от королей наданные, утвердить...И мы,...на то милостиво изволили прежние ваши права и привилія, и свободы, и добра утвердить и нашими государскими грамотами укрепить велели...И хотим...по нашим жаловальным грамотам на ваши права и привилія, и свободы, и добра содержать навеки крепко и нерушимо, безо всякого применения" ¹².

По шістьох дуже важливих пунктах з 23-х не було досягнуто згоди, принаймні збережені редакції цього не показують; зафіксовано тільки протилежні позиції обох сторін. Це стосується, наприклад, статті про зовнішню політику України. Якщо український уряд прагнув провадити самостійну зовнішню політику, то московський уряд намагався заборонити йому зноситися з Річчю Посполитою та Османською імперією, обмежуючи цим самим суверенітет України. У збережених редакціях "Березневих статей" немає відповіді на те, яким чином було розв'язано це та інші спірні питання. Вони, очевидно, не були тоді вирішені і мали вирішуватися, так би мовити, "у робочому порядку". До того часу кожна сторона в своїй практичній діяльності виходила з свого розуміння конкретного пункту договору. Так, коли московський уряд не допустив у 1656 р. у Вільно українську делегацію на переговори з представниками Речі Посполитої та ще й уклав сепаратний мир (точніше, перемир'я) з Річчю Посполитою, чим грубо порушив договір 1654 р., український уряд сповна віддячив тією ж монетою. Оскільки московський уряд припинив війну проти Речі Посполитої і оголосив війну Швеції, то Україна уклала союз із Швецією й Трансільванією (Семигородом) та продовжувала громити польські війська. Якщо український уряд, укладаючи союз з Московською державою, послідовно виступав за рівні права його учасників і сподівався реалізувати свій намір у традиційному для Західної та Центральної Європи дусі, то московський уряд уже тоді прагнув зробити Україну своєю власністю і дивився на українців не як на союзників, а як на підданих його царської величності; з тактичних міркувань він не наголошував на цьому в момент переговорів, щедро розсипаючи обіцянки не порушувати "права й вольності" України. Не можна не сказати й про очевидні недоліки договору 1654 р., котрий не торкався цілої низки важливих питань міждержавних відносин.

Мова про деякі з цих питань, очевидно, йшла ще під час переговорів у Переяславі, про що свідчать кілька листів шляхтича С. Павші, гамбурзька ("Ординарна вівторкова газета"), німецька хроніка "Theatrum Europaeum" та деякі інші. З листів видно, що московський уряд вимагав від українського розірвати союз з Кримським ханством, заборонити приватне винокуріння, вживання тютюну (в Московській державі тоді існувала царська монополія на винокуріння, а за паління тютюну рвали ніздрі тощо); вигнати з України євреїв, а тих, хто продовжував би торгувати з ними, відлучати від церкви. Ставилися вимоги знову охрестити українців, заборонити українському простоліду носити гарні сукні, сап'янці і т. п.¹³ Швидше за все, тут маємо справу з просоченням інформації про хід переговорів у Переяславі 1654 р. Згадані вимоги московського уряду ставилися перед укра-

їнським урядом, але були ним відкинуті. Деякі з цих вимог, наприклад щодо запровадження державної монополії на винокуріння, московський уряд висував і в подальшому, як мінімум у др. пол. XVII — поч. XVIII ст.

Друга група документів, які складають договір 1654 р., відбиває процес порозуміння з московським урядом міщанського стану України-Гетьманщини. Характерно, що делегація м. Переяслава на чолі з війтом Іваном Григоровичем прибула до Москви ще перед приїздом туди посольства Тетері та Зарудного. Вони привезли 3 чолобитні на царське ім'я, в котрих прохали про підтвердження прав і привілеїв міста, а також рекомендаційного листа Б. Хмельницького з цього приводу (від 27(17).02.1654 р.). Свої пропозиції делегати Переяслава підкріпили чотирма привілеями Сигізмунда II та Владислава IV — королів Речі Посполитої. Цими привілеями місту надавалося право самоврядування (Магдебурзьке право), його жителі звільнялися від деяких повинностей¹⁴. 14 та 23 квітня 1654 р. цар видав 3 жалувані грамоти, в яких повністю підтверджував давні права Переяслава. Пізніше до Москви прибула делегація чернігівських міщан на чолі з бурмістром Григорієм Олексійовичем, яка висунула аналогічні пропозиції, підтримані листом Б. Хмельницького від 1.03(19.02). 1654 р.¹⁵ Хоча царські грамоти Чернігову не збереглися, немає підстав сумніватися в тому, що його права й вольності були підтверджені. Врешті, у червні—липні 1654 р. у Москві провадила переговори делегація київських міщан на чолі з війтом Богданом Сомковичем. Вона виклала свої пропозиції у 19 пунктах, складених не без впливу "Березневих статей", а також у двох чолобитних на ім'я царя Олексія I та боярина В. В. Бутурліна¹⁶. Статті й чолобитні київських делегатів були підкріплені рекомендаційними листами Б. Хмельницького (від 5.05(25.04). 1654 р.) та І. Виговського (генерального писаря) (від 6.05(28.04)1654 р.), а також текстами 22-х документів, серед яких були привілеї Києву від різних королів Речі Посполитої, універсал Б. Хмельницького від 7.02(28.01)1653 р., що не дійшов до нашого часу, та ін.¹⁷

Після вивчення боярами представлених пунктів переважна більшість їх була підтверджена. Підтвердження виконувалося за зразком "Березневих статей", тільки укази по пунктах видавалися не царем, який уже вирушав у похід на Смоленськ, а московським патріархом Никоном¹⁸. Отже, група документів, що з'явилася в результаті переговорів з московським урядом представників трьох значних міст Гетьманщини, мала стати своєрідним зразком і для інших українських міст. Бачимо, що міщани в своїх зносинах з московським урядом відносно легко дістали згоду. Вони добилися письмових гарантій на збереження порядків, котрі існували, тобто збереження статус-кво українських міст та їхнього населення.

Переговори з московським урядом проводила й УПЦ (Українська Православна Церква), котра тоді перебувала під омофором Вселенського (Константинопольського) патріарха. Українська церковна делегація на чолі з видатним діячем УПЦ, ігуменом Свято-Микільського Пустинного монастиря, майбутнім архімандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем прибула до Москви у серпні 1654 р. Вона представила свої вимоги, а також чолобитні київських монастирів, листи київського митрополита Сильвестра Косова, чернігівського єпископа З. Прокоповича, підкріплені цілою низкою послань Б. Хмельницького та І. Виговського¹⁹. Тривалі переговори не привели до порозуміння й завершилися практично нічим, якщо не рахувати вирішеного ще "Березневими статтями" пункту про права київського митрополита і київських монастирів на землі, що їм і раніше належали. УПЦ твердо стояла на позиціях зовсім не обтяжливої

належності до Вселенського патріарха (з часів хрещення Руси-України князем Володимиром Святим у 988 р.) і не хотіла всупереч церковним канонам переходити під зверхність московського патріарха, який швидко покінчив би з фактичною незалежністю УПЦ, як це сталося пізніше, після 1686 р.

Отже, бачимо, що один стан (міщани) загалом знайшов спільну мову з московським урядом, другий (козацтво вкупі з покозаченою українською православною шляхтою) — тільки частково, третій (православне духівництво) — розійшовся в головних пунктах. Основна ж маса населення Гетьманщини (селянський стан) взагалі не брала участі в цих переговорах, її не вважали суб'єктом політичного права, і вона не могла безпосередньо впливати на укладення договору. Слід зазначити, що Гетьманщина становила приблизно третину етнічних українських земель, а інші землі (Західна Україна, значною мірою Правобережна, навіть Запорізька Січ) не брали участі в переговорах і не присягали цареві, як і в цілому українське православне духівництво, не кажучи про греко-католицьке, чимало представників козацької старшини (полковники Іван Богун, Григорій Гуляницький, Йосип Глух, Іван Сірко та ін.) та, зрозуміло, селянство й жінки. Навіть коли й відбувалася присяга, то часто зовсім не так, як подавав у своєму "статейному списку" В. Бутурлін, до неї часто присилювали, нерідко люди ухилялися від неї або називалися не своїм іменем.

Все сказане переконує в тому, що договір 1654 р. був незавершеним, нерепрезентативним, недосконалим, і підтримала його тільки частина українського суспільства, навіть у такому, слід визнати, досить рівноправному вигляді. Завдяки своїй рівноправності він був взаємовигідним і відкривав певні перспективи для обох держав, що виявилось в успішному спільному наступі проти Речі Посполитої у 1655—1656 рр. Однак з 1656 р. московський уряд відверто й грубо порушує договір 1654 р., хисткий союз на очах став занепадати. Подальші дії Москви в цьому напрямку по смерті Б. Хмельницького в 1657 р. свідчать про агресивний, загарбницький характер її зовнішньої політики щодо України. Це призвело до російсько-української війни 1658—1659 рр., яку Україна програла через вибух громадянської війни у своєму тилу. Військова поразка України-Гетьманщини змусила її уряд піти на укладення нового, вже нерівноправного договору з Москвою 27(17) жовтня 1659 р. З цього моменту Українська держава втрачає свою незалежність і стає автономною частиною Московської імперії...

¹ Деякі аспекти цієї проблеми ширше висвітлені нами у працях: М и ц и к Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 10. - № VIII/10-г.

³ Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657 рр. (далі — ДБХ). — К., 1961. — № 233.

⁴ Акты ЮЗР. - Т. 10. - № VIII/11.

⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі — ВУР). — М., 1954. — Т. 3. — №№ 17, 200. — С. 565; Російський державний архів давніх актів у Москві. — Ф. 150. — Оп. 1. — 1651 р. — № 10; 1653 р. — № 3. Детальніше про трьох українських писарчуків та перекладачів Посольського приказу див.: "Києво-Могилянська енциклопедія в іменах". — К., 2001.

⁶ Я к о в л і в А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. — К., 1927. — С. 280—315; Я к о в л і в А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Праці Українського наукового інституту. — Варшава, 1934. — Т. 19; Я к о в л і в А. "Статті Богдана Хмельницького" в редакції 1659 року. Ювілейний збірник на пошану академіка

М. С. Грушевського. — К., 1928. — Т. 1. — С. 179—191; Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. Історично-правнича студія. — Нью-Йорк, 1954.

⁷ ДБХ. - № № 239, 241.

⁸ ВУР. - Т. 3. - № 247.

• ■

⁹ ВУР. - Т. 3. - № 248; ДБХ. - № 233.

¹⁰ ВУР. - Т. 3. - № 249.

¹¹ Памятники, изданные Киевской археографической комиссией для разбора давних актов. — К., 1898. — Т. 2. — Отд. 3. — № 19.

¹² ВУР. - Т. 3. - С. 572.

¹³ Бібліотека Чарторійських у Кракові. — Відділ рукописів. — № 147. — С. 475.

¹⁴ Акты ЮЗР. - Т. 10. - № 9; ДБХ. - № 234.

¹⁵ ДБХ. - № 235.

¹⁶ Акты ЮЗР. - Т. 10. - № XIII/5, XIII/9; ДБХ. - № 244.

¹⁷ Там же. - № XIII/4, XIII/5, XIII/9; ДБХ. - № 244.

¹⁸ Акты ЮЗР. - № XIII/8.

¹⁹ Там же. — № XVI.

ЕТЮД 2

Нові документи з історії

Переяславської ради 1654 р.

Переяславська рада й раніше привертала до себе увагу дослідників, а останнім часом навколо неї не припиняються дискусії не лише в наукових колах, але й серед широкої громадськості. Аналізуючи розмаїття літератури, присвяченої Переяславській раді, доходимо висновку, що кількісно (але не якісно) у ньому переважають ті праці, які писалися з позицій російського великодержавного шовінізму. Інакше й не могло бути, враховуючи відсутність власної держави в українців протягом останніх двох з половиною віків.

У межах же Російської імперії, особливо в радянські часи, могло писатися в даному випадку тільки те, що відповідало офіційному поглядові. Досить згадати ухвалені ЦК КПРС у 1954 р. "Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією", від фальсифікованих багато в чому положень яких неможливо було відходити ні на йоту. В цих тезах особливо наголошувалося на нібито представницькому характері Переяславської ради, на однакості українського народу, котрий, мовляв, згодився на підданство цареві.

Завдання фальсифікаторів полегшувалося тим, що про Переяславську раду збереглося дуже мало джерел, а з уже відомих популяризувалися ті, що відбивали офіційний погляд на дану подію царського уряду. Маємо на увазі насамперед "статейний список" (звіт) російського посольства в Україну, яке очолював В. Бутурлін.

Хоча в ньому є чимало важливих фактів, однак не можна не сказати про тенденційність даного джерела. Бутурлін — офіційний керівник російського посольства був надто заангажованою в ці справи особою, щоб чекати від нього достатньо об'єктивного опису подій. До того ж він, як і його попередники — посли, упорядники "статейних списків", нерідко видавав бажане за дійсне, перебільшував свої заслуги, прагнучи довести, що події розвивалися саме так, як вони мали розвиватися за царською волею.

Якщо говорити про українські джерела, то ті, що збереглися (а їх дуже мало), значно поступаються звіту Бутурліна за своїм обсягом. За умов підросійського існування України, звичайно, переваги щодо виживання та популяризації мали ті з них, котрі відбивали позицію промосковськи налаштованих представників козацької старшини. І досі в російській історіографії охоче посиляються на стислу звістку літопису Самовидця, особливо наголошуючи на словах "немалая радость межи народов стала"², од-

нак не зазначається, що автор пам'ятки (Р. Ракушка-Романовський) був правою рукою чи не найбільш промосковськи налаштованого гетьмана України Івана Брюховецького. Звістка Самовидця була використана Г. Грабянкою, а через нього — авторами ряду українських літописів XVIII ст. Критичний же відгук про дії царя щодо України міг дорого коштувати сміливцю. Водночас офіційною історіографією замовчувалися ті українські та іноземні (німецькі, польські) джерела, які містили негативну оцінку Переяславської ради та російсько-українського союзу 1654 р. Серед них вирізняються мемуари українського шляхтича Юхима Єрлича, німецька хроніка "Театр Європи", німецькі газети 1654 р., польські хроніки та ін., у тому числі й ті, котрі досі зберігаються в архівах. Серед архівних документів слід вказати насамперед на лист чорнобильського протопопа — свідка приїзду в Київ посольства Бутурліна та два листи українського православного шляхтича Семена Павші, політична позиція якого майже тотожна позиції широковідомого Адама Киселя, з котрим Павша ще в 1632 р. обстоював на сеймі Речі Посполитої права Української православної церкви. Варто зазначити, що Павша в роки Національно-визвольної війни діяв у складі війська Великого князівства Литовського у північній Україні, північніше Києва та Чернігова, під Чорнобилем. Він знав цей край, як свої п'ять пальців, мав розгалужену агентурну мережу і регулярно надсилав своєму зверхнику, князеві Янушу Радзивілле, цінну інформацію. Власне, він сам говорить, що своїх агентів до Києва, до митрополита Сильвестра Косова, він послав ще перед Різдом Христовим, тобто до 25 грудня 1653 р. за старим стилем, і базує на їх свідченнях деякі дані зі свого листа від 12(20).02.1654 р. (див. нижче документ під № 2).

Частково ці документи були відомі ще Єрличу, їх знали і частково ввели до наукового обігу такі українські історики XX ст., як В. Липинський та М. Грушевський. Однак їх польські оригінали ніколи не публікувалися, згадані історики використовували лише один список, між тим як існують по кілька списків цих документів, котрі мають між собою важливі різночитання. Отже, щоб ліквідувати прикру "білу пляму" й однобічність археографічних публікацій, ми пропонуємо нижче тексти п'яти листів сучасників, а часом і очевидців подій Переяславської ради.

Усі вони були виявлені нами в польських архівах, насамперед Держархіві у Кракові, Бібліотеці Чарторийських у Кракові (знамениті "теки Нарушевича" кінця XVIII ст.), фамільному архіві Замойських, який зберігається в АГАД (Архів Головний давніх актів) у Варшаві. Лист чорнобильського протопопа до Павші був писаний тогочасною українською мовою, але копіїсти дещо її полонізували. Слід зазначити, що списки цього листа незначно різняться між собою, найважливіші різночитання ми винесли у примітки. На одному з документів є важлива приписка, яка свідчить про те, що Павша писав свої листи до князя Януша Радзивілла (1612—1655 рр.), віденського воєводи, польного гетьмана литовського, а з 1654 р. — великого гетьмана литовського; а до своїх послань додав і лист чорнобильського протопопа. Інший список листів, позначених у нашій публікації номерами 1—3, ми виявили у фамільному архіві Замойських (Архів Головний давніх актів у Варшаві. Ф. "Архів Замойських". — № 3036), а також у зібранні Русецьких (Держархів у Кракові. — № 31). Існують ще деякі списки. Так, нам вдалося виявити список листа С. Павші до Я. Радзивілла від 11.01.1654 р. у рукописі Курницької бібліотеки № 991 (арк. 443 зв.), мікрофільм якого зберігається в Національній бібліотеці у Варшаві (відділ мікрофільмів, № 37233). Згадані п'ять документів дійшли до нашого часу в польськомовних копіях та перекладах. Ми подаємо тексти у головних ва-

ріантах. Так, лист чорнобильського протопопа подаємо і за списком із зібрання Русецьких, який зберіг особливості української мови, і сполонізований, з точки зору мови, список з "тек Нарушевича". Але справа не тільки в мові. Списки листів взаємно доповнюють один одного, і тому ми їх подаємо для повноти картини.

Уже з першого погляду видно, що дані документи подають інший образ Переяславської ради, ніж у звіті Бутурліна. Стає очевидним, що багато хто з жителів України вороже зустрів навіть саму думку про присягу московському цареві й тому ухилився від неї; що Хмельницькому довелося силою змушувати людей до присяги; що люди часто називалися, присягаючи, не своїми іменами, а це, звичайно, уневажлювало присягу. Документи проливають світло на умови договору, які обговорювалися в Переяславі, але не були зафіксовані на письмі. (Це було зроблено, і то не по всіх пунктах, пізніше, під час переговорів у Москві послів Української держави.)

Вимоги Москви здійснити нове хрещення українців, заборонити їм користуватися дорогим одягом та взуттям, заборонити винокуріння та вживання тютюну тощо викликали особливо незгоду. Хоча в основі цих даних лежать чутки, однак вони досить точно фіксують наміри царського уряду. Розкол українського суспільства щодо союзу з Москвою, протести й виступи проти гетьмана, московських воєвод змусили царський уряд маневрувати та йти на поступки. Так, він відмовився від наміру заново охрещувати українців, заборонити тютюн, а спроби заборонити винокуріння в Україні чинилися безуспішно. Лист Тишкевича засвідчує, що царський уряд навіть пообіцяв відпустити на польський бік кордону тих українців, котрі не хотіли коритися Москві. Другий лист Павші свідчить про страту з наказу Хмельницького київського полковника Пішка (нібито за його симпатії до князя Радзивілла) й поставлення на його місце свого родича — Павла Яненка-Хмельницького; про те, що селяни й міщани ряду міст і сіл північної України стали переходити під литовську зверхність, що, без сумніву, було реакцією на укладення союзу гетьмана з Москвою.

Звичайно, й опубліковані нижче документи не позбавлені певних неточностей, часом викликаних недостовірними чутками, на що нами вказано в передмові та коментарі, але не можна недооцінювати даної, в цілому достовірної, інформації. Використання цих джерел поруч з уже відомими дасть змогу повніше й об'єктивніше відтворити картину Переяславської ради та пов'язаних з нею подій 1654 р.

№ 1

1654, лютого 6 (січня 27). — Чорнобиль.

**Лист чорнобильського протопопа до
чорнобильського підстарости.**

"Вважай, що чи не останній раз я пишу до вашмостей, моїх милостивих панів, і бажаю вам доброго здоров'я. А вас самих востаннє я бачив у Чорнобилі й просив Господа мого, щоб сталися добрі справи. Але, як бачу, зло діється, бо Хмельницький видав нас усіх у неволю московському цареві, видав по Володимир і по Туров і ще далі. Він сам присягнув зі своїм військом і привів місто Київ під загрозою карання мечем до того, що присягли (усі), тільки духовенство не присягало, а тут всі міста й містечка присягали"^а. Я сам бачив своїми нещасними очима, як Москва наїхала до

Києва. Від царя були такі поважні, як тільки можуть бути особи: старший на ім'я Василь Васильович Бутурлін, ближній боярин царської величності, намісник тверський, окольничий і муромський намісник. Другий — Іван Васильович Оліфіров, думний дяк, третій — Лаврін Лопухін, четвертий царський стольник², і з ними було 1000 кінних московитів, два полки козаків, перед їхніми (послів) корогами вели дев'ять турецьких коней, вбраних у попони. Потім йшли їхні короги, дуже гарні, червоно-рябі. На одній було зображено лева, на другій — єдинорога, на третій — морську рибу з жіночим обличчям, у короні. Потім вели вісім турецьких коней, пишно вбраних у срібло по саму землю. За цими кіньми самі послі йшли пішки через Золоті ворота^{3~4}, де їх зустрічав отець митрополит⁵⁶, непри- томніючи. А ще з ними був архимандрит зі столиці (Москви), котрий сам читав текст присяги^{6~7}, а міщани присягали. Протопопи зі столиці й інші ченці та диякони були в пишних ризах. Самого гетьмана не було. Московський воєвода йде на Київ із 100 тисячами німців, по десять тисяч москви⁸. Оцих гостей невдовзі сподівайся до себе в гості й будьте дуже пильні. Донців має бути сорок тисяч, козаків — вісімдесят¹ тисяч. Ці йдуть проти орди. Сам цар уже виступив зі столиці з усією потугою під Смоленськ^д. Прочитай цей мій лист усім панам^е, а мене збережи в своїй панській милості, щоб я був забезпечений вами і в Чорнобилі не був під страхом смерті. Чорнобиль зайняв царський стольник Василь Петрович Кікін⁸ дня 24 січня^е. Прошу жодних листів до мене не писати, щоб я не згинув марно, бо всюди стоять залоги, але я своїм останнім плачем прощаюся з усіма вами й освідчую свою приязнь, будьте ласкаві до мене. Старанно віддаюся вашим милостям. А цар обіцяє від себе, що хто добровільно піддасться й охреститься, то ще, крім цього, обіцяє підтвердити право^ж. Писано 27 січня року Божого 1654".

(Переклад з польської)

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Русецьких". — № 31. — Арк. 223.) Текстові передусе заголовок, зроблений копійстом: "Копія листа отця чорнобильського протопопа, писаного до чорнобильського підстарости".

^а У цьому списку копійст пропустив такий рядок, який є у списку в рукописі № 3036 з архіву Замойських: "Не знаю, що буде з Чорнобилем, бо, вважаю, неодмінно мусять це вчинити".

^б У цьому списку копійст пропустив такий рядок, який є у списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських: "і все духовенство, яке за сльозами світу не бачило, а їх мосьть отець митрополит".

^в Даний фрагмент ("по десять тисяч москви") у списку з рукопису 3036 архіву Замойських подано точніше: "а москвинів тільки 50 (тисяч)".

^г У списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських вказана інша кількість козацького війська — двадцять тисяч".

^д У цьому списку копійст пропустив такий рядок, який є у списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських: "Усіх оцих скоро сподівайся до себе"⁹.

^е У списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських цей фрагмент подано дещо в інший спосіб: "мостивим панам і добродіям".

^е У списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських цей фрагмент подано дещо в інший спосіб: "У четвер, 6 січня, однак до нас не їхав, бо був би тоді в наших руках".

^ж Закінчення листа подано в списку з рукопису № 3036 архіву Замойських в інший спосіб: "Було з ним 5 хоругов людей, уже довідалися про тебе й пильнували (тебе). Було крику й плачу, коли міщан гнали до присяги. Цар обіцяє зберегти права, маєтності тим, хто добровільно перейде на його бік і охреститься, а крім того, обіцяє додати ще прав. При цьому віддаюся твоїй милості.

З Чорнобиля дня 27 січня".

№ 1-а

"Вважай, що чи не останній раз я пишу до вашмостей, моїх милостивих панів, і бажаю вам доброго здоров'я. І вас самих врешті востаннє я бачив у Чорнобилі й просив Господа мого, щоб сталися добрі справи. Але, як бачу, зле, бо Хмельницький видав нас усіх у неволю московському цареві, видав по Володимир, по Туров і ще далі. Він сам присягнув зі своїм військом і суворо привів місто Київ під загрозою карання мечем до того, що присягли, тільки духовенство не присягало, а ці всі міста й містечка присягли. Не знаю, що вже з Чорнобилем буде діятися, вважай неодмінно це мусять вчинити. Я сам бачив своїми нещасними очима, як Москва в'їжджала до Києва. Від царя були такі поважні, як тільки можуть бути особи: старший на ім'я Василь Васильович Бутурлін, ближній боярин царської величності, намісник тверський, окольничий і муромський намісник. Другий — Іван Васильович Оліфіров, думний дяк, третій — Ларіон Лопухін, четвертинський царський стольник і з ними було тисяча кінних московитів, два полки козаків, перед їхніми корогвами вели дев'ять турецьких коней, пишно вбраних у полони (та) головне срібло. Потім йшли їхні корогви, дуже гарні, червоно-рябі. На одній було зображено лева, на другій — единорожців, на третій — морська риба з жіночим обличчям, у короні. За цими корогвами самі посли йшли пішки в Золоті ворота, де їх зустрічали отець митрополит і все духовенство, котрі за сльозами світла не бачили, з(?) дяками, їх мость отець митрополит непритомнів. А ще з ними був архімандрит, котрий сам читав текст присяги із столиці, де міщани присягали. Протопоп зі столиці й інші чорне (духовенство) та дяки були в пишних ризах. Самого гетьмана не було. Московський воєвода йде на Київ з ста тисячами німців, а москви тільки п'ятдесят. Оцих гостей невдовзі сподівайтесь до себе в гості й будьте пильні. Донців сорок тисяч, козаків — вісімдесят тисяч. Ці йдуть проти орди. Сам цар уже виступив зі столиці з усією потугою під Смоленськ. Цього всього невдовзі сподівайтесь і лист мій всім мостивим панам і добродіям ознайми, а мене збережи в своїй панській милості, щоб моє життя було убезпечене вами в Чорнобилі. Чорнобиль зайняв царський стольник Василь Петрович Кікін в четвер шостого січня. Добре вчинив, що до нас не їхав, бо був би в руках (їх). Було з ними п'ять хоругов війська і вже про тебе взяли відомість і підстерігали. Було крику й плачу, коли до присяги гнали міщан. Цар обіцяє утримати при правах і маєностях тих, хто добровільно перейде (на його бік) і охреститься, і ще, крім цього, (обіцяє) підтвердити право. При цьому твоїй милості віддаюся.

З Чорнобиля дня двадцять сьомого січня".

(Переклад з польської)

(Бібліотека Чорторийських. — Відділ рукописів. — № 147. — С. 407—408. Тексту даного списка передую наступний заголовок, зроблений копіїстом кінця XVIII ст.: "1654 d. 27 January. Ex ms. arch. Rad. Niesw. Kopia listu z Czarnobyli de data 27 januar.", тобто "1654, дня 27 січня. З манускрипту архіву Радзивіллів у Несвіжі. Копія листа з Чорнобиля від 27 січня".)

№ 2

**1654, 17(7) або 12(2) лютого. — Мозир. —
Лист шляхтича Семена Павші
до віленського воєводи Януша Радзивілла.**

"При цій раптовій оказії я взяв оцього товариша з хоругви пана смоленського й посилаю з листом до вашої князівської мості до случкої пошти. Через нього доповідаю вашій княжій мості достовірну річ так, як ніби сам, ваша княжа мость, своїми очима зволив на це дивитися, що цей зрадник Хмельницький разом із задніпровськими полковниками виконав московському цареві присягу в Переяславі дня 22 січня ¹⁰ й дістав від московського царя через посередництво отих чотирьох воєвод і п'ятого, архімандрита, подарунки, тобто шаблю, булаву і кілька пар сороків соболів. Полковникам дісталось по сороку соболів, сотникам — по дві пари, отаманам — по парі. Після виконання присяги (Хмельницьким і полковниками) переяславських міщан гнали до присяги, якій вони дуже опиралися. Місцевий вїт (аж) захворів, коли його, хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці¹¹. Він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги. Хмельницький добровільно відступив з усім своїм добром і здобиччю, взявши трохи гармат, пішов до Миргорода¹², а звідти було пригнано всі стада (коней) і бидла над Самару. Переяславському полковникові й ніжинському, своєму швагрю Тетері ¹³ наказав провести трьох воєвод до Києва, щоб ті оволоділи замком, містом, а також прийняли присягу від міщан. Оці на третій день, 6 лютого ¹⁴, з 600 козаків і 500 москви ввійшли до Києва. Не знаю, хто є старшим воєводою. Але мої люди, котрих я відправив до Києва ще перед Різдом Христовим до його мості отця митрополита, донесли, що того старшого називали Микита Микитич.

Цей став у київського вїта Сомковича. Другий, Василь Васильович ¹⁵, став у Левка, кравецького цехмістра, на Широкий вулиці. А третій став у міщанина біля Вишгородської брами. їм призначили незначне утримання з Борисполя, Баришівки, Воронкова й інших міст, яке майже до Києва привезли й віддали Москві.

Коли Москва в'їжджала, то полковник Пішко наказав стріляти з гармат ¹⁶, приймав їх у місті й усякі достатки їм давав. На другий день було сповіщено весь київський магістрат і посольство, аби йшли присягати. Ті дуже впиралися й не хотіли йти, але їх, як бидло, гнали козаки. Магістрат учинив присягу в мурованій церкві Пречистої Богородиці, на ринку, згідно з (текстом) московської присяги. І цей (московський) архімандрит читав їм цю присягу. Посольство ж присягало: одні — у церкві Святого Спаса, другі — у Святого Микити, треті ж — у церкві Пречистої Богородиці на Барезкі ¹⁷ за тим же текстом присяги. Але вони, присягаючи, не називалися своїм власним іменем, а після цієї присяги дуже на неї нарікали й Господа Бога просять, аби якнайшвидше прийшли війська його королівської мості. Вони обіцяють охоче піддатися йому. А ту царську волю, котру їм було оголошено, вони прийняли невдячно. їм була дана така кондиція, щоб простолюд не вживав дорогих речей і не ходив у сап'янцях, а тільки в личаках та в серм'ягах, а жінкам — те саме, і то саморобних, бо не дозволили вживати бавовняних тканин або купованих полотен. На все це посольство не погодилося, і виглядає, як Бога, війська того королівської мості. Його мость митрополит не дозволив присягати, так само, як і отець архімандрит, і все духовенство, пославшись на те, що не мають згоди від

константинопольського патріарха. Не знаю, чи не були вони примушені до цього на днях. Знаю тільки те, що таким було їхнє (духовенства) рішення. Уманський і Брацлавський полки не хотіли бути (в ньому) з Хмельницьким і їхати задля цієї присяги до Переяслава. У тій Україні стався розкол наполовину. Два воєводи мали виїхати з Києва 6 числа цього місяця й прибути до Чорнобиля, залишивши свого воєводу в Києві. Взявши Чорнобиль, вони повинні були поставити гарнізоном там дуже добру Броварську сотню, задніпровську, другу Вишгородську, мирську(?), а третю — Димерську, а над ними старшим якогось московита, добре укріпивши людьми Чорнобиль. А звідти Київський полк має вести на Чернігівське воєводство воєводу¹⁸, але не знаю якого. Йому мають Остер, Кролевець, Любеч і Лоїв (підпорядкуватися). Уже, як маю певну відомість від пана Бубковського, увійшло збройних по сто чоловік для цих полків у Любеч. Він мені доповів, що любечани тікають з цією вісткою до мене, даючи мені про це знати. Так і сьогодні, того ж числа, яким датовано й лист, був (він) у мене з Брагіна, бо й у Брагинщині велика тривога. А від цих брагинців не більш як 8 миль до Чернігова, а 6 — до Любеча. Отже, на мою думку, треба через цих любечан та інших, висланих до нас і зичливих (людей) в Україні як Задніпровській, так і іншій її половині бунтувати посольство іменем його королівської мості. Тому тим любечанам я обіцяв милість вашої княжої мості, а при тому й надію на вольності від його королівської мості з допомогою вашої княжої мості. А підтвердженням милості вашої княжої мості вони отримають через лист вашій княжій мості. Доповіли мені також петриківські купці, котрі були в Києві: чули вони про те, що Москва має поставити в Києві потужний гарнізон. Другий мають поставити вони в Чернігові, а третій — у Переяславі. Чи не зволиш, ваша княжа мость, прислати сюди до нас трохи кінних людей та драгунів? Думаю, то було б добре прислати сюди також якнайбільше гармат, боєприпасів, бо в мене є тільки більше половини бочки пороху, один шматок свинцю, а тут уже треба частого сподівання приходу до себе в гості такого близького сусіда. Ми не втрачали і не втрачаємо нашої пильності й обережності".

(Переклад з польської)

(Бібліотека Чорторийських. — Відділ рукописів. — № 147. — Копія кінця XVIII ст. — С 473—477. Текстові листа передують заголовком, зроблений рукою копіїста: "1654, дня 2 лютого. Копія листа пана Павші до князя його мості віленського воєводи з Мозира дня 2 лютого 1654".)

№ 2-а

1654, 11(1) лютого. — Мозир. — Інший список листа, шляхтича Семена Павші до віленського воєводи Януша Радзивілла.

"Це вже достовірна річ, так, ніби сам, ваша княжа мость, своїми очима звелів на те дивитися, як цей Хмельницький із задніпровськими полковниками виконав московському цареві присягу в Переяславі дня 22 січня¹⁰. Від отих чотирьох воєвод, тобто Микити Микитича, Василя Васильовича та інших, котрих імен і прізвиськ не можу знати, взяв подарунки, булатну шаблю, кілька пар сороків соболів. Полковникам дісталось по сороку соболів, сотникам — по дві, отаманам — по парі соболів. Тут же вели до цієї присяги людей вищих і нижчих станів, одних добровільно йдучих, а других примушених та приневолених. Після цієї присяги Хмельницький

добровільно відступив з Чигирина, Суботова й інших міст, а сам поїхав по жону, з котрою свою синову, (дружину) Тимоша, взявши, за Дніпро з усім своїм добром і здобиччю, взявши трохи гармат, пішов до Миргорода¹², а звідти було пригнано всі стада (коней) і бидла над Самару. Переяславському й Ніжинському полкам наказав провести згаданих воєвод до Києва, щоб ті взяли замок міста і присягу від тамтешніх міщан. Туди 6 лютого¹⁴ ці ж воєводи з 6000 козаків і 500 москви увійшли, котрим призначено утримання з довколишніх міст. Коли москва в'їжджала, то полковник Плешко наказав бити з гармат, а прийнявши їх у місті, давав їм всякі достатки. На другий день, (оскільки) уряд та посольство противилися, то козаки гнали (їх) до присяги, котру москва приймала. А між іншим, місцевий плебс дуже нарікає (через присягу на Хмельницького), бо їм тут же по виконаній присязі було оголошено таку царську волю, щоб простолюди не вживав дорогих речей, а ходив у сап'янцях, крім личаків та серм'яги, жінкам також, хіба що саморобних (тканин), а бавовняних та покупних тканин заборонили вживати. Отець митрополит, отець архімандрит і все духовенство не дозволили присягати, відмовляючись тим, що не мали на це ніякої згоди від константинопольського патріарха. Полки Брацлавський та Уманський не хотіли зноситися з Хмельницьким і їхати на цю присягу до Переяслава. В тій Україні стався розкол наполовину. До Чорнобиля, Лоева й інших ближчих міст і курників (так іронічно Павша називає містечка. — *Ю. М.*) підходять війська. У зв'язку з цим не сумніваюсь, що ваша князівська мость захоче сюди, до нас, прислати кінноту та драгунів, бо тут вже треба таких близьких сусідів сподіватися, що ніскільки не зменшить нашої пильності й обережності".

(Переклад з польської)

(Національна бібліотека у Варшаві. — Відділ мікрофільмів. — № 37233. — Мікрофільм з рукопису № 991 відділу рукописів Курницької бібліотеки. — Арк. 443 зв. — Копія. Тексту листа передують заголовок, зроблений копістом: "Лист ротмістра папа Павші до князя його мость пана віленського воєводи. З Мозиря, від 11 січня 1654 р., про угоду Хмельницького з Москвою, підданою України, Києва, Чернігова та інших, з пересторогою від грецького (православного. — *Ю. М.*) духовенства".)

№ 3

1654, лютого 21 (11). — Мозир. —
Лист шляхтича Семена Павші до віленського
воєводи князя Япуша Радзивілла.

"Як тільки дійшла до мене відомість з Чорнобиля від тамтешнього отця протопопа, котрий, спеціально приїхавши з Точистого Лісу * до чорнобильського села і подолавши при цьому 6 миль, скерував оцього листа до свого підстарости, який знаходиться при мені. Сьогодні мені було принесено цього листа. Прочитавши його, я тут же посилаю заради ліпшої відомості вашої князівської мости, мого милостивого пана добродія як сам оригінал мені відданого листа, так і його копію, котру я переписав. З нього, ваша князівська мость, зволиш зрозуміти, що тут, в обох Українах¹⁹, сталося. Доповідаю, однак, вашій князівській мості і то, що Кропивенсь-

У списку з архіву Замойських ця назва подана дещо інакше: "Stekolisza" (Стеколіша).

кий ** і Полтавський полки відірвалися від Хмельницького, не хотіли (козаки) присягати московському цареві й виникли ганебні заворушення. Одного разу ці гультяї *** під час брання вівса (московитами) раптово побити киями чимало москви, й забрали в них овес. Сам Хмельницький перебуває у великому страху. Оце йому сказали, що "ми за кішки не будемо наших душ продавати, як ти сам продав і зрадив свого пана". Силою взяли присягу в чорнобильців і то від небагатьох, а тамтешні міщани, невдячне прийнявши Москву, роз'їхалися по різних містах і містечках і виглядають війська (Речі Посполитої), як Бога. Доповідаю й про те, що й уся Україна зичить того ж самого. Отець митрополит і архімандрит київські ще не присягнули й присягати не хочуть і з тим декларувалися, що воліють померти, ніж присягати московському цареві. З цією декларацією вони (й досі) залишилися. І то вашій князівській мості доповідаю, що 4 лютого орда знову напала на Україну й, будучи в самій Білій Церкві, учинила немало шкоди й назад повернулася. Уманський полк немало в неї ясиру (?) відбив на Каміньброді **** (Кам'яному Броді. — Ю. М.). І то також принесено мені із Задніпря ²⁰, як певне, що нібито калмицька орда з донцями під час відсутності хана, коли він був з Хмельницьким, вчинили немало шкоду в Криму. Оцю новину мені було принесено як достовірну, про яку я доповідаю вашій князівській мості добродієві".

(Переклад з польської)

(Бібліотека Чорторийських у Кракові. — ВР. — № 147. — С 383—384. Копія к. XVIII ст. Текстові листа передують заголовком, зроблений копістом: "Копія листа пана Павші, ротмістра його королівської мості, до князя й мості віленського воєводи". Інший список даного листа виявлений нами: АГАД. — Ф. "Архів Замойських". — № 3036. — С. 174—175. Він є чітко датованим 11 лютого 1654 р. У даному списку є деякі відмінності від того тексту, що взятий за основу публікації. Вони зазначені нижче.)

№ 4

1654, березня 1. — Войслановичі. —

Лист чернігівського воєводи Єжи Тишкевича
до коронного канцлера Стефана Корицінського.

"Повернувшись від його мость пана сондецького, я застав моїх посланців, котрі повернулися від Хмельницького, з моїми худобами. Цей зрадник, розірвавши лігу з ханом, сам віддався в руки московського царя й Україну віддав. У присутності моїх посланців він віддав Київ, віддав усю Чернігівщину, Київ і Брацлав, аж по сам Тетерів, куди понаїжджали різні москалі аж до Паволочі, відбираючи наші володіння. Господь Бог дає нам усе більшу кару. Боронь Боже, щоб не призвело це до останньої згиби Речі Посполитої і нас самих. Маємо очевидний упадок, але маса є таких на сеймі, котрі не хочуть цього бачити. Однак це не сеймовські авізи, сама справа наказує мені не марнувати часу. Треба полишити привати,

** У списку з архіву Замойських цей полк названо помилково "Krzywieski" (Кривенський), хоча не виключено, що дану назву подано за іменем Кривенка, котрий був певний час у період Національно-визвольної війни брацлавським полковником.

*** У списку з архіву Замойських тут збережено дуже важливу деталь: "w gunku Perejaslawskim" (у Переяславському ринку).

**** У списку з архіву Замойських даний топонім названо явно помилково: "Kijowsym brodzie" (Київському броді), між тим як мова йде про місто в тодішньому Білоцерківському полку, нині — на території Черкащини.

змовчати аж до болю, доручити кращому часові упорядкування екскорбітанцій, а тепер треба мужам спільно, взявшись за руки, випередити ворога, а не бавитися нарядами, бо, напевно, доведеться приймати ворога коло Любліна. Після Великодня за два або щонайбільше за три тижні будемо мати ворога коло Любліна, як мої люди могли довідатися, а то й швидше. Дивляться тільки на ті війська, котрі йшли до Смоленська й Полоцька, щоб, розбивши наші сили, легко могли б до нас підійти. Сам Хмельницький ледве не під охороною (перебуває), йому не дозволяють ні з ким вести переговори. Козаки ж розгублені, не знають, куди обернутися, вичікують. А з Москви було оголошено таке: хто хоче з селян, зі шляхти чи козаків бути під московською владою, щоб приєднувались до них під присягою, а хто не хоче, то щоб відійшов за Тетерев. Тільки й того, що ніякої тиранії не буде щодо тих, котрі відступлять (за Тетерів) і добровільно від них відійдуть. А тим, які прийдуть до них (Москви. — Ю. М), обіцяють царське жалування й усякі вольності. Смерті подібні (??) ці обіцянки. Тому до вашої мості, мого мостивого пана, заради блага Речі Посполитої пишу: зволь порадити тим їх мостям, котрі звикли добиватися приватного інтересу: нехай покинуть дискусії, а займуться цією самою обороною, бо справа нагальна. Треба послати до хана, знаю, що він пришле задля послуги його королівської мості і Речі Посполитої кілька десятків тисяч (орди). Вони нехай діють з боку Умані, а наші війська, які тільки є, нехай збираються коло Дубна, вчинивши там базу для війни, поки не прибуде посполите рушення, без якого неможливо обійтися. Не завадило б до союзних правителів написати, тільки боюся, щоб не вчинилося ніякої прикрости в релігії молдавському та валаському (господарям), бо цей привід узяла (на озброєння) Москва: усе, що вона чинить, — усе чинить під приводом (захисту) віри. Не завадить, однак, послати і швидко без тягання. Про інші справи не пишу; мушу шанувати час, надолужувати про минулі речі, щоб поправити їх.

Цей рік може виправити те, що втратили в минулому році, і Бог поблагословить (нас) проти порушників присяги і святого миру. Тільки щоб ми в згоді й любові, без заздрощів, тримаючись однієї, здорової ради, чинили, що, дай Боже, станеться.

А тепер віддаюся милості (вашій мості), у котрій був досі й т. д. Дано у Войсковицях дня 1 березня 1654 року".

(Переклад з польської)

(Бібліотека Чорторийських у Кракові. — Відділ рукописів. — № 147. — С. 517—518. — Копія кінця XVIII ст. Текстові листа передують заголовок: "1654, дня 1 березня. Копія листа від його мості пана Тишкевича, воеводи чернігівського, житомирського старости, до його мості пана коронного канцлера.")

№ 5

1654, квітня 7 (березня 28). — Мозир. —

Лист С. Павші до князя Я. Радзивілла.

"Господь Бог залишається найкращим свідком того, що я вашій мості зичив і зичу того, щоб якнайраніше давав знати вашій князівській мості про те, що тут, в цих Українах, діється, аби тільки я що-небудь знав. Певну відомість я, не затримуючи, передам вашій князівській мості. І донині, не зупиняючи своєї праці, докладно ретельних зусиль і все ж любечан і лоївців, які мешкають по різних місцях, як от у Чернігові, Ніжині, Ост-

рі, Козельці, до того привів, що вони обіцялися бути вірними і щирими підданими вашої князівської мості. Вони бувають у мене і ці універсали від мене розіслали, обіцяючи мені те, що й інших мали б до цього приводити, щоб були зичливими королеві його мості, пану нашому мостивому; також і ці селяни з любецьких сіл, з цього боку Дніпра мешкаючих, такої чесноти обіцяли дотримуватися, що дай Господи Боже, аби захотіли, як обіцяли, повідомляти мене про ворога. Зараз у мене були купці деякі з Козельця з лагоминками для їх продажу. Ці теж обіцяли виявити чесноти і віру королеві, його мості, згідно з їхнім приреченням і присягою. Тепер яку маю відомість, що прийшла перед датою написання мого листа, ту й передаю вашій князівській мості, а саме: увійшло до Києва кілька тисяч москви і на тому ж валу, на тому пляці біля св. Софії вони стали. Зразу ж було наказано місту й Печерському монастиреві і всій чернецькій волості, так само, як і ближнім селам і містечкам привезти по три дубових палі від диму, після чого їх хочуть ставити по цьому валу і фортифікувати місто. Цей зрадник Хмельницький резидує в Чигирині разом з Виговським, а їхні дружини з дітьми так само, як і синова дружина (Роксанда Лупу-Хмельницька. — *Ю. М.*) з усім добром знаходяться в Миргороді. Цими часами бігав сам зрадник до Путивля і там вів переговори з московськими воеводами. Московські війська стоять у Комарицькій волості і ще нікуди не виступають, що, розумію, сталося тільки через брак сіна. Тепер прийшла свіжа козацька залога до Чорнобиля, яких не більше ніж 150 кінних. Москви ж між ними тільки 30 кінних. Ці в минулу неділю вже не дозволили нашим купувати збіжжя, а тих бідолах вигнали з міста; взяли з них по 4 злотих грошей від воза за мито і, виправляючи їх з міста, наказали їм таке передати: "Якщо хочете мати хліб, то виходьте сюди, до нас, з дружинами і з дітьми, і це буде краще для вас". Те саме сталося і в Іванкові. А з Котельні і з інших там містечок на минулому тижні прийшло до Норинська²¹ понад 100 кінних, і що було залишилося людей на тому погоріліську, всіх з дружинами, з дітьми і з їхнім добром забрали на свої вози і повезли з собою на Україну. Не залишилося там більше людей, тільки кілька баб у шпиталі. Ця сама залога в Чорнобилі наказала всій волості, щоб по три палі привезли до міста і там, як і в Горностайполі, думають укріплятися (? — *Ю. М.*). Мені обіцялися як чорнобильці, так і горностайпільці, бути зичливими, що сумнівно, бо вже ці залоги лягли і вже почали просити за царя Господа Бога і ці московські церемонії почали виконувати. У Чернігові ще досі не було залоги. Але місцеві козаки знаходяться дома і годують коней, готують хліб (про запас). І все це діється по всій Україні. Хмельницький прислав з Чигирини Яненка на київське полковництво. Цей зрадник, приїхавши цими часами, показав свою суворість, наказав стягти Пішка, колишнього київського полковника, але яка була причина того, знати не можу. Але мені про це донесено, що (Пішко) був прихильним до наших. Але я знову послав (людей) як за Дніпро, так і до Києва, щоб дістати певні відомості. Маю також певну відомість, що Хмельницький послав до хана, просячи його царським іменем, щоб він залишався при московських і козацьких військах, обіцяючи йому від московського царя грошей вдвічі більше, ніж ті, які б йому дісталися від короля його мості, а в заручники хоче дати йому свого сина, аби тільки повернувся до московського царя. І то теж вашій князівській мості, пану моему милостивому, доповідаю, що на минулому тижні вийшло було лужної челяді (?), про котру мені донесли, що їх було чотирьох, і прийшовши до села Дернович, схопили селянина і, мучивши його, дістали від нього певну відомість, що ми й татарські хоругви знаходи-

мося у повній обережності, чинимо денні й нічні сторожі. Тоді вони спалили село і, замучивши кілька селян, повернулись до Дніпра."

(Переклад з польської)

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Пінощі". — № 363. — С. 997. Копія. Тексту листа передуює заголовок, зроблений копіїстом: "Лист пана Шимона Павші, писаний дня 28 березня з Мозиря".)

КОМЕНТАР

¹ Більшість присягаючих у Києві здійснило цей акт 26 січня, а решта — 29-го. Тут і далі датування подається за новим стилем.

² Даним посольством керували Василь Васильович Бутурлін, боярин, тверський намісник Іван Васильович Олфер'єв, окольничий і муромський намісник та думний дяк Ларіон Дмитрович Лопухін. У складі посольства були також 9 царських стольників, у т. ч. і Василь Петрович Кікін, відомий дипломат, який відіграв неабияку роль у даному посольстві. Очевидно, через це автор листа вважав, що Кікін теж очолює посольство. Слово "четвертинський" є помилкою копіїста, бо мало бути: "четвертий".

^{3,4} Згідно з царським наказом, посольство Бутурліна мали супроводжувати 200 московських стрільців на чолі зі своїм головою Артамоном Матвєєвим. Збройний ескорт Бутурліна прибув до Києва з Переяслава 26 січня. Перед міським валом його зустрів київський митрополит Сильвестр Косов, архімандрит Києво-Печерської лаври Йосиф Тризна, чернігівський єпископ Зосим та інші духовні особи. Після цього всі поїхали до Золотих воріт, між ними й Софійським собором зібралася основна маса київського духовенства. Так описано зустріч у статейному списку В. Бутурліна (Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 3. — С. 478-479)...

⁵ Мається на увазі київський митрополит у 1647—1657 рр. Сильвестр Косов.

⁶⁻⁷ До складу посольства Бутурліна пізніше приєдналися представники російського духовенства на чолі з Прохором, архімандритом Преображенського монастиря в Казані, та Андріаном, протопопом Рождественського собору в Москві.

⁸ В. Кікін був дійсно посланий приймати присягу до 22 міст Київського полку, серед яких на останньому місці значився Чорнобиль.

Див. список українських полків і міст, складений представниками царського уряду (Воссоединение... — Т. 3. — С. 517). Однак ще 28 січня Кікін був у Києві, тому маємо, очевидно, помилку копіїста, який написав "січня" замість "лютого". 6 лютого 1654 р. припадало на п'ятницю, а не на четвер.

⁹ Царський наказ воєводам, які вирушили до Києва, датований 10.11 (ЗОЛ) 1654 р. Щоправда, згідно з ним у їхньому розпорядженні мала бути значно менша кількість війська. Однак майже вся російська потуга мала вступити у війну проти Речі Посполитої, сам цар очолив армію, котра рухалася на Смоленськ. Лист же відбиває досить до стовірну інформацію про плани царського уряду щодо ведення кампанії, які були реалізовані тільки частково.

¹⁰ Дата вказана помилково, бо Хмельницький присягав цареві 18 січня 1654 р. за новим стилем. За іншим списком листа інша дата (27-го) теж вказана помилково.

¹¹ Мається на увазі соборна церква Успіння Пресвятої Богородиці.

¹² Теоретично Хмельницький міг бути в Миргороді в проміжку між 24 та 26 січня 1654 р., однак якихось інших даних, які ствердили б цей факт, у джерелах поки що не знайдено. За іншим списком ще стверджується, що Хмельницький побував у Чигирині й Суботіві.

¹³ Тут дещо плутана інформація. Переяславським полковником був Павло Тетеря, а ніжинським — Іван Золотаренко, сестра якого, Ганна, була дружиною гетьмана Богдана Хмельницького.

¹⁴ За іншим списком, вказана дата 3 лютого, що вже ближче до істини. Насправді царське посольство, як говорилося вище, прибуло до Києва 26 січня.

¹⁵ Якщо "Василь Васильович" — це, без сумніву, Бутурлін, то "Микита Микитович" — плід якогось непорозуміння. Мабуть, тут слід мати на увазі І. В. Олсуф'єва. "Третій, очевидно, Л. Д. Лопухін".

¹⁶ Статейний список Бутурліна стверджує, що коли царські послі їхали від Софійського собору до своєї резиденції, то при проїзді повз колишню резиденцію київського воєводи Адама Киселя там били з гармат.

⁷ Як свідчить "Літописець" Дворецьких, козаки присягали в церкві Вознесіння Господня, а міщани з посольством — у соборній церкві Пресвятої Богородиці, що стояла на ринку.

⁸ Посольство Бутурліна вийшло з Києва на Ніжин 30 січня, а 6 лютого прибуло з Ніжина до Чернігова.

⁹ Під "двома Українами" треба розуміти в даному контексті правобережну і ліво бережну частини Гетьманщини.

¹⁰ "Задніпрям" називали тоді найчастіше Лівобережну Україну.

¹¹ Норинськ — нині село Овруцького р-ну Житомирської області, знаходиться на південний захід від Овруча. Вище згадуються також Горностайпіль та Іванков — села, що знаходяться під Чорнобилем.

(Далі буде)

В. М. МАТЯХ (Київ)

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII—XVIII ст.
(стан дослідження проблеми у
вітчизняній історіографії)**

Огрімкий ривок вітчизняної історичної науки на якісно новий рівень рельєфно виокреслив тенденцію, яка не може не викликати певного занепокоєння. Йдеться про помітне відставання історіографії від практики дослідження реалій українського історичного процесу як на етапах більш віддалених, так і за часів, впритул наближених до сьогодення. Разом з тим, за твердженням сучасних науковців, "наукове прочитання історії України ... полягає насамперед у переоцінці історіографічних здобутків, запереченні тих, які не витримали перевірки часом або ж були мертвонародженими, та водночас підтвердженні та реабілітації тих, які довели своє право на існування" •.

Безумовно, в науці є теми прохідні, які, на певний час привернувши увагу дослідника, вповні вичерпують себе як епізодичний факт чи подія. Безперечно, й інше: існують наукові проблеми, які за своїм екстраординарним значенням у долі історичного буття народу чи держави знову і знову змушують звертатися до них все нові покоління істориків. Саме до таких належить проблема українсько-російських відносин, наукове розв'язання якої, попри наявний масив друкованої продукції, захищені кандидатські та докторські дисертації, сьогодні не менш віддалене від свого завершення, як і на стадії становлення наукової історіографії в Україні в другій половині XIX ст. І справа не в більшій чи меншій компетенції дослідників, що в різний час зверталися до її вивчення, ґрунтовності чи обмеженості джерельної бази, ступеня досконалості дослідницького інструментарію та застосовуваних наукових методик. Справа в об'єктивних реаліях історичного існування двох сусідніх народів, багатоваріативності взаємовідносин двох сусідніх держав чи суспільних структур і держав чи політичних утворень, нарешті — у суб'єктивних факторах, конкретизованих у формі породжуваних політичними режимами ідеологій, якими на десятиліття визначалися шляхи і можливості наукових пошуків.

Зважаючи на актуалізацію знання історичної ретроспекції розвитку українсько-російських відносин на різних хронологічних етапах минулого перспективами їх побудови як сьогодні, так і у більш віддаленому майбут-

ньому, спробуємо відтворити історіографічну версію взаємин між Україною і Росією у другій половині XVII—XVIII ст., добі, багато в чому суголосній з тими суспільно-політичними процесами, що відбуваються в сучасній Українській державі. Зрештою, ця важлива наукова проблема, як слушно зауважують дослідники, "є ключем для розуміння процесу еволюції української державності, причин її занепаду та ліквідації"². Саме з подібних позицій і підійдемо до класифікації наявного доробку з проблеми, а також вичленення у межах півторастолітнього хронологічного періоду важливих відрізків "історіографічного часу", відмінних один від одного "визначальними напрямками розвитку наукової думки"³.

На сьогодні є вже загальноновизнаним датування становлення історії як науки (підставами для цього слугують поява кваліфікованих професійних кадрів, вкорінення у дослідницький процес нових методик і методологій, розширення джерельної бази та проблемної сфери, формування спеціальних дослідницьких інституцій тощо) другою половиною XIX ст. Саме звідси почнемо й відлік першого відрізка "історіографічного часу", коли при дослідженні проблеми українсько-російських відносин починають застосовуватися прийоми і методи справжнього професіоналізму, ґрунтованого на позитивістському джерелознавчому аналізі та об'єктивістських тенденціях скептицизму.

З другої половини XIX ст. визначальною рисою дальшого розвитку історичного студіювання є істотне розширення його проблематики, яке відбувається на фоні утвердження в історіографії нових концептуальних підходів до висвітлення як окремих епізодів історичного процесу в Україні, так і з'ясування та пояснення загальнонорушійних закономірностей його еволюційного поступу. Важливим чинником цього процесу поряд з народницькою, представники якої основним рушієм історії вважали народні маси, було становлення української державної (або державно-юридичної) історіографічної школи, яка істотно збагатила методика історичних досліджень широким застосуванням конструктивних історико-юридичних підходів до вирішення багатьох раніше практично недосліджуваних питань історичного минулого.

Початок осмисленню українського цивілізаційного процесу, а відповідно й блоку питань, скомпонованих у формулі "Україна — Росія" (під нею ми розуміємо всю сукупність і багатогранність взаємостосунків двох націй та держав у всіх їх можливих варіаціях і формовиявах), з нових оціночно-методологічних позицій було покладено появою творів М. Костомарова "Две русские народности" (1861)⁴ та "Україна" (1860)⁵. Творчо опрацювавши ідейну спадщину історико-політичної думки другої половини XVIII ст., зокрема "Історії Русів", а також переосмисливши теоретичні положення праць Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича⁶ й розвинувши головні ідеї, оприлюднені 1847 р. у власному історико-публіцистичному творі "Книга буття історичного народу"⁷, вчений запропонував концепцію самобутності і самодостатності етногенезу українського та російського народів, яка ґрунтувалася на тому, що українська народність, яка починає формуватися близько VI ст., має істотні відмінності від російської як на побутовому рівні, характері, духовності, так і у політичних ідеалах та уявленнях.

Ідеї М. Костомарова були підхоплені і розвинуті у творчості істориків народницького напрямку П. Куліша, І. Винниченка, М. Дашкевича, В. Антоновича. Зокрема в епілозі до російського перекладу роману "Чорна рада" П. Куліш узагальнив свої погляди на українсько-російські відносини, підкресливши при цьому елементи вишості української народності щодо російської в культурно-духовній сфері⁸. Разом з тим історіософії П. Куліша

притаманне в цілому досить неприхильне ставлення до козацької доби української історії, несприйняття політичної організації Гетьманщини, а звідси — виправдання політики російського царату щодо останньої. Характеризуючи його погляди на проблеми політичної історії України й українсько-російських взаємин другої половини XVII—XVIII ст., висловлені у працях "Отпадение Малороссии от Польши, 1340—1654" та тритомній "Истории воссоединения Руси", Д. Дорошенко зазначав: «У своїх пристрасних, різких поривах, безперечно, керувався Куліш духом шукання історичної правди, але йому не вистачило ні широкого погляду на історичні явища, ні тих методів і засобів досліду, які виробила історична наука в нові часи... Він плутався між ідеями "громадського права", цивілізаторської місії аристократичної Польщі й державницької місії Москви і не зумів доглянути ні фактів, ні сил в нашій історії, котрі старались вирішити питання української національної державності на рівні з вимогами й поняттями свого часу. І це зробило його трагічною фігурою в діях українського національного руху і не дало йому зайняти в українській історіографії місця, яке б йому належало відповідно до його таланту й швидкого критичного розуму»⁹.

Свої погляди на історію українсько-російських відносин В. Антонович синтезував у праці "Коротка історія козаччини"¹⁰. Розвиваючи тезу про історично обумовлену особність розвитку українського та російського народів, учений вважав їх з'єднання під скіпетром Романових національною трагедією для українців, яка була обумовлена насамперед внутрішніми факторами, а саме відсутністю "ґрунтовної цивілізації" та "міцної дисципліни"¹¹. Недооцінюючи політичний талант Б. Хмельницького, В. Антонович не зумів зрозуміти і його титанічних зусиль, спрямованих на творення національної державної будови. Більше того, у складеній за дорученням Київського університету св. Володимира записці про потребу скасування обмежень щодо української літератури, він недвозначно зазначив: "Малорусская народность... совершенно лишена государственного инстинкта: она не только не составляла отдельного государства, но добровольно отклонила образование такового даже в тот момент, когда исторические обстоятельства давали на то возможность... Малороссия вошла в состав русского государства добровольно, без завоевания и борьбы и, вследствие этого, привнесла в новое государство лишь чувство любви и единения, без тени всякого раздражения или озлобления, малорусская литература никогда не подымала даже намека о политическом сепаратизме и всегда считала этот мотив для себя чуждым..."¹².

Деяких аспектів політичного та господарського розвитку Гетьманщини у складі Російської імперії й асиміляційних заходів російської адміністрації торкнувся у своїх студіях О. Лазаревський. На відміну від В. Антоновича, він визнавав факт утворення на українських теренах у результаті вільних змагань українського народу своєрідної національної державної і громадської організації, першим в українській історіографії звернув увагу на роль Малоросійської колегії в реформуванні фінансової системи Лівобережної України, зміни в її соціальній структурі. Однак при цьому всю міру відповідальності за ліквідацію національної самобутності покладав на українську еліту, на що свого часу слушно звернув увагу М. Грушевський¹³.

У цілому ж, незважаючи на те, що народницька концепція викликала чимало нарікань (під час досить гострих) з боку істориків-державників щодо загальних засад в оцінці політичної історії України другої половини XVII—XVIII ст. та значення в ній російського фактора (зокрема М. Драгоманов відзначав великий вплив на неї офіційної імперської історіографії),

її прибічники суттєво збагатили українську історичну науку конкретними історичними розробками окремих сюжетів з історії тогочасних українсько-російських відносин, ввели у науковий обіг значну кількість джерел, в яких проливається світло на ті чи інші аспекти проблеми. Так, і до сьогодні не втратили свого наукового значення студії О. Єфименко "Очерки истории Правобережной Украины" та "Двенадцать пунктов Вельяминова"¹⁴, А. Маркевича "Южная Русь при Екатерине II"¹⁵, В. Павелки "Конец старой Малороссии"¹⁶ тощо. До речі, останній як один з вирішальних факторів, що негативно впливали на український державотворчий процес у XVIII ст., називав вплив зовнішньої сили — тобто, імперської політики в українському питанні.

Поворот від народницької методології у дослідженні комплексу питань українсько-російських стосунків на позиції державницьких концепцій намітився в українській історіографії наприкінці XIX ст. Міцно у вітчизняній історичній науці вони утвердилися в перших десятиліттях XX ст. Репрезентована такими видатними вченими, як В. Липинський, М. Кордуба, С. Томашівський, С. Рудницький, Б. Крупницький, Д. Дорошенко, О. Шульгін, С. Шелухін, І. Джиджора, В. Герасимчук, О. Оглоблин, С. Дністрянський, Л. Окіншевич, О. Терлецький, А. Яковлів та багато інших, українська державницька школа акцентувала увагу на "осмисленні концептуальних питань української державності, дослідженні основних етапів її становлення, обґрунтуванні з історичної точки зору права українського народу на власну державу"¹⁷, націотворчої ролі останньої. Зокрема на велику вагу державно-національної традиції звернув увагу М. Драгоманов у своїй праці "Пропащий час. Українці під московським царством", в якій намагався розглянути різні аспекти політичної історії України в 1654—1876 рр., а також реконструювати такий важливий зріз українсько-російських відносин, як сприйняття суспільно-політичного устрою Російської держави українським суспільством.

Справжнім переворотом в історіографії, який мав надзвичайно важливі наслідки для всього розвитку історичних й історико-юридичних знань в Україні, стала запропонована М. Грушевським схема історичного процесу, основні положення якої були викладені ним у статті "Звичайна схема "руської" історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства"¹⁸. Всупереч офіційно прийнятій схемі російського історичного процесу, згідно з якою український і білоруський народи позбавлялися права на власну історію, а єдиною правомірною спадкоємницею Київської Русі проголошувалася Московська держава, вчений вказав на принципово розбіжні шляхи формування трьох слов'янських етносів на початкових етапах їхнього історичного поступу і тим самим довів право кожного з них на самостійне історичне минуле, поза так зв. спільною "загальноруською історією", якої в дійсності ніколи не існувало. Основні положення своєї концепції, а відповідно й погляди на розвиток українсько-російських зв'язків історик розвинув у своїх ґрунтовних синтетичних творах "Очерк истории украинского народа" (СПб., 1904), "Иллюстрированная история Украины" (СПб., 1913), десяти томний "Історії України-Руси", студіях меншого формату.

В цілому на зламі XIX—XX ст. в українській історіографії при дослідженні розвитку взаємин між українським і російським народами і державами наголошувалося на самобутності історичного розвитку українського етносу, вказувалося на формування особливого суспільно-політичного устрою Української козацької держави, демократичні засади якого виявилися несумісними із соціальними порядками та монархічним держа-

вним ладом північного сусіда. В процесі дослідження проблеми міжнародних зв'язків України з іншими країнами розглядалися умови її входження до складу Московської держави¹⁹, обґрунтовувалися юридичні підвалини українсько-російського союзу²⁰, розвиток взаємовідносин в умовах інкорпораційної політики самодержавства щодо України у XVIII ст.²¹, розкривалася роль останнього та українського гетьманату в процесі формування нової української аристократії²² тощо.

В контексті наукового студіювання українського державотворчого процесу XVII—XVIII ст. особливу увагу було звернуто на Переяславський пакт 1654 р. і пов'язаний з ним пакет документів, якими юридично закріплювалися умови переходу Української держави до складу нового політично-територіального утворення. Хоча спеціальних розробок з історії українсько-російського договору 1654 р. існує порівняно небагато, однак факт підписання цього важливого документа й аналіз його характеру і регламентованих ним положень знайшли більш або менш детальне висвітлення в ряді розвідок з окремих проблем політичної історії України другої половини XVII ст., монографіях історичного й історико-юридичного характеру, синтетичних працях з історії українського народу та Української козацької держави. Це питання не перестає хвилювати й українських істориків новітньої епохи. Зрештою, від вирішення того, чим все ж таки був договір 1654 р. для України, значною мірою залежить розв'язання багатьох спірних моментів її подальшого розвитку, зокрема, збалансованості рівноправного партнерства і підлеглості в еволюції українсько-російських відносин.

Найбільший інтерес до означеного договору, відомого як "Березневі" чи "Переяславські статті Богдана Хмельницького", з боку як істориків, так і юристів спостерігається у другій половині XIX — на початку 30-х рр. XX ст. Зокрема у той час з'являються і спеціальні дослідження, присвячені як самому договору, так і подіям, що розгорталися навколо нього, та найближчим і віддаленішим політичним наслідкам²³. Що ж є найбільш характерним для цих праць? По-перше, в традиціях української медієвістичної школи їх відзначає ґрунтовна джерельна база. Джерела використовуються дослідниками не тільки при викладі фактичного матеріалу, пов'язаного із з'ясуванням умов підписання договору чи встановленням ідентичності тих чи інших варіантів "статей", але й широко застосовуються для підтвердження авторських міркувань і теоретичних викладок.

По-друге, домінантною на цьому етапі є концепція міждержавного характеру договору, яку підтримувала переважна більшість тогочасних українських дослідників. Мабуть, чи не найбільший виняток з цього становить позиція М. Костомарова, який схильний розцінювати і цей пакт крізь призму взаємовідносин двох слов'янських народів — українського і російського. "Зв'язок України з Москвою, — стверджував він, — був не зовнішній, не державний, а внутрішній, народний"²⁴. Між двома згаданими концепціями балансує у своїх працях О. Єфименко. Не заперечуючи, що "Березневими статтями" регламентувалися міждержавні стосунки України з Росією, дослідниця водночас зауважує, що це був "великий акт соединения двух русских народностей со всеми его громадными последствиями для обеих соединившихся частей"²⁵. Зауважимо, що подібних поглядів дотримувався і Д. Яворницький у своїй відомій праці "Історія запорозьких козаків", вбачаючи у Переяславському акті закономірний результат волевиявлення українського народу²⁶.

По-третє, в працях зазначеного періоду для характеристики закріпленого "Статтями" політично-територіального з'єднання двох держав вжи-

вається переважно термін "приєднання України до Московської держави", пізніше — "злуки України з Москвою", хоча окремі дослідники, зокрема П. Куліш, вважали цей акт "возз'єднанням Русі", одночасно оцінюючи його як неминучий і необхідний крок для козацької держави, яка нібито повністю піддається під "ласку московського царя"²⁷.

Що ж стосується аналізу статей договору, встановлення його ідентичного тексту й оцінки правового значення, а також кваліфікування закріпленого ним характеру відносин України з Росією та юридичного статусу першої у складі Московської держави, то всі ці питання залишаються дискусійними і донині.

Вже у другій половині XIX ст. розгорнулася полеміка навколо того, що ж все-таки являють собою "Березневі статті" з юридичного боку. Якщо більшість дослідників дотримувалася погляду, що це був документ договірної характеру, то Г. Карпов заперечував таку думку і доводив, що умови входження України до складу Російської держави слід розглядати лише як результат "чолобитної" гетьмана й "пожалувань" з боку російського царя. Кваліфікуючи на початку 30-х рр. XX ст. "Переяславські статті" як акт, яким встановлювалися особливі права України у складі Московської держави, В. М'якотін водночас заперечував їх договірний характер. Дослідник стверджував, що "завершившее переговоры соглашение с формальной стороны не явилось договором"²⁸. На подібних позиціях перебував і один з перших дослідників української державності О. Терлецький. Учений вважав, що у березні 1654 р. у Москві були визначені лише "точки договору між Україною й Росією"²⁹. Приблизно в той же час А. Яковлів, спираючись на діючі норми й історичні екскурси в галузь міжнародного права, доводив договірний характер статей 1654 р. "Складаючи договір з Москвою, — підкреслював він, — як незалежна держава, Україна ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона в договорі — Москва"³⁰.

Що стосується характеру відносин між Україною і Росією, які встановлювалися договором, зазначимо, що ряд дослідників (Д. Бантиш-Каменський, С. Соловйов та ін.) вбачали в "Статтях 1654 р." лише повернення Московською державою раніше втрачених земель³¹. У свою чергу М. Драгоманов розцінював "Березневі статті" як змову "з царем тільки про волю козацьку", тобто, умови договору, на його думку, не передбачали захисту державних інтересів України в цілому, а лише її окремого стану³². Всупереч цьому М. Грушевський (хоча й дотримувався, подібно В. Антоновичу, погляду на договір 1654 р. як "політичну помилку" Б. Хмельницького) стверджував, що «мартовские резолюции на петиции Хмельницкого и старшины, под именем "статей Богдана Хмельницкого", сыграли весьма важную роль, став основой устройства Украины в течение целого столетия»³³. Водночас історик наголошував на тому, що "буква статей 1654 р. далеко розходилася з практичними відносинами, утвореними актом 1654 р..."³⁴. Він підкреслював, що саме розпливчастість більшості формулювань і положень договору призвела до того, що "этими мартовскими статьями устанавливались довольно неопределенные отношения"³⁵. На думку ж А. Яковліва, договір 1654 р. в очах Б. Хмельницького був одним із звичайних оборонних договорів у боротьбі проти Речі Посполитої³⁶.

В історичних працях, створених протягом другої половини XIX — початку 30-х рр. XX ст., юридичний статус союзу між Україною і Росією, кодифікований договором, кваліфікується як "інкорпорація України Москвою" (І. Розенфельд, Б. Нольде), "реальна унія" (М. Дьяконов, О. Попов), "династична" або "персональна унія" (В. Сергеевич), "васальна залеж-

ність від Московської держави" (М. Коркунов, М. Слабченко, В. М'якотін), "протекторат" (А. Яковлів), "військовий союз" (М. Грушевський, В. Липинський), визнання лише "морального авторитету" московського царя (Р. Лащенко) тощо. Причому, як доводив А. Яковлів, жодна з цих форм, за винятком інкорпорації, не передбачала знищення державної незалежності України³⁷. Навпаки, після підписання "Березневих статей" уряди іноземних країн продовжували вбачати в Україні "окрему від Москви державу...", а договір 1654 р. уважали тільки за договір "протекції" в тодішньому розумінні протекції чисто номінальної...³⁸.

На жаль, із середини 30-х рр. традиції у дослідженні українсько-російських взаємин уриваються, так і не давши більш-менш вичерпної відповіді на низку порушених науковцями питань. Саме відтоді починається відрахунок другого відрізка "історіографічного часу", гранична межа якого сягає кінця 80-х рр. Його характерною рисою стає поступове витіснення з творчої лабораторії дослідника історичного джерела та обумовленої його змістом інтерпретації логіки взаємозв'язків історичних подій і явищ. Натомість науковий пошук вганяється у визначену постулатами партійних й урядових постанов формулу доведення наперед визначеного бажаного. Початок цьому процесу було покладено на першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів (грудень 1928 — січень 1929 рр.), коли внаслідок навішеного на історичну науку тавра "націоналістичної" чи "націонал-шовіністичної" не лише унеможлилювалося вивчення цілого спектра української проблематики, але й відбувалося справжнє вимивання з науково-дослідних структур інтелектуального потенціалу шляхом вимушеного емігрування, арештів, а подеколи й прямого фізичного знищення.

Найбільш болюче це відбилось на стані розробки української історії саме XVII—XVIII ст., оскільки в радянській історичній науці концепцією М. Покровського фактично підмінювалося вироблене попередниками розуміння сутності національно-визвольних змагань українського народу за означеної доби, а отже, в подальшому ігнорувався сам факт існування етнічної державності українців. В історіографії закладалася офіційна концепція Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, своєрідними віхами на шляху становлення якої стали постанова урядової комісії від 1937 р. про конкурс на кращий шкільний підручник з історії СРСР, якою в оцінку українсько-російських стосунків XVII—XVIII ст. вводився критерій "найменшого зла" щодо факту прийняття Україною у 1654 р. російської протекції, постанова ЦК КП(б)У від 1947 р. "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР", що заміщувала попередній критерій на формулу "безумовного блага", постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР "Про 300-річчя возз'єднання України з Росією" та "Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією" від 1654 р., а також постанова "Про хід підготовки до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією" від 1978 р., назви яких красномовно промовляють самі за себе.

Очевидним результатом цього стає той факт, що майже на 50 років тема національного державотворення у XVII—XVIII ст. (безумовно, не без певного винятку) фактично зникає з наукового студіювання на теренах радянської України і перетворюється на прерогативу дослідників із закордонних українознавчих центрів. Відповідно змінюються й акценти у трактуванні українсько-російських відносин за означеної доби. Зауважимо, що, як і на попередньому етапі, стартовими при цьому залишаються події Національно-визвольної війни. Натомість, на відміну від по-

переднього часу, не з являється жодного оригінального дослідження з історії договору та переяславських подій 1654 р. Ця тема простежується лише в монографіях і статтях з історії Визвольної війни, яка кваліфікується як селянсько-козацька, колективних багатотомних працях та справжньому обвалі публікацій кон'юнктурного характеру, викликаних до життя спочатку у 50-х, а пізніше — у 70-х рр. вищезгаданими партійними директивами.

За незначним винятком (ми ніякою мірою не маємо наміру применшити наукову значущість побудованих на ґрунтовній джерельній основі досліджень В. Голобуцького, В. Дядиченка, І. Крип'якевича, М. Петровського, М. Ткача, Ф. Шевченка та інших істориків, які в умовах ідеологічного тиску змогли не тільки підняти важливі пласти з історії Національно-визвольної війни українського народу, а й виступити на захист тези про існування в той час на українських теренах національного державного організму), майже всі вони являють собою кальку із задекларованого "Тезами..." підходу до вирішення проблеми. Визначальною їхньою рисою стає гостра боротьба з тими науковими досягненнями, що були здобуті українськими вченими у вирішенні проблеми на зламі XIX—XX ст. Причому виражена наукова дискусія замінюється простим навішуванням на своїх попередників ярликів "буржуазних фальсифікаторів" та "запеклих ворогів українського народу", що одночасно ставало й своєрідним табу на всю їх творчість.

¹ Горобець В. М. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки. Історіографічні традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). — К., 1995. — С 15.

² Там само. — С. 16.

³ Зевелев А. И. Историографическое исследование: Методологические аспекты. — М., 1987. — С. 42.

⁴ Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 1. — СПб., 1863.

⁵ Украина // Колокол. — 1860. — № 61.

⁶ Пеленський Я. Українська державна школа // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. — К., 1996. — С. У.

⁷ Костомаров М. Книги битія українського народу. — Львів—Київ, 1921.

⁸ Кулиш П. Черная рада: Хроника 1663 г. — СПб., 1899.

⁹ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії... — С. 113.

¹⁰ Антонович В. Коротка історія козаччини. — Коломия, [б. р.].

¹¹ Там само. — С. 6.

¹² Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1905. — Т. III. — С. 38.

¹³ Грушевський М. Памяти Ол. Лазаревського // ЗНТШ. — Львів, 1902. — Т. 47. — С 4-5.

¹⁴ Ефименко А. Я. Южная Русь (Очерки, исследования и заметки). — СПб., 1905.

¹⁵ Маркевич А. И. Южная Русь при Екатерине II. — Одесса, 1893.

¹⁶ П-ко В. Конец старой Малороссии (1733—1786 годы в истории Левобережной Украины) // Киевская старина. — 1905. — № 11—12.

¹⁷ Пінчук Ю., Гриневич Л. Дмитро Дорошенко та його твір "Огляд української історіографії" // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії... — С. IX.

¹⁸ Грушевський М. С. Звичайна схема "руської" історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенню. — СПб., 1904. — Вып. I.

¹⁹ Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России 1654—1793. — Пг., 1915; Одинец Д. М. Присоединение Украины к Московскому государству. — Париж, 1936; Липинський В. Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. — Київ—Відень, 1920; Шафранов П. О статях Б. Хмельницького // Киевская старина. — 1889. — Т. 11; та ін.

²Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934; Його ж. "Статті Б. Хмельницького" в редакції 1659 р. // Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. М. Грушевського. — К., 1929; Його ж. Договір Б. Хмельницького з Москвою 1654 року // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. — К., 1927; Лашенко Р. Переяславський договір 1654 року між Україною та московським царем // Ювілейний збірник в честь проф. С. Дністрянського. — Прага, 1923; та ін.

²¹Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. — К., 1930; Василенко М. П. З історії устрою Гетьманщини. Критичні замітки // ЗНТШ. — 1912. — Т. 108; Терлецький О. Історія Української держави. — Т. 2. — Львів, 1924; Василенко Н. П. К истории малороссийской историографии и малороссийского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — № 11; Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Т. 1. — Нежин, 1913; та ін.

²²Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — Відень, 1926; Його ж. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — Філадельфія-Пенсільванія, 1980.

²³Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. (Статті й тексти). — Вид. 3-є. — К., 1918; Карпов Г. О переговорах Малороссии с Москвой // Журнал Министерства народного просвещения. — 1876. — Кн. XII; Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Ювілейний збірник в честь проф. С. Дністрянського. — Прага, 1923; Мякотин В. А. "Переяславский договор" 1654 года. — Прага, 1930; Попов О. Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 році. (3 нагоди 200-х роковин Переяславської ради) // Літературно-науковий вісник. — 1914. — Т. LXI. — Кн. 1; Трактат України з Московщиною 1654 р. і Універсал Центральної Ради 1917. — Вінниця, 1917; Щелський Л. Переяславський трактат (Пригадка з приводу перевороту в Росії) // Вісник союзу визволення України. — Відень, 1917; Щербина В. До питання про статті Богдана Хмельницького // Ювілейний вісник на пошану академіка М. С. Грушевського. — Ч. 1. — К., 1928; Шафранов П. О статтях Богдана Хмельницького // Киевская старина. — 1898. — № 11; Яковлів А. "Статті Богдана Хмельницького" в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — Ч. 1; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. — К., 1927.

²⁴Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — К., 1928. — С. 153-154.

²⁵Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 49.

²⁶Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — К., 1990. — С. 186-188.

²⁷Див.: Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. — Берлін—Львів—Вінніпег, [б. р.], - С. 180.

²⁸Мякотин В. А. "Переяславский договор" 1654 года. — С. 19.

²⁹Терлецький О. Історія Української держави. — Т. II. Козацька доба. — Львів, 1924. - С. 291.

³⁰Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. - С. 395.

³¹Див.: Пінчук Ю. А. Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією в оцінці Костомарова // Укр. іст. журн. — 1971. — № 8. — С. 24.

³²Драгоманов М. Пропавший час. Українці під Московським царством (1654-1876). - К., 1992. - С. 35.

³³Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — К., 1991. — С. 189.

³⁴Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новітній літературі: Критичні замітки // Україна. - 1917. — Кн. III—IV. — С. 101.

³⁵Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — С. 90.

³⁶Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. - С. 606, 614.

³⁷Там само. - С. 609-611, 614.

³⁸Там само. — С. 609.

Далі буде

О. І. ЖУРБА (Дніпропетровськ)

Ф. Й. ТУМАНСЬКИЙ *

Із лютого 1780 р. з Петербурга до Глухова І. А. Ейлер відправив розгорнуту відповідь, в якій, повідомляючи про неможливість надіслати рукописи з Петербурга в далекий Глухів, відверто говорив про те, що робота з необхідними матеріалами архіву Академії стане можливою лише по приїзді Ф. Й. Туманського до столиці. І. А. Ейлер в повній відповідності з програмою А. Л. Шлецера, з якою, мабуть, був добре обізнаний як конференц-секретар Академії, розгорнув перед своїм кореспондентом необхідні вимоги щодо реалізації благородного наміру писати повну історію України: "Особенно важно было бы не только для этого сочинения, но и для всей русской истории, если бы Вам удалось получить точные сведения о всех летописях и хрониках, которые можно найти в украинских монастырях и частных домах, с обращением особого внимания на разыскание подлинного Нестора. Напечатанный по Радзивилловскому списку Нестор мог бы послужить для сличения с находящимися на Украине рукописными списками, а найденные и внимательно отмеченные грамматические и исторические варианты должны окончательно быть сличенными здесь с Радзивилловским списком и с другими летописями, что продвинуло бы дело критического издания летописей и восстановления истинного Несторового текста, даже если бы оригинал и не удалось найти.

Так как для определения достоверности и предпочтительности одного варианта перед другим большое значение имеет датировка каждого из них, то было бы желательно, чтобы Ваше Высочество обратило внимание, при перечитывании находящихся на Украине рукописей, на различия в письменных знаках, сокращениях и знаках препинания для установления правил славянской палеографии, которые, по примеру греческой, латинской и готской литературы, легко позволяют установить время написания рукописи. Но для этого необходимо внимательно читать не только летописи и хроники, а и духовные книги, особенно жития святых, в которых, в скрытом виде, можно встретить немало важных исторических данных.

Следует еще принять во внимание, что Ваше Высочество сможет принести настоящую пользу в качестве малорусского историка, лишь когда оно ознакомится со всеми живыми нынешними наречиями, родственными русскому. В том или другом из них Вы, наверное, найдете в употреблении славянские слова, уже утерянные русским языком, и узнаете таким образом их настоящее значение, до сих пор лишь угадываемое всеми русскими историческими писателями по общему смыслу и вероятно часто остающееся невыясненным. Для знакомства с польским и литовским языками есть много случаев на Украине, которые, может быть, представлятся и для изучения болгарского, так как несколько лет тому назад отмечалось пребывание некоторых болгар с Дуная в Новороссийской губернии; дал-

* Продолжения. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2003. — № 3.

матское, кроатское, каринтское или штейнмарское, лузитанское, венедское и латышское наречия легко могли бы быть привлечены по имеющимся учебникам и словарям.

Из всего этого Ваше Высокородие может усмотреть, что подобная работа потребует ряда лет и неутомимого усердия, на что едва ли хватит одной человеческой жизни"⁵⁷.

Лист І. А. Ейлера свідчив про те, що академічна програма вивчення російської історії 1764 р. А. Л. Шлецера була відома українським інтелектуалам, якщо не безпосередньо, то хоча б у змістовному переказі.

Що ж стосується допомоги у студіях Ф. Й. Туманського, то І. А. Ейлер повідомляв про готовність керівництва Академії сприяти йому в цьому: "... Наш директор (С. Г. Домашнев. — О. Ж.)... повелел переслать Вашему Высокородию список всех имеющихся в Императорской Академии Наук летописей и других, касающихся до русской истории рукописей... Из него Вы подробно ознакомитесь с этим истинным кладом здешней Императорской Библиотеки; если Вы после того найдете, что копия той или другой рукописи может послужить для Вашей цели, то наш директор сам готов озаботиться получением её Вами в настолько точном и верном виде, насколько ожидать от работы копииста"^{58~60}. Те, що каталоги рукописів Академії надходили до Ф. Й. Туманського, підтверджує його лист до І. Л. Ейлера від 18 грудня 1780 р. В ньому він не лише в наступний раз просив вислати йому відповідні рукописи, але й пропонував Академії своє співробітництво у справі відправлення до неї копій або оригіналів рукописів, які він збирав у Малоросії⁶¹.

Виявивши бурхливу науково-організаційну і літературну активність відразу по поверненні з Кенігсбергу, Ф. Й. Туманський протягом п'яти років немовби відійшов від активної інтелектуальної праці (точніше, про його діяльність на цьому поприщі у той час немає відомостей). Можливо, у цей "спокійний" період його духовно-культурного життя йшов важливий процес накопичення критичної маси інтелектуального і суто людського досвіду, який виявився необхідним для подальшої кар'єри. Причому дуже ймовірно, що саме тоді Ф. Й. Туманський під впливом своїх контактів з Академією, фактично реалізуючи першу, необхідну частину програми А. Л. Шлецера, нагромадив досить серйозний запас історичних джерел з історії Малоросії, який він у петербурзький період своєї творчості буде широко оприлюднювати, насамперед на сторінках свого часопису "Российский магазин". Справді важко уявити, як такий у майбутньому плодотворний автор опісля свого успішного дебюту до самого 1785 р. не видрукував жодного твору будь-якого жанру. Така значна перерва в публікації власних праць могла бути пов'язана з віддаленістю Ф. Й. Туманського від тих інтелектуальних центрів, на які він, як потенційний автор, орієнтувався.

Мабуть, тому, визнаючи неможливість реалізувати свої численні амбітні плани в Малоросії, Ф. Й. Туманський 1785 р. переїхав до Санкт-Петербурга, де при підтримці впливових друзів, імовірно, навіть самого О. Безбородька⁶², влаштувався на поважану посаду директора Позичкового банку, був призначений членом управління народних училищ імперії, а згодом обраний депутатом дворянства петербурзького повіту до Комісії для розгляду дворянських справ⁶³. І хоча петербурзька кар'єра Ф. Й. Туманського не була занадто зірковою, але вона яскраво репрезентувала долю цілком успішного, навіть блискучого малороса, який знайшов шляхи не лише прагматично-кар'єрного, але й інтелектуального "включення" в петербурзькі реалії, посідаючи часом провідне місце на певних ділянках столичного духовного, в тому числі й наукового, життя.

Осівши у північній столиці, Ф. Й. Туманський протягом 1785—1794 рр., окрім активної громадської та чиновницької праці, розгорнув бурхливу діяльність на журнально-літературному поприщі та широкому полі наукових історичних та археографічних студій. Це був час творчого злету малоросійського просвітителя. Сама атмосфера столичності в її широкому розумінні, тісне спілкування з петербурзьким бомондом, активне включення до структур, планів, запитів та потреб загальноросійського духовного життя того часу надали можливість Ф. Й. Туманському вповні реалізуватися як творчій особистості й талановитому організаторові просвітницької справи. Причому він не стільки привносив до столиці свої малоросійські національно-станові пріоритети, скільки за всяку ціну намагався органічно включитися до різноманітних форм петербурзького життя і, незважаючи на рудименти свого малоросійства, зміг виступити скоріше як петербурзький інтелектуал з певними малоросійськими зацікавленнями, аніж малорос, що вирішив розширити обрії російського світосприйняття творчими науковими та літературними здобутками своєї Батьківщини. Така органічна російсько-малоросійська національно-культурна самоідентифікація і відповідне соціально-психологічне налаштування були притаманні, мабуть, більшості петербурзьких малоросів як різновиду значно ширшого класу українців, які наприкінці існування української автономії та десятиліття потому дужою хвилею накочувалися на новоутворені на їх Батьківщині російські політико- адміністративні, військові, релігійні, культурно-освітні структури, а також широко вливалися до різноманітних форм громадського і духовного життя російських столиць та імперії в цілому. Честолюбні особисті амбіції у поєднанні з палкою вірою у просвітницькі ідеали та, не в останню чергу, певними матеріальними можливостями дозволили петербурзьким малоросійським інтелектуалам останньої чверті XVIII ст. (серед найбільш відомих — В. Рубан, М. Антоновський, Я. Маркович, В. В. Капніст), в колі яких Ф. Й. Туманський займав одне з провідних місць, започаткувати процес перетворення, за висловом В. Кравченка, новітньої української культури — насамперед історіографії, літератури, етнографії — з "речі в собі" на "річ для всіх"⁶⁴. Простіше кажучи, вони розпочали *друкувати*, крім власних творів, здобутки української рукописної культурної спадщини, зразки мови і літератури, вводячи їх у коло сприйняття, надаючи форм, художніх, жанрових, стильових, ідейних, мовних особливостей і смаків тієї культури, до якої вони прагнули залучитися самі та інтегрувати малоросійський духовний світ. Така посилена інтеграційна роль, неодномірність самоідентифікації, "недостатня відданість національній ідеї" вкупі з ідейно-політичною заангажованістю тих, хто підступав до вивчення спадщини та діяльності петербурзьких малоросів, призводили до того, що їх сором'язливо не включали до українського громадського та культурного життя і визначали нерідко лише як російських діячів. З іншого боку, намагаючись залучити їх до українського культурного простору, процесу національного відродження, як правило, не враховували (а якщо враховували, то не приділяючи цьому принципового значення) їх включеність у загальноросійське духовне середовище.

Це повною мірою стосується й Ф. Й. Туманського, за яким у кращому разі українська дослідницька традиція (зрозуміло, тут не йдеться про російську історіографію, для якої це питання не є актуальним) визнає причетність до російської, але зараховує, насамперед, до української історіографії⁶⁵. Що ж до його журналістської діяльності, то він одностайно визнається представником російської журналістики лише з деяким незначним нюансуванням (Ф. Й. Туманський виступає чи то як виходець з України, що

був причетний до видання та редагування російських часописів, чи діяч, що залишив значний слід у російській літературі та журналістиці⁶⁶). Справді, з точки зору визначення того пріоритетного національно-культурного поля, в якому розгорталася журналістська праця петербурзьких українців, інтелектуальної атмосфери, духовних запитів та орієнтирів освіченого малоросійського суспільства кінця XVIII ст., характеру самих часописів, сперечатися з цим твердженням немає потреби. Проте, якщо мова йде про генезу власне української журналістики, то навряд чи доцільно, вивчаючи національну культуру, ототожнювати змістовне навантаження поняття "українське" лише з його географічним змістом, як це традиційно усталилося ще за І. Франка і канонізоване у підручниках і нарисах з історії української журналістики⁶⁷, які, зазвичай, розпочинають її лише з харківських видань другого десятиліття XIX ст. Але ж останні нерідко містили українських матеріалів значно менше, аніж часописи того ж Ф. Й. Туманського. Їх спрямування, незважаючи на гучні регіоноцентричні декларації видавців "Украинского вестника" (1816—1819 pp.) Р. Гонорського та Є. Філомафітського, а також редактора "Украинского журнала" (1824—1825 pp.) О. Склабовського, не говорячи вже про мовний статус, визначалося здебільшого зразками столичної журналістської продукції та художніми смаками російсько-зорієнтованої місцевої публіки⁶⁸. Харківські часописи першої чверті XIX ст. розпочинали утвердження місцевої української регіональної періодики як суб'єкта російської журналістики, що стало можливим завдяки праці петербурзьких українців останньої чверті XVIII ст., журналістську діяльність яких, на нашу думку, варто розглядати з позицій генези української періодики в Російській імперії⁶⁹.

Творча спадщина Ф. Й. Туманського, як і багатьох його українських сучасників, ще й досі невідома у повному обсязі. Найдокладнішим джерелом інформації про неї став "Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века", який дає можливість найширше представити напрямки його діяльності, в тому числі здобутки в галузі історичної журналістики⁷⁰ (Див. додаток).

У списку друкованої спадщини Ф. Й. Туманського вражає різноманітність інтересів, працездатність, величезні обсяги проробленої праці за досить невеликий термін. Усього тут 22 дуже нерівнозначні позиції, по відношенню до яких він виступає як автор, перекладач, редактор, видавець або автор передмов. Деякі з них склалися з кількох величезних томів. Так, "Собрание разных записок... о жизни и деятельности Петра Великого" включало 10 томів, переклад "Путешествия по разным местам Российского государства по повелению Санкт-Петербургской Императорской Академии Наук" П. С. Палласа охоплював 2 томи, часописи: "Зеркало света" складалося з 4-х частин, "Лекарство от скуки и забот" — з 2-х, "Российский магазин" — з 3-х.

Незважаючи на те, що за своїм характером усі ці праці, здавалося б, мають небагато спільного, літературні та історичні журнали, натуралістичні спостереження академіка П. С. Палласа про клімат, надра, економічний розвиток, флору і фауну, елементи етнографічних описів Уралу та Сибіру, публікації джерел з історії Росії та Малоросії, численні поетичні твори та переклади, універсальні підручники та описи далеких зарубіжних країн, — всі вони об'єднані не лише особою автора, але й просякнуті просвітницьким духом безумовної віри в силу людського розуму, бажанням подарувати світу позитивні знання, дати повчальні уроки наступним поколінням на прикладах героїв і зрадників минулого, розвінчати зло та возвеличити добро.

При всій своїй несхожості, визначеній, не в останнє, широкими зацікавленнями автора, гідного сина цього енциклопедичного століття, твори Ф. Й. Туманського, окрім видимого тексту, у своїй концентрованій сукупності становлять єдиний, але далеко не виключний для того часу цілісний текст, що засвідчував не лише намагання малоросійської високої культури та її представників вписуватися до відповідних російських, а точніше імперських наднаціональних структур, а й прагнення тих петербурзьких українців, хто, відірвавшись від рідної землі, успішно впорався з цим надзавданням, увійшовши до "столичних контекстів", залучити рідний, батьківський, регіональний історико-літературний, інтелектуальний простір до "материка" загальноросійської цивілізації.

У випадку Ф. Й. Туманського спостерігаємо одну з можливих своєрідних моделей цього процесу. Розпочавши своє завоювання Санкт-Петербурга з прагнення утвердитись як загальноросійський культурний діяч, літератор та історик, Ф. Й. Туманський зосередився насамперед на тих проблемах, темах, жанрах, які визначалися смаками столичної публіки: дослідження та видання джерел з історії часів Петра Великого, створення епігонських віршованих творів у дусі літературної моди того часу, перекладання й видання очікуваних столичною публікою описів віддалених регіонів імперії та далеких закордонних країн, створення зорієнтованих на петербурзькі смаки часописів — в останні роки своєї столичної кар'єри він, здобувши загальне визнання, впритул розпочав не лише повертатися до української (точніше малоросійської) проблематики, з якою на початку кар'єри наївно намагався пробитися до петербурзького інтелектуального бомонду, але й заходився широко її досліджувати і популяризувати, пропагуючи здобутки культури своєї малої Батьківщини, надаючи цінні джерела до вивчення її історії.

Аналіз виявленого масиву видрукованої спадщини Ф. Й. Туманського дає можливість з'ясувати, яке місце займали різні напрямки його діяльності, в тому числі й журналістика, у різноманітній творчості малоросійського просвітителя. І хоча в цьому переліку утворені й редаговані ним журнали, де він виступав, зазвичай, ще й як головний автор, налічують усього 3 позиції, вони займають перше місце за обсягом аркушів, упевнено випереджаючи кількісні показники ще одного пріоритетного напрямку творчості Ф. Й. Туманського — історичних та археографічних праць. Водночас цілком зрозуміло, що наша таблиця, сформована за різними критеріями (тематика, жанр, вид, форма видання, участь автора в їх творенні) має цілком прикладне завдання і при всьому бажанні не можна чітко відділити одну сферу інтересів Ф. Й. Туманського від інших хоча б тому, що сфери ці лише розпочинали диференціюватися, перебуваючи у найтіснішому синкретичному зв'язку, притаманному типовій для кінця XVIII ст. ситуації становлення різних галузей інтелектуальної праці. Дійсно, як розрізнити історичні твори та журнальні публікації Ф. Й. Туманського, якщо його найгрунтовніша десяти томна публікація "Собрание разных записок и сочинений... о жизни и деяниях Петра Великого" є ніщо інше, як своєрідне історично-археографічне періодичне видання (його, до речі, варто розглядати як попередника ще дуже неблизьких і на той час зовсім не типових для української історіографії археографічних серіалів), яке наслідувало приклад уже засвоєної російською археографічною журналістикою форми оприлюднення історичних джерел⁷¹. Водночас журнал "Российский магазин", яким Ф. Й. Туманський завершив свій творчий петербурзький шлях, і переважна більшість матеріалів якого так чи інакше висвітлювала вітчизняну минувшину⁷², ставав об'єктом прискіпливого історико-археографічного дослідження.

Напрямки праці Ф. Й. Туманського

№ п/п	Види напрямків	Кількість позицій	%	Кількість аркушів	%	Роки видання
1	Видавець та редактор журналів	3	14	4040	41	1786-1787
2	Співробітник інших часописів	2	9	10 + 7 ⁷³	—	1792-1794 1779—1787 1792
3	Переклади	4	18	1277	13	1786-1791
4	Поезії	6	28	64	1	1779 1791-1792
5	Дидактичні твори	1	4	235	2	1787
6	Видавець та редактор географічних творів	2	9	298	3	1786—1787
7	Історичні дослідження та археографічні видання	4	18	3738	39	1786-1789
	Всього	22	100	9652	100	1779-1794

Опинившись в Петербурзі, Ф. Й. Туманський не лише зміг пристосуватися, знайти свою нішу в духовному світі столиці, але й стати, насамперед завдяки своїй журналістській діяльності, одним з лідерів інтелектуального життя Росії другої половини 80-х — першої половини 90-х рр. XVIII ст. За твердженням Г. П. Макогоненка, у 1786 р. у Санкт-Петербурзі навколо Ф. Й. Туманського згуртувалася група вчених, що утворила новий просвітительський центр столиці, друкованими органами якого стали журнали, що їх видавав Ф. Й. Туманський. Найбільш змістовним, серйозним і, відповідно, впливовим виданням був часопис "Зеркало света" (далі — "ЗС"), який справді став бойовим органом вітчизняного просвітництва і вже від сучасників одержав дуже високу оцінку. О. Козодавлев — приятель О. Радищева, відомий російський літератор, близький до державинського гуртка, "один из образованнейших людей тогдашнего мира", зазначав, що "ЗС" "лучший журнал", а його видавець — "человек весьма ученый и умный"⁷⁴.

На думку дослідників, серед столичних просвітительських гуртків того часу об'єднання Ф. Й. Туманського та його постать як лідера зіставимі за масштабністю з діяльністю і впливом Д. Фонвізіна, О. Радищева,

І. Крилова, М. Новікова та тих просвітницьких осередків, які⁷⁵ вони очо-

лювали

Свідомо чи ні, але в журналістській справі Ф. Й. Туманський був продовжувачем традицій М. Новікова. Особливо це стосується ідейної спрямованості видань, а також їх змісту, форми, методів співпраці з читачем. З трьох часописів Ф. Й. Туманського два щотижневика суспільно-літературного характеру виходили майже одночасно: "ЗС" — з 9 лютого 1786 р. по 24 грудня 1787 р. щоп'ятниці, а "Лекарство от скуки и забот" (далі — "ЛСЗ") — з 1 липня 1786 р. по 1 липня 1787 р. щовівторка, третій — "Российский магазин" (далі — "РМ") був щомісячником історично-археологічного характеру і виходив з вересня 1792 по лютий 1794 рр.

З точки зору ідейної навантаженості, впливу, включеності у тогочасну суспільну полеміку, найбільшої уваги заслуговує "ЗС", журнал, який, на думку Г. П. Макогоненка, не лише залишив значний слід в історії вітчизняного просвітництва, але й сам став видатним явищем його історії⁷⁶.

Ідейну спрямованість журналу визначала праця трьох просвітителів: самого видавця, М. Яновського та аноніма, який сховався за криптонімом

Н. Д. (існують припущення, правда, недостатньо обґрунтовані, що це московський перекладач сентиментальних романів Н.Даниловський⁷⁷). У № 36 третьої частини "ЗС" Ф. Й. Туманський опублікував програмну статтю войовничо-просвітительського характеру "О пользе наук", в якій писав: "Науки, как всем известно, тесную связь имеют с благосостоянием государства... Просвещение есть источник благополучия владык государства и подвластных народов, из оного проистекают начала и основания законного градоуправления и спасительные положения, которым всегда следовать будут, признавая их полезными и справедливыми". Головне значення наук Ф. Й. Туманський бачив у тому, що завдяки їм "народ просвещается, исторгается из заблуждений..., горит неугасимой любовью к отечеству и... наукам, уверен будучи [убеждается], что благо государя есть благо отечества"⁷⁸.

До співробітництва із "ЗС" Ф. Й. Туманський зміг залучити найкращі тогочасні літературні сили — І. Дмитрієва, Г. Державіна, Є. Кострова, Я. Княжніна, А. Грибовського, П. Богдановича. Останній був навіть спочатку співвидавцем Ф. Й. Туманського, але невдовзі, посварившись з ним, залишив "ЗС". Не забував видавець і свого земляка В.Капніста (збереглося листування між ними з цього приводу⁷⁹).

Проте громадську позицію журналу, його обличчя визначав скоріше не літературний відділ, а політичний, філософський та бібліографічний. Подаючи інформацію про політичні події в світі, видавець виступав як політолог і нерідко вдавався до досить розгорнутих коментарів та моралізаторських ремінісценцій. Уважно придивляючись до громадських конфліктів, що стрясали світ наприкінці XVIII ст., Ф. Й. Туманський у просвітницькому дусі пропонував рецепти їх запобігання і мирного розв'язання шляхом соціального компромісу, вироблення справедливих законів, патріотичного виховання: "Любовь к отечеству не в том состоит, чтобы упрямо свое защищать право и желать все поставить на своем; она отличает того, кто блюдет благо своих соотечичей, ищет мира и тишины, доставляет каждому свободу пользоваться своею собственностью безопасно и научает собратию повиноваться беспрекословно спасительным законам. Где молчат законы, где брат ненавидит брата за то, что сей не так мыслит, как он, где оружие решит дела, тамо нет патриотов, всеу правители"⁸⁰.

Ф. Й. Туманський нерідко застосовував на сторінках "ЗС" такий популярний прийом виховання і впливу на читача, як оповіді про різного роду добродійні діяння представників найширших верств від рядових громадян до королів; ось американський рабовласник дарував свободу своїм неграм, а ось король Франції погодився з думкою парламенту і відмінив власний закон. Такі повідомлення знаходили схвальні відгуки і, як правило, супроводжувалися панегіричними коментарями Ф. Й. Туманського, який зазначав, що, хоча "подобные случаи весьма редки, но пребудут вечною славою для того, кто уважил пользу своих подданных и силу законов, и для тех, кои, говоря истину, не робели"⁸¹.

Змістовним і корисним був відділ "Известия о книгах", де видавець привертая увагу читачів не лише до нових видань художньої літератури російською та іноземними мовами, але й рекомендував співвітчизникам публікації з філософії, права, історії, торгівлі і комерції, педагогіки. Іноді такі рецензії набували характеру гострої публіцистики, нерідко політичного змісту. Так, оглянувши книгу італійського юриста Філанджері, Ф. Й. Туманський писав: "Входя рассмотрением в разные ветви наук, должно перед всеми прочими, до целости общества касающимися, дать преимущес-

тво правоведенню. Если хозяйство или экономическая наука к содержанию жизни нашей нужны, то правоведение к ее безопасности необходимо. Знать наши права, знать права человечества, знать, что я кому и что мне кто должен, есть приятнейшее упражнение; человеки по естеству своему не все с добродетельными наклонностями: бывают преступники, судить их по сомнению было бы гневить творца и разрушить общество. Нужно знать важность преступлений и соразмерность наказаний. Сему-то учит правоведение: оно должно полагать пределы властей и пределы повинующихся законам сограждан. Законы не суть и не должны считаться бременем. Законы суть залог безопасности каждого, а предержащие власть или блюстители законов, т.е. государи, суть стражи нашего блага... Кто не пожелает, чтобы все сию и подобные книги читали со вниманием, а паче, чтобы предстоящие престолу или имеющие в деснице своей власть... поучались в правоведении день и ночь" ⁸².

Дуже вагоме місце в "ЗС" займала філософська проблематика. Провідними авторами тут виступали М. Яновський та Н. Д., які захоплювалися самі й захоплювали читачів етичною проблематикою, присвятивши їй десятки статей. Окрім того, в журналі вперше російською мовою були надруковані праці П. Гольбаха, а також представлені у перекладах твори К. Гельвеція, Горація, Овідія, Лукіана та інших авторів. Майже в кожному номері журнал вміщував анонімні роздуми на теми "О счастии", "О совети", "О чести", "О человеколюбии", "О наслаждении", "Созерцание жизни нашей" тощо. І хоча остаточно їх авторство не встановлено, є підстави вважати, що вони можуть належати перу самого Ф. Й. Туманського.

Наступним журнальним проектом Ф. Й. Туманського в Петербурзі став часопис "Лекарство от скуки и забот", що виходив майже одночасно із "ЗС" з липня 1786 по липень 1787 рр. Зберігаючи такий же наступальний просвітительський характер, "ЛСЗ" вирізнявся більшою жанровою різноманітністю, присвячуючи свої 12 відділів не лише громадсько-політичній, морально-етичній, філософській проблематиці, але й вміщуючи матеріали пізнавального та розважального характеру. Особливо показовим для суспільної спрямованості журналу був політичний відділ, в якому на прикладі боротьби США проти англійської тиранії засуджувалося рабство, із співчуттям і навіть захопленням висвітлювалася самовіддана боротьба патріотів за збереження власних прав і вольностей. У порівнянні із "ЗС" авторський колектив "ЛСЗ" у цілому зберігся, поповнюючись новими іменами — І. Крилова, А. Майкова, А. Бухарського, П. Карабанова.

Журнали Ф. Й. Туманського припинили своє існування 1787 р., мабуть, не лише через нестачу передплатників, але й через перевантаженість і заангажованість редактора іншими проектами, насамперед підготовкою до публікації фундаментальних видань, присвячених Петру І. Обидва часописи, організатором і натхненником яких був російський малорос Ф. Й. Туманський, не без підстав відносяться дослідниками суспільної думки, літератури та журналістики до дуже помітних явищ російського просвітництва, загальноросійської імперської культури взагалі.

Широкі енциклопедичні інтереси малоросійського просвітника у Петербурзі, окрім його найпомітніших журнальних проектів, виявилися у численних літературних спробах як оригінального (оди високим посадовцям у характерній, але дедалі більше анахронічній, для його часу манері, оповідання у дидактичному просвітницькому стилі), так і перекладного характеру (з грецької, латини, польської, німецької, англійської, французької). Захоплення Ф. Й. Туманського жанром топографічних описів, під

якими тоді розуміли історико-географічні та господарчо-статистичні обстеження, не обмежалося планом відповідного огляду Малоросії та перекладом двох томів опису Сибіру П. Палласа, але й спонукало взяти на себе (включно з матеріальною стороною справи) видання записок і щоденників першого російського африканіста М. Г. Коковцова (1786, 1787 рр.), який досліджував північну частину чорного континенту.

Просвітницькі дидактичні завдання Ф. Й. Туманський намагався донести до молодого покоління у спеціальному виданні — "Новом детском месяцеслове" (1787 р.), де були представлені короткі нариси з всесвітньої і російської історії, географії, хронології, елементарні астрономічні знання.

Одне з центральних місць у творчій біографії Ф. Й. Туманського займали історичні зацікавлення, якими по суті завершився блискучий петербурзький період його творчості. Збирання відомостей про джерельні скарби Гетьманщини, колекціонування оригіналів і замовлення копій писемних історичних пам'яток, обстеження монастирів, архівів офіційних установ Малоросії — цю роботу молодий просвітителю розпочав майже відразу по закінченні університету ще наприкінці 1770-х рр. Але по приїзді до столиці, прагнучи якнайшвидше увійти до петербурзьких інтелектуальних кіл і зробити собі ім'я, він доклав багато зусиль для реалізації найбільш актуальних культурницьких проєктів, уважно прислухаючись до духовних запитів петербурзького бомонду. І справді, ці проєкти не лише були схвально зустрінуті столичною публікою, а й у другій половині 80-х — на початку 90-х рр. навіть зробили Ф. Й. Туманського однією з центральних фігур петербурзького інтелектуального життя.

Саме таким, зорієнтованим на "сьогоднішні" історичні й суспільні інтереси освіченої російської публіки став цикл історичних та археографічних праць Ф. Й. Туманського, присвячених Петру I, та видання спеціалізованого історичного журналу "Российский магазин". Ставлення до вітчизняного минулого та завдань його вивчення визначалося ним відповідно до запитань, які ставили до історії освічені кола того часу. В. Й. Ключевський писав з цього приводу: "Отечественная история не была для них только предметом научной любознательности; они искали в ней ответов на живые практические запросы и нужды текущей жизни, надеялись найти в ней воспоминания того, чего, по их мнению, не доставало современному русскому обществу. Таким образом их любопытство вполне органическим стимулом входило в состав цельного общего взгляда, какой к концу XVIII в. установился в тесном кругу русских образованных людей на русскую историю, на задачи и приемы изучения русского прошедшего и на отношение этого прошедшего к современному положению вещей"⁸³.

Одним з актуальних суспільних питань наприкінці XVIII ст. стало ставлення до особи та реформ Петра I. При всьому апологетичному тоні сприйняття і висвітлення останніх починали зароджуватися й сумніви в їх доцільності. Переворот першої чверті XVIII ст. призвів до втрати національної самобутності, до напливу на російську службу пихатих іноземців, втягнув Росію у залежність від західного способу життя, мислення, виробництва, торгівлі, що породжувало мрії про повернення допетровської старовини, її ідеалізацію. В суспільній дискусії, що почала розгортатися наприкінці XVIII ст., стала викристалізовуватися одна з фундаментальних проблем російської суспільної й історичної думки XIX—XX ст. — проблема специфіки російського історичного процесу та його співвідношення з шляхами розвитку західної цивілізації.

На цьому ідейному тлі твори Ф. Й. Туманського про Петра I виглядали досить своєчасними і навіть актуальними. А коли за справу вивчення вітчизняної історії взялася Катерина II, яка 1783 і 1784 рр. друкувала власні "Записки по русской истории", статус історика особливо підвищився в очах суспільства.

Петровський блок Ф. Й. Туманського складався з двох нерівних частин. Перша з них — археографічний серіал "Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях Государя Императора Петра Великого", що виходив 1787 р. (7 томів) та 1788 р. (3 томи). Як зазначав відомий російський дослідник історичної літератури, присвяченої Петру I, Є. Ф. Шмурло, відсутність системи і випадковість у доборі самих джерел не заважають визнавати цей серіал цінним і цікавим з історичної точки зору⁸⁴. Безсумнівне і те, що "Собрание..." є надзвичайно інформативним і заслуговує на прискіпливе вивчення як явище культурно-наукового порядку, джерело з історії джерелознавства та археографії, історії історичної науки, в тому числі в контексті регіональної української історіографії.

Історіографічна оцінка іншого видання Ф. Й. Туманського — "Полного собрания деяний Его Величества Государя Императора Петра Великого" — дещо стриманіша. На початку XX ст. Ю. Ю. Бітовт зазначав, що твір Ф. Й. Туманського "входит в круг коллекционирования русских иллюстрированных изданий, книг о Петре I, русской иконографии и, конечно, в число "документальных редкостей", которые (увы) являются предметом собирания за одно это качество"⁸⁵. Погоджуючись з такою оцінкою твору як дослідження петровського часу, не можна не заперечити її в контексті завдань реконструкції тогочасної історіографічної ситуації.

За задумом Ф. Й. Туманського обидва видання повинні були складати цілісну композицію, в якій кожному з них відводилося певне місце: у 10 томах "Собрания..." друкувалися джерела, які повинні були стати основою для історичного твору під назвою "Полное собрание деяний... Петра Великого" у п'яти томах. У десятитомнику укладач вперше шляхом публікації ввів до наукового обігу важливі для вивчення петровської епохи матеріали: записки А. А. Матвеева, С. Медведева, І. А. Желябужського, П. Н. Крекшина, "Журнал государя Петра I с 1695—1710, сочиненный бароном Гизеном [Г. Гюйссеном]"⁸⁶, листи Петра I до Ф. М. Апраксина та рескрипти К. І. Крюйсу. Окрім того, тут вміщені різні грамоти й укази, грамоти іноземних дворів до російського двору, текст Вічного миру з Польщею 1686 р. та інші. Не розмежовуючи власне історичні джерела з історичною літературою, що було властиво його часові, видавець залучив до "Собрания..." низку статей (насамперед Г. Ф. Міллера) про молоді роки Петра I, працю О. П. Сумарокова про стрілецький бунт 1682 р., власний переклад з англійської книги Д. Круля (J. Krull) "The Present condition of the Muscovite empire, till the years 1699, in two letters...", що вийшла в Лондоні того ж 1699 р.⁸⁷

Такий ексклюзивний склад джерел був забезпечений протегуванням і допомогою впливових осіб, яким Ф. Й. Туманський висловлював вдячність у вступі до "Полного собрания деяний... Петра Великого": графу Івану Григоровичу Чернишову, "снабдившему меня некоторыми до сей истории принадлежащими записками и портретами", та графу Олександровичу Безбородьку, "доставившему мне способы пользоваться самыми вернейшими источниками"⁸⁸. Найпевнішими джерелами, які використовував Ф. Й. Туманський для підготовки цього видання, стали славнозвісні "портфелі" Г. Ф. Міллера, матеріали яких, напевно, були на-

дані йому М. М. Бантишем-Каменським, який став наступником видатного історіографа біля керма Московського архіву Колегії іноземних справ. Саме йому Ф. Й. Туманський висловлював найщирішу подяку, підкреслюючи, що той був не лише помічником, але й майже співробітником його археографічного видання, який "беспримерный усердием в дружестве много меня подкрепил и ободрил"⁸⁹.

У передмові до "Собрания..." Ф. Й. Туманський обґрунтовував доцільність і необхідність публікації історичних джерел у комплексі з історичним дослідженням. На його думку, підтвердження дослідницьких позицій вимагає від автора доказів у вигляді посилань на рукописи та авторитетні книжки. Але прискіпливий читач кінця XVIII ст. буде не в змозі сам переконатись у їх наявності та правдивості свідчень, які вони несуть, через рідкість і недоступність цих джерел, особливо іноземних, а значить і в істинності авторського твору. Крім того, той, хто сам бажав би познайомитися з петровською добою, змушений був би "покупать для себя целое книгохранилище". Тому "разбросанныя известия в разных сочинениях российских, которых изданы, не имея единыя цели, надлежало совокупить".

З іншого боку, вміщувати колосальну кількість зібраного матеріалу у самому історичному творі Ф. Й. Туманський також вважав неприпустимим, бо "если бы все сии источники сообщать или при конце каждой части, или в примечаниях, то надлежало бы вместо пяти томов издать более десяти, и прерывая самое повествование примечаниями, разстроить мысли читателя, текущая с течением дел". Такого роду композиційні і дослідницькі завдання покликане було вирішити фундаментальне археографічне видання, яке стало б запорукою, "изъяснением самого сочинения и основанием, по которому читатели труд мой ценить станут"⁹⁰.

В українській історіографії комплекс праць Ф. Й. Туманського, присвячений Петру I, до речі, найбільший в його творчій спадщині, ніколи не був об'єктом дослідження, сприймаючись здебільшого як історіографічний курйоз української історіографії доби національного відродження. Гадаю, що справа тут не лише в загальній недостатній розробленості проблем розвитку регіональної української історичної науки кінця XVIII — початку XIX ст. Присвячені великому російському реформаторові, ці праці своєю проблематикою і характером викладення матеріалу не вписувалися до того "прокрустового ложа" різноманітних концепцій українського національного відродження, які телеологічно визначали їх місце і роль в історіографічному і суспільному процесах. А тим часом урахування й аналіз саме такого роду "незручних" праць, надають можливість адекватно, справді історично визначити не лише місце малоросійського історіописання у загальноросійському історіографічному контексті, включення до якого його представники неодноразово й наполегливо декларували, але й виявити особливості світосприйняття та історичної свідомості тогочасної малоросійської інтелектуальної еліти. Крім того, "Собрание..." Ф. Й. Туманського, яке стало першим археографічним серіалом, створеним малоросом, репрезентує джерела і рівень археографічної культури (археографічної теорії, методики, думки) переломного для історичної науки часу.

У своїх передмовах до обох "петровських видань" Ф. Й. Туманський виступав не лише звичайним апологетом свого героя, видавцем, що готує читача до сприйняття твору, в який вклав стільки душевних і матеріальних зусиль (випуск "Полного описания..." коштував йому колосальну за тим часом суму — 10 тис. крб.), але й показав себе досить кваліфікованим істориком, історіографом, джерелознавцем, який уважно стежив за тогочас-

ною історичною літературою, вдумливо підходив до осмислення завдань науки, місця історика в історичному пізнанні, ролі й задач публікації історичних джерел в історіописанні.

⁵⁷ Лист І. А. Ейлера Ф. Й. Туманському від 13.02.1780 р. // Труды Архива АН СССР. — С. 487; То же // Шемшученко Ю. С. Наш друг Туманский. — С. 532-533.

⁵⁸⁻⁶⁰ лист } д Ейлера Ф. Й. Туманському від 13.02.1780 р. // Труды Архива АН СССР. — С. 489.

⁶¹ Труды Архива АН СССР. — С. 350.

⁶² Сафонов М. Алмаз в коре [Про А. А. Безбородка] // Родина. — 1999. — № 3. — С. 43-49.

⁶³ Оглоблин О. Туманські. — С. 253; Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. — С. 66.

⁶⁴ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... — С. 287.

⁶⁵ Василенко Н. П. Из истории малороссийской историографии... — С. 255; Оглоблин О. Туманські. — С. 254; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії... — С. 60—62; Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. — Прага, 1921. — С. 61; Ісаєвич Я. Д. Українська археографія XVII—XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1964. — Вип. 1. — С. 187.

⁶⁶ Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики: Перша половина XIX ст. — К., 1959. — Вип. 1. — С. 23—24; Історія дожовтневої української журналістики. — Львів, 1983. — С. 21—23; Оглоблин О. Туманські... — С. 254; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії... — С. 29.

⁶⁷ Наріжний С. Українська преса // Українська культура: Лекції за редакцією М. Антоновича. — К., 1996. — С. 146—166; Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики... — 338 с; Історія дожовтневої української журналістики... — 511 с

⁶⁸ От издателей // Украинский вестник. — 1816. — № 1. — С. 3; Склябовський А. От редактора // Украинский журнал. — № 1. — С. 1; Журба О. І. Археографічні студії з історії України в харківській періодиці першої половини XIX ст. // Історія та культура Придніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 125—135.

⁶⁹ Журба О. І. Публікації з історії козацтва... — С. 186—189; Ільїн О. Невдачливий Федір Туманський // Пам'ять століть. — 1998. — № 5. — С. 135—138.

⁷⁰ Сводный каталог русской книги фажданской печати XVIII века: 1725—1800. — М., 1962. — Ч. 1. — 435 с; 1964. — Ч. 2. — 515 с; 1966. — Ч. 3. — 515 с; 1966. — Ч. 4. — 287 с; 1967. — Ч. 5. — 299 с

⁷¹ Афанани В. Ю. Начало журнальной археографии в России // Археографический ежегодник за 1987 год. — М., 1988. — С. 26—34; Олейников Д. "Древняя российская вивлиофика": Бабушка исторической периодики // Родина. — 1998. — № 1. — С. 42—43.

⁷² Белозерская Н. Исторический журнал в XVIII столетии // ЖМНП. — 1898. — Ч. 315. — № 1. — С. 61—84; Журба О. І. Публікації з історії козацтва... — С. 186-189.

⁷³ Форми участі і тематику праць Ф. Й. Туманського на сторінках "Академических известий" поки що не встановлено, тому у загальних підрахунках кількості аркушів ця рубрика не врахована.

⁷⁴ Оглоблин О. Туманські. — С. 254.

⁷⁵ Макогоненко Г. П. Радишев и его время. — М., 1956. — С. 15, 250.

⁷⁶ Там же. — С. 283.

⁷⁷ Там же. — С. 285; Сводный каталог русской книги... — Т. 4. — С. 136.

⁷⁸ Зеркало света. — 1786. — Ч. 3. — С. 2—3.

⁷⁹ Лист Ф. Й. Туманського до В. В. Капніста від 09.03.1786 з Санкт-Петербурга до Обухівки // ІР НБУ НАН України. — Ф. III. — № 23785; надруковано в кн.: Капніст В. В. Собрание сочинений: В 2-х т. — М.—Л., 1960. — Т. 2. — С. 573; Лист В. В. Капніста до Ф. Й. Туманського від 30.04.1786 р. з Обухівки до Санкт-Петербурга // ІР НБУ НАН України. — Ф. III. — № 23519; надруковано в кн.: Капніст В. В. Собрание сочинений. — Т. 2. — С. 286—287. Ці листи надруковані також у книзі Ю. С. Шемшученка, який помилково вважав свою публікацію першою (С. 641).

⁸⁰ Зеркало света. — 1787. — Ч. 6. — С. 594-595.

⁸¹ Там же. — 1786. — Ч. 2. — С. 299.

⁸² Там же. — 1787. — Ч. 5. — С. 543-544.

" К л ю ч е в с к и й В. О. И. Н. Болтин // Сочинения. В 9 т. — М., 1989. — Т. 7: Специальные курсы. — С. 139.

⁸⁴ Ш м у р л о Е. Ф. Петр Великий в оценке современников и потомства. — СПб., 1912. — Вып. 1. — Отд. 1. — С. 95.

⁸⁵ Цит. за: Ш е м ш у ч е н к о Ю. С. Указ. соч. — С. 184.

⁸⁶ Докладний огляд цього твору див.: П е ш т и ч С. Л. Русская историография XVIII века. - СПб., 1961. - Ч. 1. - С. 126-138.

⁸⁷ Докладний аналіз складу "Собрания..." див. у згаданій праці Є. Ф. Шмурло.

⁸⁸ Туманский Ф. О. К читающим // Полное описание деяний Государя Императора Петра Великого. — СПб., 1788. — С. LV.

⁸⁹ Там же. - С. LVI.

⁹⁰ Т у м а н с к и й Ф. О. [Передмова] // Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях государя императора Петра Великого. — СПб., 1787. — Ч. 1. — С. I—II.

(Далі буде)

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ минулого

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

ГЕТЬМАНЩИНА В ІСТОРИКО-ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТВОРАХ ГРИГОРІЯ ПОЛЕТИКИ

У 60—80-х роках XVIII ст., коли царизмом остаточно нищилися залишки Української козацької держави, формувалася невелика група діячів інтелігенції, вихідців із шляхетсько-старшинської верстви, які відстоювали автономістичні ідеї й готували нове національне відродження. Однею з найпомітніших постатей серед цієї національної еліти був Григорій Полетика — громадський діяч, просвітитель, публіцист і історик. О. Лазаревський зазначав, що він "займає одне з провідних місць (у тогочасному суспільному житті. — *Л.М.*) завдяки своїй любові до просвіти..."¹. "Під пудреними французькими париками і модними вишитими камзолами нового покоління українського громадянства, — писав М. Грушевський, — під його великоруською мовою і політичною услужністю зіставався певний український патріотизм, який з часом міг вилитися в иньші далеко живіші і симпатичніші форми. ...Не вважаючи на своє підданне під культуру великоруську, вони (згадане покоління освічених українців. — *Л.М.*) були дуже високої гадки про український нарід"². Сказане Грушевським з повною мірою відноситься і до Григорія Полетики, який, за свідченням сучасників, був "гарячим патріотом" України.

Григорій Полетика походив із старшинського роду. Батько його — Андрій Полетика, значковий товариш Лубенського полку, дослужився до звання бунчукового товариша, що забезпечувало поважне становище у старшинській ієрархії Гетьманщини. Григорій Полетика народився у 1725 р., поступив до Києво-Могилянської академії, яку закінчив у 1745 р. У наступному році переїхав до Петербурга і, маючи добрі знання з іноземних мов, зокрема класичних, поступив на посаду перекладача до Академії наук. Тут він працював до 1748 р., коли за власним бажанням був звільнений. Незабаром поступив до Синоду, де служив перекладачем до 1764 р. Того ж року він отримав призначення на посаду "главного над класами інспектора" в Морському кадетському корпусі. На цій посаді Полетика працював до 1773 р., коли через хворобу був звільнений і в чині колезького радника вийшов у відставку. Згаданий чин забезпечив йому "потомственне" російське дворянство.

Працюючи в Синоді перекладачем, Полетика у 50-х роках розпочав свою літературно-публіцистичну діяльність. Першою відомою його працею була стаття "О начале, возобновлении и распространении учения и училищ в России и о нынешнем оных состоянии". Головну увагу в ній звернуто на історію заснування Київської академії та роль Петра Могили в розвитку вітчизняної освіти. Тоді ця праця не була опублікована. Полетика займався також перекладами з грецької античних філософів та їх пуб-

лікацією. У 1759 р. він опублікував твір грецького філософа Епіктета, а в 1762 р. — Ксенофонта. Того ж року видав працю з теології, а в 1763 р. виходить його відомий "Словарь на шести языках: на российском, греческом, латинском, французском, немецком и английском".

Г. Полетика був одним з найбільших бібліофілів свого часу. Протягом свого життя збирав книги, рукописи (зокрема з історії України). Він не без гордості писав в одному з листів, що його книгозбірня — "одна из лучших в российском государстве библиотек, а особливо что касается до собрания моего российских рукописных и печатных книг". І далі: "Без похвальбы могу ... выговорить, что такового не токмо ни у одного из партикулярных людей не было, но и с государственными российскими библиотеками моя в первенстве, в редкости и древности книг, препираться смогла..."³. Питання книг власної бібліотеки дало змогу Полетиці стати людиною широких знань.

Григорій Полетика підтримував зв'язки і вів активне листування з визначними російськими й українськими державними і культурними діячами: І. Голенищевим-Кутузовим, І. Чернишовим, педагогом І. Бецьким, зодчим В. Баженовим, архієпископом Георгієм Кониським, А. Милорадовичем, Я. Гамалією, І. Ханенком, І. Скоропадським, О. Судієнком, правником й архівістом І. Туманським, істориком і правником П. Симоновським, поетом і громадським діячем О. Лобисевичем та ін.

Проживаючи в Петербурзі, Полетика часто приїздив в Україну, в свої маєтності. Ще за життя батька він отримав від нього частину великого села Коровинці (на Стародубщині). У 1762 р. Полетика одружився на дочці генерального судці І. Гамалії, отримавши в посаг два села: Юдинів і Чехівку з хуторами. Згодом прикупив ряд "грунтів" під Коровинцями. Зрештою став одним з великих державців: у 1780 р. йому належало загалом 2685 душ посполитих⁴.

У Гетьманщині Г. Полетика користувався великим авторитетом серед старшинсько-шляхетських кіл, як заможний дідич і високоосвічена людина. Загалом сім'я Полетик на той час дала цілий ряд відомих громадських, державних і культурних діячів. Брат Григорія — Андрій Полетика — двічі обраний роменським повітовим маршалком, згодом чернігівським губернським маршалком дворянства, автор "Щоденника перебування Катерини II в Україні". Другий брат — Іван Полетика — закінчив два університети в Німеччині, в Лейденському університеті здобув ступінь доктора медицини, став професором Медичної академії в Кілі. Двоюридний брат Григорія Івановича Полетика — історик і дипломат, закінчив Київську академію та Петербурзький академічний університет, був радником російського посольства у Відні, де опублікував статтю німецькою мовою про запорозьких козаків. Старший син Григорія Полетики — Василь, закінчив Віденський університет, став відомим громадським діячем і просвітителем, успадкував бібліотеку батька, активно займався збиранням матеріалів з історії України.

У 1767 р., коли були оголошені вибори до Комісії по складанню нового "Уложения" законів, Г. Полетику серед 11 депутатів від шляхетства Гетьманщини було обрано депутатом від Лубенського полку. Він, тоді в чині надвірного радника, був членом робочої комісії "Про образ сборов" та кандидатом до "Експедиційної" комісії⁵. Полетика брав активну участь у загальних засіданнях Комісії в 1767—1768 рр. Він подав дві "Записки" із зауваженнями на "Наказ" члену Малоросійської колегії депутату Натальїну та на "Проект правам благородных", поданий до Комісії⁶. Загалом, у цих записках, зазначає О. Лазаревський, Полетика проявив себе, з одного

боку, послідовним виразником і захисником автономності України-Гетьманщини, з другого, — поборником тих "прав и свобод" українського шляхетства, котрі ще в часи "бытности Малыя России под Польщею подтверждаемы были". Ці записки, особливо друга, зазначив далі Лазаревський, створили Полетиці репутацію людини, яка прославилася "своею ученостью и патриотизмом в краю своему"⁷.

Після виходу у відставку, із середини 70-х років Полетика живе в Україні, займається господарськими справами, збільшенням своїх земельних володінь і громадською діяльністю. Слід зазначити, що упродовж XVIII ст. на Лівобережній Україні відбувався процес формування української еліти з верхівки козацької старшини та шляхетства. Попри всі негативні (в соціальному плані) явища цього процесу варто зазначити, що іншого ладу, крім оснований на великій приватній власності на землю, країни Центральної і Східної Європи у XVII—XVIII ст. не знали. Їх земельна аристократія була творцем власної національної державності. Народ-нація без сильної, впливової, освіченої й патріотично налаштованої еліти — носія ідеї державності — неминуче втрачає державну незалежність і попадає у залежність до сусідніх країн. Це добре усвідомлювали кращі, освічені представники українського шляхетства другої половини XVIII ст., коли над Україною-Гетьманщиною нависла загроза повної втрати своєї автономії. До них, безперечно, належав Г. Полетика, переконаний елітарист. Ось тому він так наполегливо відстоював "старовинні права й привілеї" українського шляхетства, прагнучи до оформлення верхівки старшини й шляхетства в окремий, консолідований правлячий стан. До цього його та інших державців спонукав і намір Малоросійської колегії вважати шляхтичами лише осіб, які мали відповідні дипломи та грамоти. Він і його брат Андрій Полетика прагнули обстоювати дворянські права не лише для себе та своїх родичів, а й для якнайбільшої кількості старшинсько-шляхетських родів.

Як добрий знавець історичних джерел та української історії, Полетика склав власний "родовід", обґрунтовуючи своє шляхетське походження, й допомагав складати подібні "родоводи" родичам і близьким старшинам. Він та інші представники старшини прагнули, щоб українське шляхетство було зрівнене в правах і привілеях з російським дворянством. Зрештою, в 1782 р. у Лівобережній Україні вводилося "Учреждение о губерниях", а разом з цим й шляхетство отримало всі ті права, котрими користувалося російське дворянство. Платою за це стала повна втрата решток автономії України. Ідея Полетики про оформлення українського шляхетства як правлячої верстви в автономній Гетьманщині потерпіла крах.

Виїхавши в приватних справах до Петербурга, Полетика там захворів і помер 27 листопада 1784 р.

Григорій Полетика залишив після себе велику літературну, переважно рукописну спадщину. Як уже зазначалось, окрім перекладів і публікацій античних авторів, праць з богослов'я, він глибоко вивчав українську історію. При цьому Полетика прагнув відшукати якомога більше джерел, які б дали змогу йому глибше вивчити питання, що його цікавили. Так, готуючи свою першу студію "О начале, возобновлении и распространении учения и училищ...", він у 1757 р. з метою збирання матеріалів виїздив до Києва, де працював у бібліотеці й архіві Києво-Печерської лаври, обробляючи рукописи, які там зберігалися. Не задовольнившись цим, у наступному році він написав листа до архімандрита Зосими Валькевича, в якому просив його "употребить всевозможного старания", щоб відшукати й переслати йому ряд документів, які стосувалися заснування Петром Могилою шко-

ли в Печерському монастирі та друкарні, а також надіслати "какие куриозные сыщутся книги" тощо⁸.

До своєї книгозбірні він через знайомих і родичів діставав рідкісні книги й рукописи переважно з історії України. Так, у листі до нього у 1782 р. архієпископ Георгій Кониський повідомляв, що вислав, згідно із замовленням, книги старих польських істориків: Длугоша, Пасторія, Кадлубка, Оріховського, Рудавського, Пясецького та ін. Просив Полетика і свого брата Г. І. Полетику, який служив у Відні, розшукувати і надсилати йому старі книги й рукописи, зокрема, які стосувалися історії козащини⁹. У 1783 р. у листі до свого сина Василя, який навчався у Вільні, він пропонував розшукати й придбати для нього книгу В. Коховського "Аннали..." — "и другие, какие попадутся, служащие к российской, а **особливо к малороссийской истории**" (підкр. нами. — Л.М.)¹⁰. У своїй бібліотеці Полетика зберігав і козацькі літописи (зокрема, В. Величка). Згодом Василь Полетика в одному з листів писав, що батько "с великим трудом и старанием" збирав до своєї бібліотеки рукописи і старовинні книги, які стосувалися "по большей части **до малороссийской истории, начертание которой было его, а наконец сделалось моим предметом**" (підкр. нами. — Л.М.)¹¹.

Головні питання, які Полетика досліджував і шукав підтвердження своїм думкам у документах — це автономний статус України в складі Литовсько-Польської держави, зародження і розвиток козацтва як самобутньої й автономної верстви у Польській державі. Вельми цікавило його питання про становище, права й привілеї українського шляхетства. Але чи не найбільшу увагу він приділяв розвитку державного і суспільного ладу Гетьманщини XVII—XVIII ст.

Розглянемо його праці *, присвячені цій проблемі. Одна з перших відомих — "Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России"¹² — написана у вигляді тез, які, як вважав М. Василенко (що опублікував "Запись"), Полетика накреслив під час роботи в Комісії 1767—1768 рр., готуючись до одного із своїх виступів. В одній з тез, виходячи з позицій старшинсько-шляхетського автономізму, Полетика твердить, що Україна завжди була автономною частиною у складі Литовської і Польської держав та Російської монархії й добровільно з'єдналася з ними, отже — "завоеванною Малая Россия никогда не бывала и быть не могла...". Підвалиною автономності було її власне військо, як козацьке, так і наймане у гетьманів. Так, за гетьмана Мазепи, коли останній разом із найманим військом перейшов на бік короля Карла XII, "а напротив того все Войско (козацьке. — Л.М.) и народ малороссийский остался при Российской стороне", оскільки цар заявив про збереження прав і привілеїв України — "что доказывают государя Петра Великого грамоты, народу малороссийскому данные..."¹³.

Ймовірно, у виступах депутатів-апологетів російського самодержавства містилися висловлювання, що, мовляв, в Україні-Гетьманщині — внаслідок існування там військово-республіканського устрою — панувала "анархія". Тому Полетика в іншій тезі зазначив: "Анархии в Малой России, по правам, никогда быть не может". Негаразди були від посилення самовладдя гетьманів, чому сприяв сам царизм: "Была при гетманах тирания, — пише він, — против прав дозволенная (царями. — Л.М.), от чего происходили многие непорядки и замешательства" ¹⁴.

У третій тезі Полетика наголосив: незважаючи на те, що деяка частина української шляхти (в Чернігівському й Ніжинському полках) згодна "пристать к новым законам" — тобто з поширенням загальноросійських законів на Україні, більша ж частина всіх станів — "всех полков шляхетст-

во, козаки и духовный чин просят утверждения старых", тобто, збереження існуючого ладу й судочинства в Гетьманщині ("о привилегиях же просят все вообще").

Полетика ще раз (в останній тезі) рішуче висловився проти необмеженої влади гетьманів, оскільки останні "всю власть и права шляхетства себе присвоили", — **"а если бы гетманы были в своих пределах содержаны** (підкр. нами. — *Л.М.*), то б они России никогда вредны, Малой России никогда тяжестны не были". Також не потрібен Україні "и другой никто, власть его имеющий, от которого бы одного зависели все воинские, гражданские и камеральные дела, и который бы, по своим прихотям, что хотел — делал" ¹⁵. Як слушно зазначив М. Василенко, "тут треба розуміти, звісно, П. Рум'янцева, як генерал-губернатора і президента малоросійської колегії..." ¹⁶.

У цих тезах Полетика ніби підсумовує історичний досвід майже 150-річного існування Гетьманщини і (як людина подвійної лояльності) вважав, що й надалі Гетьманщина з обмеженою шляхетством владою гетьмана, з власним устроєм і судочинством, була б необтяжливою для народу України й "корисна" Російській державі. Однак, ліквідувавши у 1764 р. гетьманат та створивши другу Малоросійську колегію, царизм почав послідовно здійснювати політику повної ліквідації української державності. Полетика, як бачимо, виступив у Комісії у 1767 р. проти такого курсу уряду Катерини II.

Інший твір — суто історичного змісту, написаний ним 1772 р. — "Записки, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления". Проте назва твору не зовсім відповідає його змісту. По суті, твір складається з коротких нарисів про окремі події з історії та суспільного життя Гетьманщини, починаючи від Хмельницького і до XVIII ст. включно. Полетика насамперед висвітлює становище в Україні напередодні Національно-визвольної війни XVII ст. (Хмельниччини). Головну увагу автор звертає на розвиток козацтва, джерела його формування, поділ на городове і низове. Коротко розглянуто створення реєстрового козацького війська.

Далі Полетика зазначив, що, згідно з ухвалою сейму, за короля Сигізмунда III у реєстровому війську "полковники и старшины все были из шляхты". Після козацьких повстань, пише він далі, король і сейм "уничтожили гетманский чин, а вместо его велели быть комиссарам из знатного шляхетства", саме ж реєстрове військо скорочене до 6 тисяч (у складі 6 полків), решта козацтва повернена до посполитства. Коли ж Богдан Хмельницький підняв повстання проти Польщі, то повернувшись до Війська всіх козаків-випищиків, а всім, хто підніметься на визвольну боротьбу, пообіцяв, що вони "будут пользоваться привилегиями и вольностями козацкими". Полетика також розглядав питання будівництва Хмельницьким козацького устрою на визволеній від поляків території України — гетьман по обох боках Дніпра утворив 20 військово-територіальних полків (в дійсності полків було 17. — *Л.М.*). Спираючись на свідчення козацьких літописців та польських істориків, Полетика назвав число козацького Війська за Б. Хмельницького до 200 тис. ("не считая низового Запорожского войска") ¹⁷.

Інше питання, яке привернуло увагу Полетики, — договірні засади, на яких гетьманська Україна приєдналася до Російської держави. Гетьман Хмельницький, зазначає він, "присоединялся к России со всеми чинами оными, то-есть, с шляхетством, с козацким Войском, с духовным чином, с мещанами и с простым народом...". Отже, цар мав справу з гетьманом не

лише як з командувачем козацьким військом, а як з правителем держави, яка об'єднувала всі суспільні стани. "Все сии чины, — пише далі Полетика, — просили утверждения прежних своих прав и привилегий, и оные от царя Алексея Михайловича получили, как то можно видеть из договорных гетмана Хмельницкого пунктов и привилегий, данных шляхетству, гетману и Войску Запорожскому, митрополиту Киевскому с духовенством и малороссийским магистратам". І згідно з царськими грамотами, за гетьманів Б. Хмельницького й І. Виговського кожний стан залишався "при прежних своих порядках и учреждениях"¹⁸.

Як речник прав і привілеїв шляхетства, Полетика із задоволенням відзначав, що Гадяцький договір 1658 р., укладений між гетьманом І. Виговським і послами Польщі, зберігав шляхетські земські, городські й підкоморські суди у "всех тех местах, где прежде бывали". Цей пункт, як і сам договір, був затверджений сеймом 1659 р. — "как то можно видеть в конституциях Польского королевства". Полетика писав, що авторами Гадяцької угоди, згідно з якою Гетьманщина знову входила до складу Речі Посполитої (на основі договору), були українські "знатнейшие люди и шляхта". Проте козацтво виступило проти угоди, частина шляхти разом з І. Виговським змушена була залишити Гетьманщину, решта шляхти була повністю підпорядкована козацькій адміністрації, втратила свій судовий і будь-який вплив у державі. Це сталося з часу обрання гетьманом Юрія Хмельницького, коли, під тиском козацтва, в Україні "особливый род правления сделался": гетьмани, полковники і сотники "остались одни шляхетству и козакам начальниками и судиями". В іншому місці Полетика писав, що невдовзі "гетьманы и полковники, уничтожив земские и городские суды, всю судебную власть себе присвоили"¹⁹. Бачимо, що останній негативно оцінював такий хід справ у Гетьманщині.

Досить детально він розглянув внутрішній устрій Гетьманщини XVIII ст., передовсім судовий і судочинство. Полетика зазначив, що в громадянських справах "суды производились все, без из'ятия, по магистратам и ратушам, в которых по полковым городам присутствовали полковники, атаманы городские и войты с бурмистры, а по сотенным городам: сотники, атаманы городские и войты с бурмистры, и судили всех вообще: шляхту, Козаков, мещан и мужиков", — про це свідчать старі магістратські й ратушні книги. Від ратушних судів ішли апеляції в полкові суди, а від них — в Генеральний суд, або безпосередньо до гетьмана. Так продовжувалося до гетьманства Апостола, коли, згідно з "Решительными пунктами", були створені особливі полкові канцелярії й суди та сотенні канцелярії (або правління), в яких судилися лише козаки, а міщани й державні селяни-посполиті — в магістратах і ратушах.

Отже, військове судочинство було відокремлене від громадянського. Полетика зазначав, що верховним судом у Гетьманщині був Генеральний суд у складі двох генеральних суддів, всі важливі справи останні "отправляли и решали с ведома и конфирмации гетманов". З обранням гетьманом Д. Апостола останній, згідно з "Решительными пунктами", став головою Генерального суду. В Генеральній військовій канцелярії, на чолі якої стояв генеральний писар, пише далі Полетика, "отправляемы были общие, до всей Малой России касающиеся и от гетмана зависящие дела". У 1720 р., за гетьманства Скоропадського, у ній почала засідати генеральна старшина й розглядалися також важливі судові справи. Для керування фінансовими справами за гетьманування Апостола, згідно з "Решительными пунктами", була утворена скарбова канцелярія на чолі з двома підскарбіями, один був з російських чиновників, другий — з козацьких старшин²⁰.

Розглянув Полетика і питання про гетьманський та.ул. Оскільки городове і низове (запорозьке) козацьке військо, зазначає він, знаходилося під управлінням гетьманів, а останні перебували під зверхністю польського, а потім російського монархів, то повний їх титул писався: "Гетман войска Его королевского, а после присоединения к России Его царского величества Запорожский". І далі Полетика зазначає: "Сие название употребляли они в публичных актах и листах к российским государям, в универсалах своих и письмах". Іноді вони називали себе "Гетманами Малые России и малороссийскими". Цим Полетика підкреслював, що гетьмани були не лише командувачами козацьким Військом, але й правителями "малоросійської" (української) держави. Наприкінці він зазначає, що Самойлович першим став писатися "в публичных и частных актах": "Войска Его царского величества обеих сторон Днепра Гетман", підкреслюючи цим єдність і нероздільність Лівобережної й Правобережної України. Розумовський першим названий правителем української козацької держави, а відтак і командувачем козацьким Військом — він, пише Полетика, "назван Малороссийским обеих сторон Днепра и войск Запорожских Гетьманом..."²¹.

Як бачимо, у "Записках" автор головну увагу зосередив на проблемах державного і суспільного устрою Гетьманщини, прерогатив гетьманської влади, відносин козацької держави з Росією і Польщею, водночас осуджує дії гетьманів і старшинської верхівки, які призвели до відсторонення шляхетства від влади в державі.

Найбільш значною за обсягом і змістом є праця Полетики "Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою и на каких договорах отдалась Российским Г/осу/д/а/рям, и патриотическое рассуждение, каким образом можно б оную ныне учредить, что б она полезна могла быть Российскому государству без нарушения прав ее и вольностей". З назви твору видно, що автор ставив практичну мету: навести документальні факти, які б свідчили про автономний статус України в складі Литовсько-Польської та Російської держав, розглянути державний лад Гетьманщини в минулому, а відтак, накреслити кращу модель державного устрою Гетьманщини в складі Російської держави (що було б, мовляв, корисно й для Росії).

Історії Гетьманщини присвячена друга частина праці Полетики. Передовсім автор розглядає питання, "на яких договорах Україна-Гетьманщина піддалась Російській державі". Спочатку Полетика зупиняється на причинах "відлучення" України від Польської держави. Головно з них він вбачав у "ненависті, котра була викликана різницею у вірі". А безпосереднім приводом до початку визвольної боротьби народу стала Берестейська унія. Поки дві релігії (римська і грецька) задля загального спокою двох народів — польського й українського — "в равенстве содержимы и законами защищаемы были", до тих пір в українському народі "никаких не было замешательств и возмущений, и никогда оной не помышлял о своем от Польши отлучении". Проте польський уряд розпочав політику насильницького поширення унії в Україні, на її теренах почалася католицько-магнатська експансія, настали часи сваволі магнатів-старост стосовно селян і козаків.

Це, на думку Полетики, й стало для Б. Хмельницького приводом для підготовки повстання проти Польщі. Те, що чигиринський підстароста відібрав у Хмельницького хутір, остаточно спонукало його вдатися до збройної боротьби. З групою однодумців Хмельницький подався на Запоріжжя. На Січі Хмельницького було обрано гетьманом і весною 1648 р. козацтво розпочало війну проти Польщі. Збройна боротьба була успішною

для козацтва. Внаслідок цього у 1649 р. був укладений Зборівський договір між гетьманом Хмельницьким і Річчю Посполитою. Згідно з ним, "поляки принуждены большие им (козакам. — Л.М.) дозволить вольности, ежели они до того имели". Окрім інших корисних для всього українського народу статей, "выговорено было, — наголошував Полетика, — и сие, чтоб козацкая старшина пользовалась всеми теми волностями, что и шляхетство, и чтоб простолюдины из чьих было ни было имений, могли записываться в козаки"²².

Проте Б. Хмельницький, пише Полетика, на власному досвіді переконався, що поляки не виконували своїх зобов'язань, відтак вирішив "шукати іншої протекції", й хоч мав пропозиції щодо цього від турецького султана, шведського короля та від трансільванського князя Ракоці (який прагнув стати королем Польщі), надав перевагу "протекції" російського царя Олексія Михайловича й прийняв, разом з козацтвом, присягу на вірність йому... Полетика наголошував, що "основанием сему подданству **были договоры** (підкр. нами. — Л.М.), которых главнейшее содержание и сила состояли в том, чтоб всякому чину из малороссийского народа остаться на всех тех правах и вольностях, на которых они были под Польшею". Як бачимо, Полетика особливо підкреслював договірний характер приєднання України-Гетьманщини до Російської держави. На підкріплення своїх тверджень він навів текст "прошення" гетьмана Хмельницького до царя від 17 лютого 1654 р., в якому вказував на основні вимоги, на яких він і Військо Запорізьке погоджувалися прийняти царську "протекцію": "...Права, уставы, привилии и всякие свободы и державы добр от духовных и мирских людей во всяком чину и преимуществе сущих, елико кто имееше от веков от князей и панов благочестивых и от королей Польских... велико просим твоего царского величества, изволь... утвердить и своими грамотами г/осу/д/ар/скими укрепить навеки". І далі Хмельницький зазначав, що це ж підтвердив голова "великого посольства" в Україні боярин Бутурлін: "Такого бо г/осу/д/ар/ского твоего царского величества слово нам тот же ближний твоего царского величества боярин с товарищи обещал" і ще запевнив, що большая..., сих дел одержите от великого г/осу/да/ря..., егда восиросите, большими вас... свободами, державами и добрами пожалует его царское величество, паче королей Польских и княжат древних российских..."²³.

На підставі цього "прошення", стверджував Полетика, "заключены были договорные статьи", в яких гетьман Хмельницький хоч і наполягав на залишенні за ним і Військом Запорозьким усіх прав і привілеїв, "что им полезным быть казалось", але не наважився вимагати за собою збереження повної влади в Україні ("чтоб ему быть в Малой России верховным правителем и ведать все, как воинские, так и гражданские дела"). Більше того, в статті 3-й договору було записано, "чтоб шляхетство пребывало при своих волностях шляхетских, чтоб имели вольность выбирать из-между себя старших на уряды судовые и исправлять земские и городские суды, как было преж сего при королях польских", а статтею 13-ю підтверджено для всіх привілейованих станів, "чтоб права, наданные из-веков от князей и королей духовным и мирским людям, ни в чем не нарушены были". В іншому місці Полетика ще раз підкреслив, що особливі права й привілеї шляхетству, гетьману Хмельницькому з Військом Запорозьким, духовенству на чолі з митрополитом київським, міщанам великих міст — були підтверджені "особливими" царськими грамотами. Й далі писав, що гетьман Хмельницький, хоч і був прославлений перемогами над поляками і "как ни почитал себя и почитаем был за избавителя Малые России, однако, зная, на ка-

ких он основаниях был под Польшею, не осмелился присвоить и выговорить себе **главной и полномочной власти над Малою Россиею** (підкр. нами. — Л.М.), хотя, по тогдашней своей силе, и мог бы оную доставить"²⁴.

Як бачимо, Полетика характеризував Гетьманщину під "протекцією" царя як станову державу з обмеженою владою гетьмана, де шляхетство було привілейованою верствою з власним самоврядуванням (як і міщанство великих міст).

Водночас Полетика дорікав Хмельницькому, ніби той, не наважившись мати необмежену владу, все ж приготував шлях до неї — як для себе, так і майбутніх гетьманів... Допустивши самоврядування українського шляхетства, коли судді мали обиратися на сеймиках й мали підтвердження на свої повноваження не від гетьмана, а від царя, й були, отже, незалежними від гетьманської влади, — в договорі з царем гетьман Хмельницький свідомо (на думку Полетики) не згадав про Трибунал як вищу шляхетську апеляційну установу — "в той, как видно, надежде, чтоб со временем апелляцию над оными шляхетскими судами себе присвоить или вовсе оные уничтожить; ибо знал он совершенно, что ежели бы учредить Трибунал, то оный, не имея над собой другой власти, кроме г/осу/д/а/ря, ничего бы не опасался его, гетманской власти, а вместо того гетман так должен бы быть подвержен его суду, как и самый последний шляхтич...". Ця тенденція до підпорядкування судової влади гетьманській, писав далі Полетика, набула розвитку вже після смерті Хмельницького. Так, хоча гетьман Виговський, прийнявши протекцію Польщі, на догоду шляхетству й визнав необхідність створення Трибуналу у Великому князівстві Руському, однак, коли невдоволене угодою козацтво скинуло його з гетьманства й обрало Юрія Хмельницького гетьманом, то в статтях договору, укладеного з царем — "кроме общего всем чинам на все их права и вольности подтверждения, о шляхетстве и о том, чтоб они гражданские дела и суды ведали, ничего не помянуто"²⁵. Цій політиці слідували й наступні гетьмани, що відбилися в їхніх договорах (статтях) з царем. Отже, Полетика, як прихильник ідей Просвітництва, стояв за розподіл влади в Гетьманщині, передовсім за незалежність її судової гілки.

Відсторонення гетьманами шляхетства від провідної ролі в державних справах Гетьманщини — головна причина, на думку Полетики, всіх негараздів у її суспільному житті. "Шляхетство, — писав він, — будучи, таким образом забыто и презренно, принужденно было подвергнуть себя гетманской власти и записаться в козацкое войско; а гетманам открылось пространное поле к исполнению своих высокомерных и предприимчивых намерений и прихотей". Судочинство і всю військову справу доручили вони козацькій старшині — полковникам і сотникам, а верховний суд присвоїли собі й "стали уже, без всякой апелляции, судить дела земские и градские". Таким же чином гетьмани присвоїли собі владу над міщанами й їхніми магістратськими судами. Осуджуючи гетьманське "всевладдя", Полетика писав: "Итак, подчинивши себе всю Малую Россию (гетмани. — Л.М.), недозволенным и незаконным образом управляли оною по своей воле и прихотям, и не имели власти своей никакого предела. Никто уже не мог защищать себя своими правами и вольностями, и никто гетману напоминать не мог о пределах его власти и должности..."²⁶. Якщо хто-небудь у найважливіших справах, що стосувалися загального блага, насмілювався заперечувати гетьману, той міг поплатитися втратою уряду, маєтностей, а нерідко і самого життя. Слід зазначити, що Полетика, відстоюючи ідею правової держави, надто перебільшував обсяги гетьманської влади — адже над гетьманом стояли цар і його уряд, а з часів Скоропадського при геть-

манах перебували царські резиденти, які фактично контролювали їх діяльність. До того ж позбавляти урядів генеральних старшин і полковників гетьман не мав права без царської згоди.

Далі Полетика висвітлив, як військовий скарб опинився у повному розпорядженні гетьманів. Оскільки козацьке Військо не отримувало грошового "жалування" як від царів, так і від гетьманів, останні, зібрані з населення гроші, а також збори від оренд і відкупів з млинів, шинків тощо, використовували на утримання найманого (сердюцького) війська ("добровольно набираемого и употребляемого, не так на общую пользу, как для их (гетьманів. — Л.М.) сбережения и великолепия"), а також "на собственные свои расходы и на свои прихоти...". До того ж гетьмани, як, наприклад, Самойлович, податками й оRENдами "отягчили" народ, чим викликали велике невдоволення та відкриті виступи козаків і посполитих. При цьому Полетика посилався на один з козацьких літописів. "Один из разумных малороссийских летописателей, — писав він, — обвиняет малороссийскую старшину, что они всю общую малороссийскую казну отдали в руки гетманов и слугам их, и не учредили общего подскарбия для содержания оной, от которого де можно бы и отчет брать, и советует, чтоб они, хотя впредь, то учинили" ²⁷. Дорікав Полетика гетьманам і за те, що вже, починаючи від Богдана Хмельницького, почали роздавати старшинам маєтності. Хоча ні в договірних статтях гетьмана Богдана Хмельницького, ані його сина Юрія Хмельницького "ни одним словом не упомянуто, чтоб гетманом раздавать деревни, а, напротив, того, просили они, чтоб государь пожаловал на генеральную старшину и полковников по мельнице. Знали сие малороссийская старшина, — писав він далі. — Знали и то, что таковые награждения деревнями во время польского владения делывались от королей на сеймах, с общего всея республики согласия и удостоверения". У договірних статтях гетьмана Многогрішного, твердив далі Полетика, було записано, щоб такі надання маєтностями гетьман здійснював лише за ухвалою ради старшин, а цар у своїх грамотах її підтверджував. Та, незважаючи на це, гетьмани роздавали маєтності "по большей части без согласия с старшиною и не столько прямо заслуженным людям, сколько своим собственникам и фаворитам"; більш того, гетьмани маєтності у старшин, "когда на кого осердятся, отнимали, а что всего больше делали, то уже и после подтверждения г/осу/д/а/рского грамотами тех деревень...". Особливо різко осуджував Полетика подібні дії гетьмана Мазепи**, хоча йому в Коломацьких статтях "дозволено вместе с старшиною раздавать деревни, но притом подтверждено, чтоб, если оные деревни подтверждены будут г/осуд/д/а/рскими грамотами, он бы их отнимать не смел..." ²⁸.

Отже, усунувши шляхетство від державних справ, гетьмани, вважав Полетика, навіть "привласнили собі владу государів" — розпоряджалися державним скарбом, роздавали й відбирали по своїй волі маєтності тощо. Одна лише була завада на шляху до їхнього всевладдя — це Генеральна військова рада — "древнее и, с самого начала козацкого имени в Войске Запорожском, употребляемое обыкновение, чтоб никаких новых и важных дел гетману не делать без общего войскового совета". Генеральна рада збиралася у важливих справах й складалася з генеральних старшин, полковників, полкових старшин і "заслуженных людей". Для вирішення поточних справ гетьмани скликали генеральну старшину і полковників (Старшинська рада). Для обрання гетьмана збиралося все Військо Запорозьке. На радах, зазначав Полетика, звичайно, приймалися постанови, які стосувалися "всего суспільства" ("все то, что до общества касалось"):

вводилися нові податки, надавали старшинам на ранг маєтності, призначали старшин на уряди — "по общему выбору", вимагали від збирачів податків звітів тощо...

На цьому переривається текст "Исторического известия" Григорія Полетики.

Таким чином, Полетика бачив устрій Української козацької держави у складі Російської монархії з гетьманом на чолі, але щоб влада його була "в своих пределах содержана", тобто, обмежена верховним виборним шляхетсько-старшинським органом (Радою), а привілейовані стани, передовсім шляхетство, щоб користувались усіма належними їм правами і привілеями.

М. Василенко припускав, що Полетика почав писати свій твір "десь перед роком 1781-м". Ліквідація Гетьманщини та поділ її на намісництва того ж року "могли припинити його працю як недоцільну..."²⁹. Певною мірою на Полетику могло вплинути й попередження чернігівського губернатора А. Милорадовича. Добре знаючи про "напрямок думок" останнього, губернатор у листі до нього від 14 серпня 1781 р. писав: "... Вы держитесь однако ж моих советов — не подавать безумным мечам: **фамилия ваша, имя, немолодые лета да будут смягчением патриотической горячности, иногда невнопад** (підкр. нами. — Л.М.). Вы не думайте, чтоб в Глухове (резиденції генерал-губернатора Рум'янцева. — Л.М.) с вами равно соображали. Не всему веру емлите, чтоб к искушению не послужило. Оставим дела, судьбою своею влекомые..."³⁰. Попри все варто відзначити, що Полетика у цій праці обстоював, спираючись на історичні факти, самотність історичного та суспільно-політичного розвитку України, прагнув показати роль шляхетства як національної еліти. "Историческое известие", — писав далі М. Василенко, — "як публіцистичний твір... свідчить про думки серед української інтелігенції за тих часів, коли остаточно нищено український суспільний устрій за Катерини II"³¹.

Загалом у розглянутих творах Григорій Полетика, по-перше, постає перед нами як переконаний автономіст: у вітчизняній історії він відшукує аргументи на користь того, що Україна у складі Литовської і Польської держав була автономною їх частиною, а відтак і Україна-Гетьманщина у складі Російської монархії також користувалась і повинна й надалі користуватися широкою автономією. По-друге, автор виступає прибічником ідеї елітаризму, стверджуючи, що лише національна еліта — освічене, патріотично налаштоване шляхетство — повинно бути панівною верствою (станом) в Українській козацькій державі.

Зрештою, можемо стверджувати, що Григорій Полетика — один з яскравих представників плеяди істориків-державників другої половини XVIII ст.

¹ Л а з а р е в с к и й А. Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. - 1891. - Т. 33. - № 4. - С. 92.

² Г р у ш е в с ь к и й М. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — С. 430.

³ Киевская старина. — 1891. — Т. 33. — № 4. — С. 103.

⁴ Л а з а р е в с к и й А. Указ. соч. // Киевская старина. — 1891. — Т. 33. — № 4. — С. 100.

⁵ Л о н г и н о в М. Материалы для истории Комиссии о сочинении проекта нового Уложения. Список господам депутатам // Русский вестник. — 1861. — Т. 36. Приложения. — С. 1—79.

⁶ Чтения в Обществе истории и древностей российских. — М., 1858. — Кн. 3. — Отд. 6. — С. 62—92; Сборник имп. Российского исторического общества. — СПб., 1882. - Т. 36. - С. 346-356.

¹ Лазаревский А. Указ. соч. // Киевская старина. — 1891. — Т. 33. — № 4. — С. 101.

² Лазаревский А. Записка Г. А. Полетики о начале Киевской академии // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. — К., 1896. — Кн. 11. — С. 46-48.

³ Киевская старина. — 1891. — Т. 33. — № 4. — С. 104—105.

⁴ Киевская старина. — 1893. — Т. 41. — № 6. — С. 499-500.

⁵ Киевская старина. — 1891. — Т. 33. — № 4. — С. 111.

* Як відомо, О. Лазаревський та деякі інші історики вважають, що Г. Полетика був автором "Истории Русов" — визначного патріотичного історико-публіцистичного твору. Проте в українській історіографії існують й інші думки щодо цього. На наш погляд, Полетика, попри свій український патріотизм, був вельми лояльним до російської монархії, його світогляд був обмежений вузько становими інтересами. Все це ставить під сумнів його авторство. Адже в "Истории Русов" бачимо критику російського царизму, його політики щодо України після її приєднання до Російської держави, бачимо певну апологетику гетьманів як провідників козацтва. В творі відсутня ідея елітаризму... Найбільш ймовірно, що "История Русов" вийшла із середовища нової української інтелігенції на зламі XVIII і XIX ст., кращі представники цієї інтелігенції вже перебували під впливом ідей Просвітництва та певною мірою Французької революції, що відбилося в авторських відступах у тексті "Истории Русов"...

⁶ Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. 1. — Док. № 63. — С. 142.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ В а с и л е н к о М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII ст. // Український археографічний збірник. — Т. 1. — С. 55.

¹¹ Український археографічний збірник. Т. 1. — Док. № 64. — С. 146.

¹² Там само. — С. 144.

¹³ Там само. — С. 145.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — С. 144.

¹⁶ Там само. — Док. № 65. — С. 156.

¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. X. — Док. № 8. — С. 432-436.

¹⁸ Український археографічний збірник. — Т. 1. — С. 157, 158.

¹⁹ Там само. — С. 158.

²⁰ Там само. — С. 159.

²¹ Там само. — С. 160.

** Принагідно зазначимо, що Полетика — типовий представник українського шляхетства другої половини XVIII ст., людина подвійної лояльності — у цьому творі, застосовуючи офіційну термінологію, називав гетьмана Мазепу "проклятым изменником..." (Український археографічний збірник. — Т. 1. — С. 161).

²² Український археографічний збірник. — Т. 1. — С. 161.

²³ В а с и л е н к о М. Назв. праця // Український археографічний збірник. — Т. 1. — С. 56.

²⁴ Киевская старина. — 1894. — Т. 47. — № 10. — С. 124.

²⁵ " В а с и л е н к о М. Назв. праця // Український археографічний збірник. — Т. 1. — С. 56.

Н. О. ГЕРАСИМЕНКО (Київ)

**ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА
М. В. ДОВНАР-ЗАПОАЬСЬКОГО (1864—1934)**

Однією з найяскравіших постатей в історичній науці України, Білорусії та Росії є історик, археограф, фольклорист і етнограф М. В. Довнар-Запольський. У радянській історіографії його згадували переважно у критичному плані, як історика ліберально-буржуазного напрямку, а його життя, наукова та педагогічна діяльність залишалися маловивченими. Лише у 90-х рр. XX ст. з'являються ґрунтовні, без класових упереджень дослі-

дження його життєвого шляху, здійснюються кроки з осмислення його наукової спадщини ¹.

Народився Митрофан Вікторович 2 червня 1864 р. у м. Речиці, Мінської губернії у сім'ї столоначальника Речицького повітового поліцейського управління, спадкового дворянина Віктора Мартиновича Довнар-Запольського. У зв'язку з матеріальними нестатками сім'я переїхала у болгарське місто Пловдив, де в той час проживав старший брат майбутнього історика Петро. Згодом батько після конфлікту із старшим сином повернувся з Митрофаном до Білорусії ².

Через переїзди і матеріальну невлаштованість М. В. Довнар-Запольський декілька разів міняв місце навчання. В одинадцять років його віддали до мінської гімназії, де він провчився один рік. За цей час батько знайшов роботу у м. Мозирі (посаду мирового судді) та помешкання на вулиці Покровській і перевів сина до мозирської прогімназії. У ній хлопчик закінчив 6 класів. У 1885 р. батько перевів його до 7 класу київської Першої чоловічої гімназії, з якої у 8 класі його було виключено. Причиною виключення стала заборонена література, яку знайшов у його помешканні інспектор гімназії А. Старков. Це були поема Т. Г. Шевченка "Марія", українські журнали "Громада" й "Основа", лист відомого історика М. Костомарова до видавця "Колокола" та ін. Як показало слідство, проведене в гімназії, Митрофан Довнар-Запольський купив цю літературу в Болгарії, де гостював у матері ³.

Як відомо, за Емським указом, виданим царським урядом 18 травня 1876 р., друкування української літератури, а також ввіз її з-за кордону заборонялися. Тому причиною виключення М. В. Довнар-Запольського із гімназії був не тривожний час і "выступления народолюбцев", що, як вважає відомий дослідник життя та діяльності вченого С. І. Михальченко, "заставили власти предрешающие смотреть на подобные события через лупу", а порушення царського указу. 4 березня 1888 р. педагогічна рада гімназії прийняла суворе рішення виключити Митрофана Вікторовича із гімназії за два місяці до випускних іспитів без права вступу в інші навчальні заклади ⁴.

Це рішення педагогічної ради могло мати для нього погані наслідки, оскільки зачиняло перед ним двері вищих навчальних закладів і відповідно робило неможливим заняття наукою, схильність до якої проявилася у нього під час навчання у київській гімназії.

Очевидно, у справу втрутився батько, Віктор Мартинович, якому вдалося домогтися перегляду рішення ради. 14 березня 1888 р. рада заслухала окрему думку законовчителя М. Златоверховника та вчителя П. Іващенко. Вони просили про пом'якшення рішення ради і добилися зняття пункту про заборону вступу до інших навчальних закладів. Це дало змогу М. В. Довнар-Запольському у 1889 р. витримати іспити на атестат зрілості у Четвертій київській гімназії ⁵.

Під час навчання у Першій гімназії та після виключення з неї головним джерелом існування для Митрофана Вікторовича стали приватні уроки і публікація невеликих дописів про життя Мозиря та Києва, а також статей з білоруської етнографії у київській "Заре", петербурзькому "Еженедельном обозрении" та "Виленском вестнике". Крім того, у 1888 р. вийшла друком його перша окрема книжка "Белорусская свадьба. Свадебные песни", а згодом і "Календарь Северо-Западного края" ⁶.

Для М. В.* Довнар-Запольського серйозною проблемою при виборі майбутньої професії стала відсутність коштів. За навчання в університеті треба було платити, тому він звернувся за допомогою до батька. Проте

Віктор Мартинович у листі від 25 липня 1889 р. радив сину розраховувати на власні сили ("Впрочем если можешь поступить в университет без ничьей помощи, то поступай"), але вважав, що краще звернутися з проханням до губернатора про отримання посади чиновника або якоїсь іншої "с хорошим содержанием"⁷.

Все ж батько поклопотався про те, щоб син не платив за навчання в університеті і 18 грудня 1889 р. повідомив про отримання свідоцтва про звільнення його від "взноса денег за воспитание в университете"⁸.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. XIX ст. на історико-філологічному факультеті працювали відомі вчені: В. С. Іконников, П. В. Голубовський та інші, які входили до київської школи істориків, започаткованої В. Б. Антоновичем. У своїй автобіографії Митрофан Вікторович зазначав, що під час навчання в університеті він досліджував переважно "русскую историю" під керівництвом професорів В. Б. Антоновича, П. В. Голубовського та В. С. Іконникова, "о наставлениях" яких згадував "с глубокой признательностью"⁹.

Тема дослідження, обрана М. В. Довнар-Запольським під час навчання в університеті, вписувалася у загальні принципи і методологію досліджень київської школи, яка вивчала історію та географію різних областей Давньоруської держави. Він спрямував увагу на історію кривичів та дреговичів, що населяли у давні часи територію Білорусії, яка входила до складу Київської Русі. Під час навчання Довнар-Запольський надрукував також ряд статей з етнографії та соціології в журналах "Этнографическое обозрение", "Живая старина" та інших¹⁰.

Після закінчення у 1894 р. університету він отримав схвальний відгук голови екзаменаційної комісії Ф. Зелінського. Враховуючи це, а також опубліковані праці Довнар-Запольського, 30 січня 1895 р. на засіданні історико-філологічного факультету було прийняте рішення про залишення його стипендіатом при університеті для підготовки до професорського звання на кафедрі російської історії. 31 січня того ж року В. Б. Антонович привітав Митрофана Вікторовича з цією подією та висловив надію, що Міністерство освіти дасть на це свою згоду¹¹.

Проте рішення Міністерства довго не надходило. Незважаючи на те, що за роки навчання в університеті Довнар-Запольський ні в чому "предосудительном замечен не был", йому нагадали справу 1888 р., і рішення про його залишення на кафедрі затягувалося. Вирішити справу позитивно вдалося з допомогою В. Б. Антоновича. Крім того, на прискорення прийняття рішення вплинуло присудження молодому вченому Московським товариством природознавців, антропологів та етнографів премії імені великого князя Сергія Олександровича за зібрані і опубліковані у 1895 р. у збірнику "Белорусское Полесье" етнографічні матеріали¹².

Наукові інтереси Довнар-Запольського були пов'язані з дослідженням проблем історії землеволодіння Великого князівства Литовського. Значна кількість джерел до теми, серед них одна з найбільш важливих Литовська метрика, зберігалися у московських архівах, насамперед у Московському архіві Міністерства юстиції (ММЮ). Тому влітку 1894 р. М. В. Довнар-Запольський виїхав до Москви. Обмежені засоби до існування змусили його шукати роботу, і молодий вчений з грудня 1894 р. став працювати позаштатним співробітником у ММЮ. З початком 1896 р. його матеріальне становище поліпшується. З 1 січня 1896 р. Міністерство освіти затвердило його професорським стипендіатом на кафедрі російської історії на строк по 1 січня 1900 р. із стипендією у розмірі 600 руб. на рік¹³.

Помітивши працьовитість і здібність Митрофана Вікторовича, директор МАМЮ Д. Я. Самоквасов звернувся із запитом на історико-філологічний факультет Київського університету щодо згоди його керівництва на прийняття їх професорського стипендіата у штат архіву. Керівництво факультету погодилося, і 25 січня 1898 р. цю радісну новину повідомив Довнар-Запольському професор П. Голубовський. Митрофана Вікторовича зарахували на посаду помічника архіваріуса Литовської метрики. За його ж словами, він працював "усердно" і привів у порядок документи метрики та підготував до них томи архівних описів¹⁵.

Одночасно М. В. Довнар-Запольський став викладати у приватних московських гімназіях Ржевської та Купчинської, а у 1897/1898 навчальному році і у московському Єлизаветинському інституті. Визначилася тема його магістерської дисертації — "Фінансове господарство Литовсько-Руської держави". На початку 1899 р. він склав магістерські іспити і став клопотатися про прийняття його у приват-доценти Московського університету. Він прочитав дві пробні лекції і з осені 1899 по літо 1901 р. працював на цій посаді, викладаючи спецкурс про добу Олександра I та проводив практичні заняття з історії народного господарства XVII ст. Його лекції отримали високу оцінку у слухачів і принесли вченому велику популярність. Так, довідавшись про їх високий рівень, відомий російський письменник Л. М. Толстой під час роботи над романом "Декабристи" звертався до нього за порадами¹⁵.

Реальні здобутки були у Довнар-Запольського і у роботі в архіві. Він брав активну участь у виробленні директором МАМЮ Д. Я. Самоквасовим нових методичних засад організації та опрацювання архівних джерел під час описання документів та впорядкування Литовської метрики, а також готував матеріали для записок директора до Міністерства, які збирав під час відряджень до Варшавського архіву, Імператорської публічної бібліотеки та інших установ¹⁶.

Під час роботи над Литовською метрикою вчений виробив правила описання документів. Він наголошував, що опис актової книги повинен давати загальне стисле уявлення про неї, включаючи елементи критики джерела і фіксацію заголовка книги, підписи ревізорів, мови актів, обсягу і дефектів книги, характеристики поактового реєстру (змісту) тощо. Важливою умовою описання вчений вважав збереження давньої термінології, яка допомагала визначити суть багатьох юридичних понять. Оригінальні, вироблені на основі ґрунтовного вивчення обширного матеріалу пропозиції Довнар-Запольського щодо описання актових книг не втратили свого значення до цього часу¹⁷.

За два роки роботи у МАМЮ дослідник подав до університету звіт з додатком близько 50 аркушів різних актів, які були прийняті до видання і вийшли друком у 1897 р. у "Документах МАМЮ" та в "Чтениях Общества истории и древностей российских" (ЧОИДР). До Московського відділення цього товариства він передав також збірник документів з історії Литовсько-Руської держави XIV—XVI ст., при підготовці яких були виявлені джерела майже з 200 книг Литовської метрики¹⁸.

Набувши досвіду під час навчання у Київському університеті під керівництвом В. Б. Антоновича, Довнар-Запольський продовжив у Москві науково-організаційну роботу з публікації джерел. У 1897 р. за його ініціативою була створена Археографічна комісія при Московському археологічному товаристві, секретарем якої він був до 1901 р.¹⁹

Видання за власною редакцією кількох томів архівних матеріалів принесли молодому вченому визнання у наукових колах і привернули

увагу вчених. Так, відомий історик та археограф О. М. Лазаревський звернувся з проханням до професора П. Голубовського щодо ознайомлення із збірником документів з МАМЮ. В листі від 29 грудня 1898 р. професор просив Довнар-Запольського надіслати Лазаревському виданий збірник документів, зазначивши, що той "своими трудами" заслужив "такое внимание"²⁰.

У 1899 р. професор Київського університету В. С. Іконников за станом здоров'я відмовився від викладання курсу російської історії, і деякі члени історико-філологічного факультету вирішили запросити до викладання М. В. Довнар-Запольського. Про це 2 грудня 1899 р. його повідомив професор П. Голубовський. Справа про переведення Митрофана Вікторовича тривала майже два роки. За цей час він одружився і завіс сім'ю та дітей²¹.

29 травня 1901 р. у тому ж званні приват-доцента Довнар-Запольського було переведено до Київського університету для викладання курсу російської історії. Того ж року він представив до захисту працю про державне господарство Великого князівства Литовського при Ягеллонах, опубліковану у 1901 р.²²

На історико-філологічному факультеті Київського університету М. В. Довнар-Запольський захистив магістерську дисертацію, і 18 травня 1901 р. йому було присуджено звання магістра російської історії. Восени 1902 р. його призначили на посаду в. о. екстраординарного професора. Він продовжив дослідження історії Литовсько-Руської держави і у 1905 р. представив до захисту монографію "Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.". 27 травня 1905 р. він публічно захистив її як докторську дисертацію на історико-філологічному факультеті Київського університету. 31 травня того ж року вчена рада університету затвердила присудження йому ступеня доктора російської історії²³.

М. В. Довнар-Запольський викладав на історико-філологічному факультеті Київського університету курси російської історії "московского периода и периода империи", огляд юридичних джерел та історію російського права. Найбільшу ж зацікавленість серед студентів викликав його курс з історії Великого князівства Литовського. Його учень, згодом відомий вчений Б. Д. Крупницький, згадував, що "професор завжди вмів захопити слухачів, подати ефектну цифру, цікаву подробицю з свого матеріалу. В його очах світився сильний і бистрий розум"²⁴. Отже, Митрофан Вікторович був блискучим лектором, лекції якого викликали захоплення у студентів.

Вчений проявив себе і як талановитий педагог, який виховав у Київському університеті цілу плеяду відомих вчених. Основою для їх підготовки поряд із лекціями та семінарами він обрав роботу в історико-етнографічному гуртку, ідея створення якого з'явилася у нього наприкінці 1902/1903 навчального року. Довнар-Запольський підготував статут гуртка, затвердив його на історико-філологічному факультеті та у Міністерстві народної освіти і 30 вересня 1903 р. відкрив його перше засідання. У вступному слові він визначив як головне завдання членів гуртка дослідження соціальної історії та господарства Московської держави. Отже, вчений окреслив тематику роботи членів гуртка соціально-економічними проблемами Московської Русі XVI—XVII ст.²⁵

Вибір тематики не випадковий. Українська проблематика у Російській імперії на початку XX ст. була неактуальною, а часто і забороненою. Отримавши у 1888 р. гіркий урок, пов'язаний із ввезенням до Російської імперії заборонених у той час українських видань, Довнар-Запольський і у

науковій та педагогічній діяльності прагнув оминати теми, пов'язані з українською історією. На це звернув увагу його учень Б. Д. Крупницький, який хотів досліджувати проблеми історії України, але професор рекомендував йому зайнятися писцовими книгами В'ятки²⁶.

Робота у гуртку проводилась у формі виступів його членів з доповідями, їх обговоренням, для підготовки яких студенти працювали у бібліотеках, архівах, музеях або брали участь у археологічних розкопках. Згодом доповіді друкувалися в "Университетских известиях", аз 1913 р. — у збірнику гуртка та інших виданнях. У доповідній записці М. В. Довнар-Запольського, направленій міністру народної освіти у 1915 р., зазначалося, що членами гуртка за 12 років його роботи опубліковано більше 50 наукових праць. Крім того, у записці вказувалося, що він сам та його учні, члени гуртка, виступали на багатьох археологічних з'їздах²⁷.

У одному з наукових оглядів про XV археологічний з'їзд, який відбувся у Новгороді 21 липня — 4 серпня 1911 р., повідомлялося, що увагу його учасників привернули молоді київські науковці, котрі працювали під керівництвом професора М. В. Довнар-Запольського над проблемами історії Московської Русі. За словами учасниці цього з'їзду, Н. Д. Полонської-Василенко, тоді заговорили про нову школу "істориків-економістів"²⁸.

Наукова школа, що сформувалася на основі студентського університетського гуртка, продовжила кращі традиції школи В. Б. Антоновича як в основних принципах методології (економічний матеріалізм), так і в тематичному плані (вивчення господарства окремих територій Росії). Названа інституція і діяльність М. В. Довнар-Запольського отримала досить гучний резонанс далеко за межами України²⁹.

З лібералізацією політики царського уряду, яка почалася у 1905 р., поступово мінялася тематика наукового гуртка. Ряд доповідей його членів було присвячено історії Київської Русі. Так, у 1905—1907 рр. В. Оголевець підготував доповідь "Изучение вопроса об экономическом быте Киевской Руси", І. Альтшулеру 1908—1909 рр. та 1909—1910 рр. виступив із доповідями "Былины как юридический памятник древней Руси" та "Черты княжеской власти по древнерусским сказаниям былинным". Крім того, зросла кількість членів гуртка, які досліджували проблеми історії України. Так, Єрофіїв у 1904/1905 навчальному році виступив із доповіддю "О малорусских думах", Дорошенко у 1908/1909 — "О деятельности Максимовича", Магура у 1909/1910 — про "Выборы малороссийских депутатов в Екатерининскую комиссию", Пахареvський у 1909/1910 та 1910/1911 — про "Полковую старшину" та про "Козацкий полковой суд", П. Клименко у 1911/1912 навчальному році доповів про організацію західно-руських цехів, а Т. Ернст — про перші набіги кримських татар на Україну. У 1912/1913 р. проблемами історії України займалися І. Ковба, який досліджував селянське землеволодіння Піщанської сотні Переяславського полку по Рум'янцевському опису, та В. Романовський, який вивчав землеволодіння Чернігівського полку у XVII—XVIII ст. Діяльність П. О. Рум'янцева в Україні обрав як тему дисертації учень Довнар-Запольського Г. Максимович³⁰.

Отже, члени наукового історико-етнографічного гуртка при Київському університеті поряд із соціально-економічною історією Московської Русі досліджували також історію Київської Русі, Лівобережної України (Гетьманщини) та інші проблеми історії України.

У 1915 р. Довнар-Запольський звернувся із доповідними записками до міністра народної освіти. В одній із них він просив затвердити новий статут студентського історико-етнографічного гуртка, в який було внесено дві нові статті: про членство у гуртку осіб, що закінчили університет, та

про допуск на засідання гуртка слухачок Вищих жіночих курсів. В іншій записці вчений просив міністра про поновлення державного асигнування на видання наукових праць студентів-членів гуртка. Серед них, як зазначалося у записці, крім студентів і випускників Київського університету, були також випускники Паризького та Берлінського університетів, які займалися в гуртку російською історією³¹.

Отже, у студентському історико-етнографічному гуртку, який очолив М. В. Довнар-Запольський, проводилася наукова підготовка молодих вчених. Керівник гуртка намагався розширити коло його учасників, домагаючись дозволу на продовження роботи у ньому як випускників Київського та інших університетів, так і слухачок Вищих жіночих курсів. Для останніх це була чи не єдина можливість оволодіти методикою наукової праці та захисту дисертації. Протягом багатолітньої діяльності гуртка з нього вийшли відомі вчені: П. П. Смирнов, Б. Г. Курц, Н. Ф. Яницький, П. В. Клименко, В. О. Романовський, Н. Д. Полонська-Василенко, Є. Д. Сташевський, М. В. Базилевич, М. І. Ясинський, В. Е. Данилевич, І. Ф. Ковба, Д. Дорошенко, Ф. Л. Ернст та ін.³²

У педагогічній діяльності М. В. Довнар-Запольського важливе місце займав Київський комерційний інститут. У 1903—1904 рр. він став клопотатися про відкриття у Києві вищих вечірніх комерційних курсів і звернувся у Попечительну раду Київського першого комерційного училища з пропозицією про їх відкриття при училищі. Але рада відхилила його пропозицію³³.

Революція 1905 р. відкрила можливості для створення у Російській імперії "вільних" вищих навчальних закладів, і Довнар-Запольський цим одразу ж скористався. У 1905 р. він звернувся до Міністерства народної освіти з пропозицією відкрити вищі жіночі курси з комерційним відділенням і отримав дозвіл. Одночасно він направив прохання до Міністерства торгівлі та промисловості про відкриття спеціальних комерційних курсів для всіх осіб і у 1906 р. отримав дозвіл на їх відкриття на свій ризик, без сторонньої допомоги. В той же час, весною 1907 р., він передав до Міністерства проект статуту Київського комерційного інституту (ККІ), який було затверджено 12 травня 1908 р. 4 липня 1908 р. засновник інституту в особі Довнар-Запольського передав раді Київського комерційного інституту все майно колишніх курсів³⁴. Отже, за два роки йому вдалося перетворити вищі комерційні курси у престижний навчальний заклад, який було реорганізовано в інститут.

Наскільки важкими були ці роки, видно з доповідної записки Довнар-Запольського міністру юстиції. У ній зазначалося, що "на административном поприще" йому з осені 1906 р. довелося проводити роботу, яка не часто випадала на долю інших. Відкриття вузу відбулося за відсутності коштів, без конкретної програми, без певного складу викладачів та з невідзначеним складом студентів нового для Росії виду навчального закладу. Треба було побудувати для нього будівлі, лабораторії, кабінети, відкрити бібліотеку, музеї³⁵.

Щоб знайти кошти для ККІ, М. В. Довнар-Запольський широко пропагував ідею нового закладу. Так, 23 травня 1907 р. він виступив на зібранні київського купецького товариства, де наголосив на необхідності економічних знань для розвитку країни і подолання економічної кризи. Його запросили також взяти участь у нараді з розробки законопроекту про вищу комерційну освіту, яка мала відбутися 5 січня 1909 р. У запрошенні зазначалося, що він володів у цьому питанні "обширными познаниями и разносторонним опытом"³⁶.

І це відповідало дійсності. ККІ, організований М. В. Довнар-Запольським, за короткий строк перетворився на престижний навчальний заклад. Розташований на Бібіковському бульварі, біля університету, він мав два відділення: комерційне та економічне і підвідділення з поглибленим вивченням спеціальних галузевих знань. В інституті діяла бібліотека на 11 тис. томів книг та музей товарознавства. У програмі навчання були практичні екскурсії та закордонні відрядження до різних країн. Тому велику увагу приділяли в інституті вивченню іноземних мов. Директор ККІ запросив до викладання відомих фахівців: К. Г. Воблого — в майбутньому українського академіка, професора Є. Д. Сташевського та інших. М. В. Довнар-Запольський викладав в інституті російське право і новітню російську історію³⁷.

Показником престижності нового вузу була кількість студентів, що постійно збільшувалася. Так, якщо у 1908 р. в інституті навчалася 229 студентів, то у 1913 р. їх кількість зросла до 4,5 тис.³⁸

У 1912 р. в ККІ сталися зміни: 3 червня того року міністр торгівлі та промисловості затвердив нове положення про інститут, за яким він залишався приватним вищим навчальним закладом, проте наділявся правами державних вузів. Його випускники отримали пільги при проходженні військової служби та зарахуванні на державну службу, на підприємства та залізницю. Надання інституту офіційного статусу стало визнанням авторитету нового навчального закладу³⁹.

Проте у новому положенні Міністерство ввело обмеження правил прийому до вузу. Тому деяких студентів було переведено у вільні слухачі. Це призвело в інституті до затяжного конфлікту, який супроводжувався протестами та обструкціями лекцій. Однак директору вдалося справитися із ситуацією і становище в інституті поступово стабілізувалося. Навіть коли "повсюдно" відбувалися студентські виступи, в ККІ, як зазначав Довнар-Запольський у доповідній записці міністру юстиції, вдалося обійтися без репресій і допомоги поліції. В інституті не було страйків, лекції проходили спокійно, без перерв, хоча і при меншій кількості слухачів⁴⁰.

Керівництво інституту встановило контакти з різними установами та підприємствами, банками, залізницями тощо для працевлаштування своїх випускників. У цьому студентам-випускникам вузу допомагав високий авторитет його директора, відомого в ділових колах. Він був делегатом першого Південно-Російського торгового промислового з'їзду (жовтень 1910 р.) та головою Південно-Західного відділення Російської експортної палати, установчі збори якої відбулися 18 лютого 1912 р.⁴¹

М. В. Довнар-Запольський десять років керував інститутом, який став втіленням його ідей перебудови вищої економічної освіти Російської імперії, а саме, поєднання фундаментальної економічної освіти з практичною направленістю навчання. ККІ, виховуючи кваліфікованих спеціалістів у сфері бізнесу, сприяв поживленню економіки. Це було ознакою часу, і Довнар-Запольський не тільки виявив нові тенденції, але, по суті, закріпив їх на практиці. Маючи великі організаторські здібності, універсальні, енциклопедичні знання, він створив вуз із новим напрямком, в якому реалізував талант дослідника і педагога, вільний від рамок державної установи. Це був період найбільшої творчої і особистої свободи вченого⁴².

Царським указом від 12 квітня 1916 р. "за отличную, усердную службу" М. В. Довнар-Запольський був нагороджений орденом Св. Володимира 4-го ступеня. Досягнувши нагород і чинів, ординарний професор, доктор російської історії, директор інституту і статський радник Митрофан

Вікторович значно змінив і політичні погляди. Його політичне поправління, яке особливо проявилось в роки Першої світової війни у вигляді германофобських виступів із закликами відмовитися від вивчення німецької мови, полягало в активному несприйнятті революційних організацій у Комерційному інституті⁴³.

Пошкодила репутації Довнар-Запольського і "справа Сташевського". Є. Д. Сташевський, його учень і на той час колега по викладанню у ККІ та Київському університеті, за декілька років роботи у Головархіві Міністерства іноземних справ і Московському архіві Міністерства юстиції викрав ряд цінних історичних документів, що було викрито у 1916 р. Матеріали "справи", яка була закрита в результаті повернення документів, потрапили в газети, в чому звинуватили Довнар-Запольського. Він та його учні виступили з осудом Є. Сташевського. Останнього 23 квітня 1917 р. звільнили з посади у Київському університеті⁴⁴.

Після революційних подій Сташевський організував "справу" проти М. В. Довнар-Запольського. Студенти ККІ, де Сташевський 1918 р. став деканом комерційно-технічного факультету, на мітингу виправдали Сташевського і засудили зв'язки Довнар-Запольського, які він начебто мав з охранкою. За поданням деяких студентів, рада робітничих депутатів Києва засудила професора до смертної кари. Це рішення вдалося скасувати завдяки зусиллям учнів та друзів Митрофана Вікторовича⁴⁵.

У зв'язку з таким поворотом подій Довнар-Запольський видав брошуру "Вынужденные разъяснения", в якій пояснював свою позицію. Він зазначав, що мав підстави обурюватися викраденням Є. Сташевським документів, які мали історичну цінність, "как историк, много энергии потративший на дело охраны архивов, как учитель, обманувшийся в ученике и человеке, как лицо письменно и устно ручавшееся в архивах за Сташевского". Вчений визнавав, що він "поступил в чем-нибудь недостаточно тактично", але не міг пробачити своєму учневі, для якого зробив стільки добра, такий злочин. Але ці події відбувалися вже після звільнення М. В. Довнар-Запольського на його прохання з посади директора ККІ, що сталося 20 березня 1917 р.⁴⁶

У 1917 р. він став одним із організаторів Київського археологічного інституту (КАІ). Ідея організації у Києві центру підготовки архівних працівників виникла ще на XI Археологічному з'їзді (1899 р.). Проте діяльність по створенню КАІ активізувалася лише у грудні 1909 р. У вересні 1910 р. попечителю Київського учбового округу було подано "прошение", проект положення та інші організаційні документи. Згідно з ними у КАІ мали досліджувати проблеми археології, археографії, російської історії, спеціальних історичних дисциплін, бібліотекознавства, а також готувати спеціалістів для архівів, музеїв та бібліотек⁴⁷.

Проте відкриття інституту затягувалося. Тому ініціативу взяв на себе історико-етнографічний гурток на чолі з М. В. Довнар-Запольським. У квітні 1917 р. до Міністерства народної освіти було подано прохання про відкриття КАІ і 30 серпня отримано дозвіл Тимчасового уряду. 27 жовтня 1917 р. на першому організаційному засіданні членів-засновників КАІ закритим балотуванням директором одноголосно було обрано проф. М. В. Довнар-Запольського⁴⁸. У складних умовах зміни політичної влади вчений прагнув, створивши новий інститут, зберегти історичну, культурну спадщину та наукові кадри і зробити все можливе, щоб не перервався зв'язок поколінь.

У 1918 р. спеціальна підкомісія у складі Комісії з вищих навчальних закладів і установ МНО Української держави на чолі з академіком

Д. І. Багалієм переглянула статут і навчальні плани КАІ, до яких було внесено спеціальні курси з історії, археології та мистецтва, а також української палеографії, геральдики тощо. Ці зміни свідчили про зміщення пріоритетів у навчальному плані в бік української історії⁴⁹.

З листопада 1918 р. у приміщенні гімназії В. О. Перетяткович (вул. Велика Володимирська, 47) відбулося урочисте відкриття інституту. У своєму виступі директор інституту М. В. Довнар-Запольський наголосив на значенні архівів для історії та необхідності охорони і збирання архівних матеріалів. В інституті були відкриті бібліотека, музей старожитностей, кабінет мистецтв, архів, планували видавати друкований орган. Високий рівень викладання забезпечувався тим, що лекції та практичні заняття проводили визнані фахівці своєї справи. Проте попри всі титанічні зусилля адміністрації КАІ, зміни урядів в Україні та перепідпорядкування інституту не могли не позначитися на його діяльності. Це призвело до відмови у квітні 1919 р. М. В. Довнар-Запольського від обов'язків директора⁵⁰.

Створення у березні 1918 р. Білоруської Народної Республіки вчений привітав статтею "Жребий брошен". У ній він зазначив, що здійснився великий акт: Тимчасовий уряд Білорусії проголосив її самостійною республікою. Білоруси не прагнули відділитися від Росії, писав Довнар-Запольський, однак "петербургские правители ограбили нашу бедную страну", не надали їй ні автономного, ні федеративного устрою і кинули її "на произвол судьбы". Тому вчений підтримав проголошення її самостійності⁵¹.

У 1918 р. М. В. Довнар-Запольського призначено управляючим Білоруською торговою палатою у Києві. Разом з А. Цвікевичем він вів переговори з Центральною Радою і представником РСФРР в Україні Х. Раковським про взаємне визнання. До початку Версальської мирної конференції вчений підготував брошуру "Основы государственности Белоруссии", що вийшла у 1919 р. кількома виданнями шістьма європейськими мовами. У ній обґрунтовувалося право Білорусії на незалежність⁵².

Поряд з роботою у Білоруській торговій палаті, у Київському археологічному інституті Довнар-Запольський продовжував у 1918—1919 рр. викладати у Київському університеті⁵³. Проте складна політична ситуація та загибель обох його синів у рядах Червоної армії змусили його у 1920 р. залишити Київ та переїхати до Харкова. Він працював у Харківському університеті та Інституті народного господарства. Був головою техніко-економічної ради НК РСІ України, завідувачим статистико-економічним відділом Вукоопспілки та консультантом Зовнішторгу України. У 1922 р. Довнар-Запольський переїхав до Баку, де працював проректором та професором Азербайджанського університету і професором Бакинського політехнічного інституту. Він очолив також управління торгівлі та промисловості Наркомпрому Азербайджанської СРР і був директором Сільськогосподарського та торгово-промислового музею. У цей період ним опубліковано ряд статей з історії міжнародних економічних відносин. У 1924 р. він виголосив траурну промову на смерть Леніна: "В. І. Ульянов-Ленін як учений"⁵⁴.

⁴⁹ Довнар-Запольський М. В. // Советская историческая энциклопедия. — Т. 5. — М., 1964. — С. 263; Довнар-Запольський М. В. // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1970. — Т. 2. — С. 54; Михальченко С. І. М. В. Довнар-Запольський: історик і общественный деятель // Вопросы истории. — 1993. — № 6. — С. 162—170; е го же. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). — М—Брянск, 1997. — 228 с; М а т я ш І. Б. Митрофан Довнар-Запольський: внесок в українську архівну нау-

- ку та освіту // М а т я ш І. Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. — К., 2001. — С 80-100 та ін.
- ² М и х а л ь ч е н к о С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). — С. 84—85.
- ³ Там само. — С. 85—87; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 262, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
- ⁴ М и х а л ь ч е н к о С. И. М. В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. — С. 162.
- ⁵ ЦДІАУК. — Ф. 262, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 1 зв.; Казьмирчук Г.Д., Сілкін А. В. М. В. Довнар-Запольський як декабристознавець // УІЖ. — 1995. — № 1. — С. 80.
- ⁶ ЦДІАУК. — Ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 4, 5; М и х а л ь ч е н к о СИ. Указ. соч. — С. 162.
- ⁷ ЦДІАУК. — Ф. 262, оп. 1, спр. 158, арк. 1—2 зв.
- ⁸ Там само. — Арк. 1, 1 зв.
- ⁹ Там само. — Спр. 1, арк. 1, 1 зв.; спр. 2, арк. 1.
- ¹⁰ Д о в н а р - З а п о л ь с к и й М.В. Очерк истории Кривичских и Дреговичских земель до конца XII столетия. — К., 1891. — 170 с; ЦДІАУК. — Ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 4—5.
- ¹¹ ЦДІАУК. — Ф. 262, оп. 1, спр. 159, арк. 3, 3 зв.
- ¹² К р ы м с к и й А. (рец.) "Белорусское Полесье". Сборник этнографических материалов, собранных М. Довнар-Запольским. Вып. 1. Песни Пинчуков. С прилож. карты северной части уезда и статьи о говоре. — К., 1895. — XXVIII + 203 с. // Киевская старина. — 1896. — № 1. — С. 30—33.
- ¹³ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 1 зв.; спр. 31, арк. 1, 2.
- ¹⁴ Там само, спр. 162, арк. 18 зв. — 19; спр. 1, арк. 1, 1 зв.
- ¹⁵ Там само, спр. 1, арк. 1, 1 зв.; М и х а л ь ч е н к о СИ. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). — С. 90.
- ¹⁶ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 2-4.
- ¹⁷ Ш о х і н Л. І. Маловідомі документи про діяльність М. В. Довнар-Запольського в галузі архівної справи // Архіви України. — 1987. — № 1. — С. 68.
- ¹⁸ Там само. — С. 69.
- ¹⁹ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 2—3; М и х а л ь ч е н к о СИ. Указ. соч. — С. 90.
- ²⁰ Там само, спр. 162, арк. 24, 25.
- ²¹ Там само, арк. 26—28 зв., 30—30 зв.
- ²² Д о в н а р - З а п о л ь с к и й М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — К., 1901. — Т. 1. — 807 с. + СХІ.
- ²³ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 1, 2; К а з ь м и р ч у к Г. Д., С і л к і н А. В. Назв. праця. — С. 81; Д о в н а р - З а п о л ь с к и й М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. — К., 1905. — 307 с. + 167 с.
- ²⁴ Крупницький Б. Д. З студентських спогадів історика // Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917—1920. Матеріали, документи, спогади. Кн. 1. Університет Св. Володимира між двома революціями. — К., 2000. — С. 275.
- ²⁵ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 28, арк. 1, 1 зв.; Отчет о десятилетней деятельности студенческого историко-этнографического кружка при университете Св. Владимира // Alma mater. — С. 383.
- ²⁶ К р у п н и ц ь к и й Б. Д. Назв. праця. — С. 277.
- ²⁷ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 20, арк. 1, 2; спр. 31, арк. 7 зв., 8.
- ²⁸ В е р б а І. В. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884—1973). — К., 2000. — С. 43-44.
- ²⁹ Там само. — С. 45.
- ³⁰ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 20, арк. 1, 2, 5, 6, 7 зв.; Отчет о десятилетней деятельности студенческого историко-этнографического кружка при университете Св. Владимира. — С. 384—386.
- ³¹ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 28, арк. 1-4.
- ³² Там само, спр. 20, арк. 1, 2, 5, 6, 7 зв.
- ³³ Там само, спр. 2, арк. 1, 2; К ы ш т ы м о в А. Киевский коммерческий институт в судьбе М. В. Довнар-Запольского // Архивознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наук, праць. Вип. 2: Архівознавчі читання. — К., 2000. — С. 115—116.
- ³⁴ К ы ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 116—117.
- ³⁵ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 6, 8 зв.

- ³⁶ Там само, спр. 19, арк. 1, 1 зв.; К у ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 117—118.
- ³⁷ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 5; К у ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 118—119.
- ³⁸ К у ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 118—120.
- ³⁹ Там же. — С. 124.
- ⁴⁰ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 6.
- ⁴¹ К у ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 126.
- ⁴² М и х а л ь ч е н к о С. И. М. В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. — С. 164; К у ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 126, 129.
- ⁴³ К у ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 127; М и х а л ь ч е н к о С. И. Указ. соч. — С. 166.
- ⁴⁴ М и х а л ь ч е н к о С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). — С. 146—154, 198—219; Р у б л ь о в О. С. Сташевский С. Д. // Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. — К., 1998. — Вип. 1. — С. 308—309; Сташевский Свген Дмитрович (1884-1939) // Alma mater. — С. 140.
- ⁴⁵ П о л о н с ь к а-В а с и л е н к о Н. Д. Революція 1917: Спогади // Alma mater. — С. 132—135; Сташевский Свген Дмитрович. — С. 141.
- ⁴⁶ Д о в н а р-З а п о л ь с к и й М. В. Вынужденные разъяснения (На правах рукописи). — К., 1919. — С. 9, 11; К у ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 127.
- ⁴⁷ М а т я ш І. Перший український осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту) // Київська старовина. — 1998. — № 6. — С. 54.
- ⁴⁸ Там само. — С. 56.
- ⁴⁹ Там само. — С. 57.
- ⁵⁰ Там само. — С. 62.
- ⁵¹ Д о в н а р-З а п о л ь с к и й М. В. Жребий брошен // Белорусское слово. — 1918. — № 2.
- ⁵² ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 202, арк. 1; Л е б е д з е в а В. Тэрытарыяльнае пытанне на беларуска-украінскіх перамовах 1918 г.: Факталагічны і крыніцназначны спекты // Архівознаўства. Археалогія. Джерелазнаўства. — К., 2000. — Вип. 2. — С. 104—113.
- ⁵³ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 29, арк. 1.
- ⁵⁴ М и х а л ь ч е н к о С. И. М. В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. — С. 167.

(Далі буде)

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 2003 р.

Литвин В. М. Самоствердження України: нелегкий поступ	1
Смолій В. А. (Передмова)	5
Проблеми українського середньовічного села (Матеріали "круглого столу"). . . .	3
Проблеми української революції 1917—1920 рр. (Матеріали "круглого столу") . .	4

СТАТТІ

Проблеми української медієвістики

Зєма В. Є. Флорентійська унія та автокефалія церкви	1
Козюба В. К. "Двір" в історико-юридичних пам'ятках Давньої Русі	1
Котляр М. Ф. Дипломатичні відносини між двома осередками влади в Давньоруській державі (70—90-ті рр. XII ст.)	1
Поліщук В. В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформи 1564—1566 рр.	2
4ухліб Т. В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави: причини, укладення, наслідки 1,3	
Яковлева Т. Г. (Росія, С.-Петербург). Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст.	2

Питання української медієвістики

Русіна О. В. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV—XVI ст.	6
Сас П. М. Посольство Війська Запорозького до московського царя Михайла Федоровича (1620 р.)	6

Проблеми нової історії України

Галенко О. І. Про татарські набіги на українські землі	6
Горобець В. М. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. . . .	6
Степанков В. С. (Кам'янець-Подільський). Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки	6
Чухліб Т. В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави: причини, укладення, наслідки (Закінчення)	4

З історії української революції

Верстюк В. Ф. Український національно-визвольний рух (березень — листопад 1917 р.)	3
--	---

З досліджень у галузі

спеціальних історичних дисциплін

Дмитрієнко М. Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919—1920 рр.	6
Іщенко Я. О. Нереалізовані геральдичні проекти 1960-х рр.	6

З історії релігії та церкви

Войналович В. А. Духовні навчальні заклади України (друга половина 40-х — перша половина 60-х рр. XX ст.)	2, 4
* * *	

Вронська Т. В., Осташко Т. С. Участь українських зарубіжних політичних та громадських організацій в акціях протесту 30-х рр. XX ст. проти голодомору в УСРР	5
---	---

Гриневич Л. В. Сталінська "революція згори" та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти	5
---	---

Єфіменко Г. Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р	5
Кульчицький С. В. Криза колгоспного ладу	5

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Бовгиря А. М. "Літопис Грабянки": питання першооснови	4
Веселова О. М. Висвітлення голоду 1932—1933 рр. у збірниках документів і матеріалів	5
Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці	2
Маркітан Л. П. Гетьман Української Держави і його оточення у кінофото-документах	4
Марочко В. І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932—1933 рр. в Україні	5
Матях В. М. Українсько-російські відносини другої половини XVII—XVIII ст. (стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії)	6
Мицик Ю. А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р	6
Пиріг Р. Я. Документи з історії голодомору у фондах архівосховищ України ..	5

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання української медієвістики

Блануца А. В. Соціально-становища зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст.	4
---	---

Проблеми історії України нового часу

Копилов А. О. (Кам'янець-Подільський), Заводовський А. А. (Калінянець-Подільський). Вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини XIX ст.	2
Орлик В. М. {Кіровоград}. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII — у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії)	2

Питання історії України нового часу

Дудченко Г. М. (Ніжин). Кирило-Мефодіївське товариство в публіцистичній та науковій спадщині М. Драгоманова	3
---	---

Проблеми історії України новітнього часу

Марочко В. І. "Торгсин": золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932-1933)	3
Сушко О. О. Організаційно-господарські форми денационалізації промисловості в Україні (20-ті рр. XX ст.)	4

З історії Другої світової війни

Ільющин І. І. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни	1
Ільющин І. І. До питання про волинську трагедію в 1943—1944 рр	3
Макарук С. А. (Львів). Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944—1946 рр	3

Питання історичного краєзнавства

Непомнящий А. А. (Сімферополь). Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму (друга половина XIX — початок XX ст.)	4
--	---

* * *

Даниленко В. М., Кузьменко М. М. (Донецьк). Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду	
--	--

.....	5
О д р і н О. В. З історії транспортного флоту Ольвійської держави доримського часу	1

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Бєвз Т. А. Політик і вчений (До 120-річчя від дня народження Н. Я. Григорієва)	2
Журба О. І. (Дніпропетровськ). Ф. Й. Туманський	3, 6
Тронько П. Т. В. В. Щербицький (1918-1990)	1
Шаповал Ю. І. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу	1

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Герасименко Н. О. Історична спадщина М. В. Довнар-Запольського (1864-1934)	6
Мельник Л. Г. Гетьманщина в історико-публіцистичних творах Григорія Полетики	6
Рубльов О. С. Сторінка з історії київського "галичознавства" 1920-х рр.: аспіранти М. С. Грушевського — О. Павлик і В. Костащук	2
Чекаленко Л. Д. П. М. Калениченко (До 80-річчя від дня народження)	2

СПОГАДИ

Червінський В. І. І. І. Шевченко	3
--	---

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні	3
--	---

ОГЛЯДИ

Мартинів А. Ю. Публікації "Наукового вісника Дипломатичної академії України" (1998-2001 рр.)	2
--	---

дискусії

Войтович Л. В. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації . .	4
--	---

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Вєрба І. В. Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст	1
Віднянський С. В., Яценюк Т. С. (Чернівці). Буковина: історичний нарис	1
Гриценко З. І. (Харків). Микола Суховерський. Мої спогади	2
Даниленко В. М., Бондарчук П. М. В. Ф. Солдатенко. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника	3
Демченко Т. П. (Чернігів). Голодовка: 1932—1933 роки на Переяславщині: свідчення	5
Дорошко М. С., Крижанівський В. П. А. І. Павко. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби	4
Зареба С. З. В. Щербатюк. Історія регіонів України: Лисянщина	2
Заруба В. М. (Дніпропетровськ). Василь Горинь. Вілла Михайла Грушевського у Львові	3
Кугутяк М. В. (Івано-Франківськ), Монолатій І. С. (Івано-Франківськ). Олександр Реєнт. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.)	4
Марочко В. І. С. Г. Водотика. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості	1
Портнов А. В. (Дніпропетровськ). Дмитро Наливайко. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст	1
Проданюк Ф. М. В. Ф. Солдатенко, Л. Г. Хало. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917—1918 рр	2
Терещенко Ю. І., Гнатюк С. Л. Проблеми історії України XIX—початку XX ст. Вип. I—IV	4